

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2025. Вип. 53.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення №1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол №23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 53

ВІННИЦЯ
2025

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 53. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 192 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-53

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується у Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №1 від 26.08.2025 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний редактор: Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний секретар: Ольга Мурашова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: **Тетяна Боряк**, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); **Анатолій Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак**, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Тетяна Каросва**, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Йоланта Кольбушевська**, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); **Ольга Коляструк**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Валерій Кононенко**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко**, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); **Янош Габор Ланьї**, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); **Наталі Муан**, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); **Олександр Мушинка**, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); **Іван Романюк**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ірина Скубій**, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Олександр Фрідман**, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); **Юлія Хитровська**, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2025. Вип. 53.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 53

VINNYTSIA
2025

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 53. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2025. – 192 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-53**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.1 dated August 26, 2025).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voinarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspár University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Mušinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

Email: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Анатолій Шваб, Лариса Шваб***

Зміни етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волині у ХІХ ст. **9**

Олексій Гура, Юрій Вільховий

Місіонерський шлях Петра Мазанова (1840?–1911) в контексті історико-релігієзнавчих досліджень **21**

Марина Кругляк

Розлучення у підросійській Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: юридична доступність VS. реальність **36**

Василь Даниленко, Юрій Плекан

Аверкій Гончаренко (1890–1980) в історіографії, публіцистиці та епістолярній спадщині **50**

Олександр Криворучко

Сталінська «подвійна бухгалтерія» в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр. **58**

Роксолана Мазурок

Професійне шкільництво у Волинському воєводстві в міжвоєнний період **68**

Богдан Паска

Використання Комітетом державної безпеки позасудових репресій проти Української Гельсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.) **74**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Ірина Пащенко, Ольга Мельничук***

Кадрове забезпечення діяльності органів радянської прокуратури на Поділлі в 1922-1928 рр. **84**

Павло Кравченко, Наталка Жмуд

Репресивна політика сталінського режиму на Вінниччині (на прикладі «указників» 1948 року): антропологічний вимір **93**

Анна Долинна, Ігор Опря

Між реформами й ідеологією: підготовка педагогічних кадрів на Хмельниччині у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. **102**

Наталія Лазаренко, Тетяна Зузяк, Віктор Соловей

Становлення художньої освіти на Вінниччині (друга половина ХХ – перша чверть ХХІ століття) **113**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Сергій Козловський

Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.) **123**

Тетяна Кузнець, Ольга Лісовська, Ольга Скус

Народний дім в Перемишлі як осередок збереження національної ідентичності українців в 1900-1940 рр. **133**

Степан Борчук, Володимир Комар, Адам Шиманович

Польсько-японські відносини у 1904–1939 рр. **144**

Оксана Салата

Виставкова діяльність українців у Чехословаччині 1920-1930-х рр. як важливий інструмент популяризації культури та історії **151**

Ольга Зубко, Анатолій Коцур

Празько-подебрадський період життя Володимира Яковича Шевченка (1926–1934 рр.) **159**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Ярослав Цецик, Світлана Цецик

Відображення розвитку середньої освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. в архівних документах **171**

Віталій Масненко, Віталій Тельвак

Переосмислення теоретичної моделі та методологічного інструментарію memory studies в умовах російсько-української війни **180**

Для авторів **191**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Anatolii H. Shvab, Larysa P. Shvab

Changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn in the 19th century 9

Oleksii A. Hura, Yurii V. Vilkhovyi

The missionary path of Petro Mazanov (1840?–1911) in the context of historical and religious studies 21

Maryna E. Krugliak

Divorce in Ukraine under Russian rule in the 19th – early 20th centuries: legal accessibility VS. Reality 36

Vasyl M. Danylenko, Yurii V. Plekan

Averkii Honcharenko (1890–1980) in historiography, journalism, and epistolary legacy 50

Olexandr I. Kryvoruchko

Stalin's "double accounting" in the national policy of the bolshevik in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s 58

Roksolana H. Mazurok

Vocational schooling in the Volyn voivodeship in the interwar period 68

Bohdan V. Paska

The State Security Committee`s use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979) 74

HISTORY OF PODILLIA

Iryna I. Pashchenko, Olha F. Melnychuk

Personnel support for the activities of the Soviet prosecutor's office in Podillia in 1922-1928. 84

Pavlo M. Kravchenko, Natalka V. Zhmud

The repressive policies of the Stalinist regime in Vinnitsia region (based on „ukaznyk” from 1948): an antropological approach 93

Anna S. Dolylna, Ihor A. Opria

Between reforms and ideology: teacher training in the Khmelnytskyi Region in the mid-1950s – early 1960s 102

Nataliia I. Lazarenko, Tetiana P. Zuziak, Viktor V. Solovey

The formation of art education in Vinnytsia region (second half of the 20th – first quarter of the 21st century) 113

WORLD HISTORY

Serhii O. Kozlovskyi

Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries) **123**

Tetyana V. Kuznets, Olha V. Lisovska, Olha V. Skus

The People's house in Przemyśl as a centre for preserving the national identity of Ukrainians between 1900 and 1940 **133**

Stepan M. Borczuk, Volodymyr L. Komar, Adam Szymanowicz

Polish-Japanese relations in 1904–1939 **144**

Oksana O. Salata

Exhibition activities of Ukrainians in Czechoslovakia in the 1920s and 1930s as an important tool for promoting culture and history **151**

Olha Je. Zubko, Anatolii P. Kotsur

The Prague-podebrad period of Volodymyr Yakovych Shevchenko's Life (1926–1934) **159**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Yaroslav P. Tsetsyk, Svitlana P. Tsetsyk

Reflecting the development of secondary education in Volyn at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries in archival documents **171**

Vitalii V. Masnenko, Vitalii V. Telvak

Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of 'memory studies' in the context of the russian-ukrainian war **180**

For Authors **191**

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.82)"19":314.177-054-027.542/.029:2

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20>**Changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn in the 19th century****Anatolii H. Shvab**Lesya Ukrainka National University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email: anatoliyshvab@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>**Larysa P. Shvab**Lesya Ukrainka National University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: Lesyashvab@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57248589300>**Abstract**

The purpose of the article is to analyse the general demographic changes of the population of Volyn in the 19th century to track the dynamics of these changes in each of the ethnonational groups and to find out their impact on changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn. **The research methodology** is based on special methods of historical research – comparative-historical, problem-chronological, interdisciplinary, as well as on general scientific research methods – analysis of sources and analysis and synthesis, which, in combination with the principles of historicism, objectivity and a critical view of historical reality, contributed to the proper disclosure of the stated subject of research. **The scientific novelty** of the study lies in creating a holistic picture of changes in the ethno-national and religious-confessional structure of the population of the Volyn province during the 19th century. The processed documents and materials allow us to **conclude** that the ethno-national and religious-confessional structure of the population of Volyn after its accession to the Russian Empire underwent significant changes caused by political and economic processes. The main factor in these changes was the policy of the Russian government, aimed at neutralizing Polish and strengthening Russian influences, through stimulating internal and external migration processes. The result of internal migration was a rapid increase in the number of Russians in Volyn, whose percentage share among the population of Volyn increased the most. As a result of external immigration flows, numerous Jewish, German, and Czech communities are forming in the Volyn population. The Jewish community has experienced the greatest quantitative growth. Less long-lasting in time, however, no less dynamic was the growth of the German community, which by the end of the 19th century in Volyn was second only to Jews and Poles. Czech immigration to Volyn was the smallest in terms of numbers. Among the Poles throughout the 19th century, parallel migration processes took place – the outflow of large landowners and participants in anti-Russian uprisings and the influx of landless peasants from sub-Russian Poland. As a result, despite the quantitative growth of Poles in Volyn, there was a slight decrease in their share in the general structure of the province's population. Against the background of active external and internal migration processes, the share of Ukrainians in the general structure of the population of Volyn is decreasing.

Keywords: Volyn, migration, national minorities, religious denominations.

Зміни етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волині у XIX ст.**Анатолій Шваб**Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: anatoliyshvab@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Лариса Шеаб

Волинський національний університет імені Лесі Українки

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: Lesyashvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57248589300>

Анотація

Мета статті – проаналізувати загальні демографічні зміни населення Волині у XIX ст., відстежити динаміку цих змін у кожній з етнонаціональних груп і з'ясувати їх вплив на етнонаціональну та релігійно-конфесійну структуру населення Волині загалом. **Методологія дослідження** ґрунтується на спеціальних методах історичних досліджень – порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, міждисциплінарному, а також на загальнонаукових методах – аналізу джерел і аналізу та синтезу, що в поєднанні з принципами історизму, об'єктивності, критичного погляду на історичну реальність сприяли розкриттю заявленого предмета дослідження. **Наукова новизна дослідження** полягає у створенні цілісної картини змін етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волинської губернії впродовж XIX ст. Опрацьовані документи й матеріали дають змогу дійти **висновку**, що етнонаціональна та релігійно-конфесійна структура населення Волині після її входження до складу Російської імперії зазнала значних змін, зумовлених політичними й економічними процесами. Основним чинником цих змін стала політика російського уряду, спрямована на нейтралізацію польських і посилення російських впливів через стимулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів. Наслідком внутрішньої міграції стало швидке зростання на Волині кількості росіян, відсоткова частка яких серед населення Волині зростає найбільше. Внаслідок зовнішніх міграційних припливів серед населення Волині формуються чисельні єврейська, німецька і чеська спільноти. Найбільшого кількісного зростання зазнала єврейська громада. Менш тривалим у часі, проте не менш динамічним було зростання і німецької спільноти, яка чисельно на кінець XIX ст. на Волині поступалася лише євреям і полякам. Чеська міграція на Волинь за чисельністю була найменшою. Серед поляків упродовж XIX ст. відбуваються паралельні міграційні процеси – відтік великих землевласників та учасників антиросійських повстань і притік безземельних селян з підросійської Польщі. Наслідком цього, попри кількісне зростання поляків на Волині, стало незначне зменшення їх частки в загальній структурі населення губернії. На тлі активних зовнішніх і внутрішніх міграційних процесів у загальній структурі населення Волині зменшується питома вага українців.

Ключові слова: Волинь, міграція, національні меншини, релігійні конфесії.

Постановка проблеми. Геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі кінця XVIII ст., наслідком яких став поділ Речі Посполитої, суттєво вплинули на долю українських земель, що опинились у складі Російської імперії. Внутрішня політика російської влади щодо приєднаних територій була спрямована на найшвидшу інкорпорацію їх в адміністративно-політичну, економічну та соціокультурну модель держави. Форми і засоби цієї політики були різними і еволюціонували від лояльного ставлення до успадкованих місцевих традицій до їх тотального зросійщення.

Одним із завдань російської політики на Правобережній Україні була нейтралізація польських впливів, чому слугувала міграційна політика російського уряду. Усунення поляків з політичного, економічного і культурного життя супроводжувалося заміщенням їх приїжджими чиновниками, що стало передумовою для швидкого зростання чисельності росіян на Волині.

Досить швидко на тлі модернізації економічних відносин і розширення традиційних сфер зайнятості зростала на Волині єврейська спільнота. Змінам етнонаціональної структури населення сприяло і стимулювання міграції німецьких і чеських колоністів, чисельність яких на Волині швидко зростала у другій половині XIX ст. Надання пільг і доступність дешевої землі створили сприятливі умови для міграції на Волинь і безземельних селян з території етнічної Польщі.

Отож сукупність політичних і економічних чинників призвела в XIX ст. до активних міграційних процесів, наслідком яких стала зміна етнонаціональної і релігійно-конфесійної структури населення Волині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною основою цього дослідження є опубліковані статистичні матеріали Центрального статистичного комітету МВД – «Статистические ежегодники России», «Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 8: Волынская губерния», статистичні збірники Волинського губернського статистичного комітету – «Обзоры Волынской губернии», «Памятные книги Волынской

губернии», «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» штабу Київського військового округу, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования», що їх упорядкував П. Чубинський, та інші документи.

Значну цінність з огляду на опрацювання великого масиву ревізійних списків та інших статистичних документів Російської імперії, введення їх у науковий обіг мають роботи В. Кабузана, С. Брука, С. Струмліна, В. Наулка. Вони є незамінними для відстеження демографічних та етносоціальних процесів кінця XVIII – середини XIX ст. Завдяки дослідженням цих авторів (які фокусуються на загальноросійських і загальноукраїнських масштабах) вдалося простежити тяглість досліджуваних процесів у Волинській губернії впродовж всього XIX ст.

Дослідженню різних аспектів етносоціальних процесів на Правобережній Україні та безпосередньо у Волинській губернії присвячені роботи С. Макаруча, О. Калакури, В. Надольської, М. Бармака, Ю. Поліщука, О. Карліної. Історію німців на Волині досліджували І. Агасієв, М. Костюк, О. Шмід; поляків – І. Лісевич, О. Буравський, О. Карліна; чехів – Ж. Ковба, Г. Шпиталенко, С. Шульга; євреїв – В. Надольська, М. Латай, О. Карліна, В. Доценко, О. Чінена. Попри те, що дослідження згаданих авторів ґрунтовно висвітлюють чинники, які впливали на характер і динаміку етносоціальних процесів, аналізують перебіг цих змін у розрізі багатьох або окремих етнічних спільнот, фокусуються на різних аспектах їх діяльності та повсякденного життя, все ж узагальненої картини трансформації етнічної і релігійно-конфесійної мозаїки Волині у XIX ст. сформовано не було.

Мета статті – проаналізувати демографічні зміни населення Волині у XIX ст., відстежити динаміку змін усередині кожної з етнічних спільнот, з'ясувати етнонаціональну та релігійно-конфесійну структуру населення Волині.

Виклад основного матеріалу. Приєднання та інтеграція Волині до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої супроводжувалося складними етносоціальними та конфесійно-релігійними змінами, спрямованими на нейтралізацію польських політичних, економічних і культурних впливів. Засобами досягнення цих завдань були: нейтралізація польського економічного домінування через перерозподіл великої земельної власності, зосередженої в руках польських магнатів; ліквідація польської і запровадження російської моделі керування, правових відносин, системи освіти із залученням російських чиновників; стимулювання іноземної міграції та внутрішніх міграційних процесів тощо.

Зміни етнонаціональної структури населення Волинської губернії мали також свою економічну природу. Процеси модернізації економічних і суспільних відносин, зумовлені ліберальними реформами й ліквідацією кріпацтва у другій половині XIX ст., стимулювали зовнішні міграційні процеси, викликані потребами розвитку товарного сільськогосподарського виробництва на основі вільнонайманої праці; наявністю великої кількості дешевої доступної землі; потребами запровадження інновацій у сільське господарство; сприятливими умовами для розвитку торгівлі, промисловості, ремесел, міської економіки загалом.

Основу волинського соціуму на момент приєднання Волині до Росії складали українці. За результатами П'ятої ревізії населення Російської імперії, яка проводилася з 1794 по 1808 рік, у Волинській губернії зафіксовано 1 124 656 мешканців, з яких 1 004 400 (89,3 %) були українцями, решта — представниками інших етнічних груп. Частка поляків складала близько 7 % (приблизно 78 700 осіб), євреїв – 3,6 % (приблизно 40 000 осіб) (Кабузан, 1990, с. 217), росіян – близько 0,1 % (приблизно 1100 осіб) (Поліщук, 2012, с. 123).

На початку XIX ст. найбільше українців проживало у Володимирському повіті – 109 200 осіб (94,5 % від загалу населення), Житомирському – 104 300 осіб (83,5 %), Луцькому – 89 100 осіб (92,2 %), а найменша їхня кількість була зафіксована в Овруцькому – 53 600 осіб (84,3 %), Ковельському – 77 300 осіб (92,6 %), Острозькому – 77 700 осіб (90,5 %) повітах відповідно. Найвища відсоткова частка українців зафіксована у Володимирському повіті – 94,5 %, Рівненському – 93,4 %, Старокостянтинівському – 93 %, а найнижча в Заславському – 86,7 %, Дубенському – 83,5 %, Житомирському – 82,7 % (Кабузан, 2006, с. 432).

У 1853 р. чисельність населення Волинської губернії зросла до 1 497 095 осіб (Карліна, 2006, с. 186). Проте, за результатами Десятої ревізії на 1858 р., питома вага українського населення скоротилася в порівнянні з П'ятою ревізією з 89,3 % до 72,2 % (Кабузан, 2006, с. 183). Таке різке зменшення частки українців у структурі населення Волині частково пояснюється значним збільшенням на 1858 р. чисельності євреїв, чия частка в порівнянні з П'ятою ревізією зросла з 3,6 % до 12,7 % (Кабузан, 2006, с. 183). Іншим можливим поясненням є те, що тогочасні переписувачі могли віднести українців католицького віросповідання до поляків. Коректність такого ототожнення буде розглянута нижче. До об'єктивних причин зменшення частки українців належить низький природний приріст через високу смертність, спричинену епідеміями чуми і холери, а також низький рівень життя. Природний приріст населення у Волинській губернії був

.....
одним з найнижчих не лише на Правобережжі, а й у Російській імперії загалом. У 1831–1840 рр. він упав тут до 4,6 %, а в 1841–1850-х рр. до 2,1 % (Кабузан, 2006, с. 175).

У 1871 р., за підрахунками П. Чубинського, чисельність українців становила 1 430 000 осіб (Чубинський, 1877, с. 361), а в 1897 р. за переписом населення – 2 095 579 осіб (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Попри чисельне зростання українців, на тлі активних міграційних припливів єврейських, німецьких, російських, польських і чеських переселенців протягом XIX століття, питома вага українців у структурі населення Волині й надалі зменшувалася. На кінець XIX ст. вона скоротилася на більш як 19 % — до 70,1 % (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85).

У 1897 р. найвища питома вага українців зафіксовано в Овруцькому повіті (83,4 %), найнижча – у Луцькому (57,0 %). Показовим є те, що за майже століття в Овруцькому повіті, до якого не були спрямовані активні переселенські потоки, частка українського населення майже не змінилася. Проте якщо на початку XIX ст. вона була найнижчою в губернії (84,3 %), то наприкінці століття стала найвищою (83,4 %). Зворотним прикладом є Луцький повіт, який на межі XVIII–XIX ст. мав найвищий відсоток українського населення – 92,2 %, натомість у 1897 р., внаслідок активних міграційних потоків іноетнічного населення, частка українського населення тут зменшилося до 57 %. Схожі тенденції простежуються на прикладах інших повітів.

У містах Волинської губернії проживало лише 2,2 % від загальної чисельності українців (46 060 осіб), тоді як у селах і містечках – 97,8 % (2 049 477 осіб). У структурі міського населення губернії українці становили 19,7 %, а серед жителів сіл і містечок – 74,4 %. Найвища частка українців серед міського населення була зафіксована у Кременці (47,0 %), де вони випереджали євреїв, та Овручі (42,2 %), а найнижча – у Луцьку (9,4 %) і Ковелі (11,8 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Чисельність жителів волинських міст, які послуговувалися українською мовою, майже рівнялася з російськомовними містянами. Це свідчить про значний приплив російських чиновників з інших регіонів Російської імперії і процеси зросійщення місцевого українського населення.

За релігійним складом серед українців Волині 94,8 % були православними, 5,1 % визнавали себе католиками. Найвищу частку католиків (понад 10 %) зафіксовано серед українськомовного населення Житомирського та Новоград-Волинського повітів, що може свідчити як про процеси деполонізації українців, так і українізації поляків (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 86–88). Врешті слід пам'ятати, що після поділів Речі Посполитої розпочався активний процес навернення у православ'я українців – вірян унійної (греко-католицької) і католицької церков. Яка частина з них залишилася в католицькому віросповіданні – невідомо.

Зворотні демографічні процеси відбувалися в спільнотах етнічних меншин. З першої половини XIX ст. на Волині за рахунок механічних міграційних припливів швидко зростають єврейська і російська громади, а в 1860–1890 рр. — ще й німецька, польська та чеська.

Другою за чисельністю національною групою населення Волинської губернії на зламі XVIII–XIX ст. були поляки. За підрахунками В. Кабузана, поляки становили 7 % від загалу волинян, що відповідає приблизно 78 700 особам (Кабузан, 1990, с. 217). Ю. Поліщук збільшує частку поляків на Волині цього періоду до 10 % (Поліщук, 2012, с. 120). Його твердження ґрунтується на дослідженні В. Кабузана, яке використовували й ми. За вказаним посиланням підтвердження про 10 % частку поляків серед населення Волині цього періоду ми не знайшли.

Зауважимо, що аналіз наявних досліджень етнонаціональної структури населення Волинської губернії виявив суттєві розбіжності у визначенні чисельності поляків, які тут проживали. Більшість авторів для ідентифікації поляків користувалися здебільшого релігійно-конфесійними маркерами, ототожнюючи поляків з католиками. Застосування такого підходу передається від одного автора до іншого і сприймається як давно усталена істина. Проте навіть базовий аналіз спростовує цей підхід. Яскравим підтвердженням цього, попри недосконалість будь-яких переписів, є результати першого російського перепису 1897 р., який зафіксував значну розбіжність між кількістю поляків і кількістю католиків.

Одним з перших наголошував на помилковості ототожнення католиків з поляками П. Чубинський. На його переконання, хибність такого підходу закладена в методиці обліку населення урядовими статистичними управліннями різних рівнів, де чисельність поляків ототожнювалася з чисельністю католиків. Підставою для твердження про помилковість такого підходу стало застосування П. Чубинським методики обліковування поляків на основі даних католицьких парафій про чисельність парафіян кожного соціального стану та зіставлення цих даних на місцях, використовуючи такі критерії, як мова, характер, свідомість (Чубинський, 1872, с. 224). Мова, однак, на його думку, була теж ненадійним етнічним ідентифікатором, оскільки до 1830-х рр. польська мова залишалася офіційною в діловодстві, адмініструванні, судочинстві, освіті тощо. Навіть українське православне духовенство сприймало спілкування польською

мовою в родинях «нормою пристойності» (Чубинский, 1872, с. 274). Ситуація змінюється в 1830–1840-х рр., коли поляки і польські традиції та впливи активно усуваються російською владою з повсякденного життя. Однак цей процес не був швидким, і наслідки ополячення відчувалися ще кілька поколінь. Цю думку розділяють і сучасні українські дослідники.

Знаходимо в П. Чубинського досить раціональне пояснення, як наслідки ополячення за часів Речі Посполитої, основною складовою якого було окатоличення, вплинули на різні соціальні стани українського соціуму. Зокрема, чому багато сполонізованої збіднілої української шляхти сповідувало католицьку віру. За своїм соціальним становищем ця шляхта не відрізнялася від селян, хоч і не мала кріпацької залежності, а подекуди перебувала навіть в економічно гіршому становищі. Економічні й соціальні преференції від великих землевласників, які безземельна шляхта мала за часів Речі Посполитої, були втрачені, що зблизило їх з простим народом. Проте в їх свідомості залишалось переконання, що православ'я – віра простого люду, а католицизм – віра панська. Отож католицька віра залишилася чи не єдиним зовнішнім маркером шляхетського походження і вищості над простолюдом, що простежується в усіх соціальних станах (Чубинский, 1872, с. 233). «Католицька дрібна шляхта сумлінно виконує установлені релігійні обряди, проте має такий само світогляд, як і малоруські селяни. ... За своїм походженням ця шляхта – частково малоруська, частково – виселена з Польщі як «будники» і «рудники». Всі вони, за виключенням тих, хто перейшов в «офіціалісти», омалорусилися.

Селяни-католики – частково омалорусені мазури, проте в більшості своїй малоруси, які перейшли в католицизм через унію

Щодо міщан-католиків, переважна більшість з них не втратила свою малоруську народність, хоч серед них є частина ополячених», – стверджує автор (Чубинский, 1872, с. 236).

Процес ополячення частини міщанства, селянства та інших соціальних верств українців, на думку П. Чубинського, тривала і в XIX ст., доки адміністрація, суд, освіта контролювалися поляками, а польська мова мала офіційний статус (Чубинский, 1872, с. 237).

На переконання П. Чубинського, у Волинській губернії в 1871 р. з 132 091 католика етнічними поляками були лише 25 %, решта 75 % – українцями (малорусами) (Чубинский, 1872, с. 289).

Аналіз міграційних припливів представників різних етнічних спільнот на Волинь у другій половині XIX ст. та їх вплив на кількісні зміни в кожній з етнонаціональних груп, зафіксовані статистичними дослідженнями 1850–1880-х рр., переписом 1897 р., офіційними статистичними звітами нульових і десятих років XX ст., дають підстави вважати такі розрахунки обґрунтованими. Отож попри всілякі зусилля Російської імперії деполонізувати Волинь, чисельність поляків і їх частка в загальній структурі населення, якщо й зменшилася, то несуттєво. Впливовим чинником зменшення чисельності поляків у Волинській губернії стали репресивні заходи російського уряду проти учасників польських антиросійських повстань 1830, 1863 рр., які супроводжувалися виселенням більшості з них та засланням у різні регіони імперії, зокрема, в степові райони Причорномор'я (Сінкевич, 2022, с. 75). Кількісні втрати поляків на Волині були частково компенсовані міграцією польських безземельних селян з території етнічної Польщі у 1860–1890-х рр.

Житомирський дослідник О. Буравський, посилаючись на дослідження І. Лісевича (Лісевич, 1993, с. 9) і на дані Російського імператорського географічного товариства за 1864–1865 рр., у складі якого проводив свої дослідження і П. Чубинський, збільшує чисельність поляків на Волині до 134 тис., імовірно, ототожнюючи поляків з католиками, чим заперечує твердження автора цих досліджень П. Чубинського, про що йшлося вище (Буравський, 2004, с. 26). Слід зауважити, що аналіз статистичних даних І. Лісевича містить багато суперечливих неточностей і помилок. Важко відстежити і джерела, якими він користувався.

За переписом населення 1897 р. у Волинській губернії проживав 184 161 поляк (6,16 %), що приблизно на 50 000 осіб (40 %) більше, ніж тридцять років до того було всіх католиків загалом. Слід звернути особливу увагу на те, що чисельність католиків на Волині за цей час зросла на більш як 120 % і становила 298 110 осіб (10 %). Отож цілком очевидно, що зростання частки католиків, більшість з яких були поляками, відбулася через міграцію 1860–1890-х рр. Багато сучасних дослідників (В. Надольська, О. Буравський, Ю. Поліщук та інші) ототожнюють зафіксованих переписом 1897 р. прибулих на Волинь з Привіслянського краю 89 943 селян з поляками (Надольська, 2020, с. 135). Якщо навіть це так (бо в цей час з Привіслянського краю переселяється на Волинь і багато німців, мало того – більшість німців мігрували на Волинь з території Привіслянського краю), з врахуванням високого природного приросту стає очевидним, що поляків за тридцять років до перепису було значно менше, ніж католиків. У 1897 р. поляків було менше на 113 949 осіб, ніж католиків.

Аргументом на користь помилковості ототожнення католиків з поляками є й те, що католицьке віросповідання сповідувало багато представників інших етнонаціональних спільнот.

До католицької церкви належало 97,72 % носіїв польської, 28,60 % – чеської, 22,30 % – білоруської, 5,05 % – української, 1,65 % – російської, 0,89 % – німецької мови відповідно (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. XI). Отож лише українськомовних парафіян католицької церкви на Волині нараховувалося понад 105 000 осіб. Зауважимо, що на початку ХХ ст. волинський губернський комітет у своїх звітах буде ототожнювати більшість католиків з поляками, що суперечитиме даним Центрального статистичного комітету МВД. Однак це є предметом інших досліджень.

Ідентифіковані переписом 1897 р. поляки досить рівномірно розселилися по більшості повітових міст губернії (3,0–4,6 %). Серед повітів поляків найбільше проживало в Луцькому – 9,7 %, Рівненському – 9,2 % та у Володимирі-Волинському – 8,38 %, а найменше в Овруцькому – 1,34 % та Кременецькому – 3,01 % повітах відповідно. У Житомирі питома вага поляків була найвищою – 11,3 %, тобто 7464 особи (майже 42 % міських поляків губернії) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Альтернативою польському домінуванню в політичному, економічному та культурному житті Волинської губернії стало стрімке просування російським самодержавством у всі сфери життя росіян і зросійщених українців. Формується нова економічна та управлінська модель, у якій провідну роль перебирають росіяни. Більшість росіян, які прибувають на Волинь, – це чиновники, нові землевласники, підприємці, торговці, військові. Окрему групу становлять старообрядці, які з'явилися тут ще до поділів Польщі.

Матеріали ревізій і переписів фіксують незначну кількість росіян на Правобережжі України. Згідно з підрахунками сучасних дослідників, як зазначає Ю. Поліщук, у 1794 р. на території «Південно-Західного краю» їх мешкало не більше як 0,1 % (на територію краю ще не встигли прибути російські чиновники та дворяни, а військові не фіксувалися як постійне населення). Росіяни селилися в містах, поступово витісняючи поляків з адміністративних посад, а українців з міст у передмістя (Поліщук, 2012, с. 123).

За підрахунками П. Чубинського, загальна чисельність росіян у Волинській губернії у 1870-х рр. становила до 80 000 осіб (Чубинский, 1877, с. 292). Станом на 1897 р. загальна чисельність росіян (великорусів) у Волинській губернії зросла до 104 889 осіб (3,5 %). Найбільше їх було зосереджено в Житомирському повіті – 25 583 особи (5,9 %), Луцькому – 12 856 осіб (5,09 %), Рівненському – 8612 осіб (3,18 %), Новоград-Волинському – 8409 осіб (2,41 %). Серед найбільш зросійщених з найбільшим відсотком росіян міст був Ковель – 27,3 % (4828 осіб), Житомир – 25,7 % (16 994 особи), Дубно – 20,8 % (2762 особи), Новоград-Волинський – 17,4 % (2939 осіб), а найменше – Кременець – 10,5 % (1863 особи), Овруч – 8,8 % (649 осіб) і Старокостянтинів – 8,6 % (1402 особи). Четверть російськомовного населення губернії – 23 354 особи – становили військові. У містах частка військових серед росіян зростала до 50 % (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Із загальної чисельності росіян 44 351 особа мешкала в губернському та повітових центрах, де містилися адміністративні установи, промислові, соціальні заклади, військові гарнізони (Надольська, 2016, с. 28–29).

Концентрація великої кількості німецьових військових у західних повітових центрах Волині зумовила значний гендерний дисбаланс серед українців і росіян. Наприклад, у Луцьку серед 1478 зафіксованих носіїв української мови чоловіків було 1288, а жінок – лише 190, серед 2830 російськомовних – 2080 чоловіків і 750 жінок. Схожа різниця у співвідношенні спостерігалася в Дубні: з 2474 українськомовних – 1819 чоловіків і 655 жінок, з 2962 російськомовних – 2390 чоловіків і 572 жінки. У Ковелі з 2093 українськомовних – 1463 чоловіки і 630 жінок, з 4828 російськомовних – 3436 чоловіків і 1392 жінки. Серед представників інших мовних груп такої значної гендерної різниці не було, що свідчить про їхнє стале проживання в містах і природне демографічне й міграційне зростання. Віддаляючись від російсько-австрійського кордону, такої гендерної розбіжності не було. Наприклад, в Овручі з 3119 українськомовних містян – 1572 чоловіки і 1547 жінок, з 649 російськомовних – 347 чоловіків і 302 жінки (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 86–88).

Чисельною етнонаціональною спільнотою Волинської губернії, яка, динамічно зростаючи, в другій половині ХІХ ст. за чисельністю випередила поляків, були євреї. Перші відомості про євреїв на території Волині датуються дослідниками кінцем ХІІІ ст. (Надольська, 1998, с. 272). Найбільш масове переселення євреїв в Україну почалося після Люблінської унії 1569 р. (Латай, 1998, с. 266–267). З Польщі вони вирушили на українські землі, які ввійшли до складу Речі Посполитої.

З 1796 р. Волинська губернія ввійшла до «смуги осілості», на якій дозволялося селитися євреям, що зумовило нову хвилю швидкого зростання їх чисельності та впливу. Євреї здебільшого осідали в містах і містечках, відіграючи провідну роль у міському економічному устрої. Часто Волинь для них була проміжним етапом у пошуках сприятливіших умов у містах Півдня України, що швидко зростали.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. за результатами Четвертої ревізії чисельність євреїв на Волині становила 5,6 % від загалу населення (близько 61 000 осіб), а за П'ятою – 3,6 % (близько 40 000 осіб) (Кабузан, 1990, с. 222). Багато дослідників, однак, вважають офіційну статистику щодо кількості єврейського населення Правобережної України неправдивою, а офіційно наведену кількість євреїв заниженою.

На середину XIX ст. Волинь за чисельністю єврейського населення випереджає інші губернії смуги осілості. Слід зауважити, що в XIX ст. темпи приросту євреїв були найвищими серед народів Російській імперії (Кабузан, 1990, с. 224). Сприяло цьому ухвалення 9 грудня 1804 р. «Положення про устрій євреїв», яке врегулювало соціально-правовий статус євреїв в Росії (Чінена, 2024, с. 132). У 1850 р. їх кількість на Волині сягнула 172 207 осіб (Бармак, 1999, с. 128), що становило 11,5 % від загалу населення. Зустрічаються й інші статистичні дані, які подають на 1847 р. 174 000 євреїв серед мешканців Волині, що складало 13,2 % відносно місцевого населення (Поліщук, 2012, с. 122). У 1871 р. чисельність євреїв на Волині вже становила 211 146 осіб (Чубинський, 1877, с. 176), у 1883 р. – 290 753 особи (Забелин, 1887, с. 154), а в 1897 р. – 394 774 особи (13,2 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 88).

Станом на 1883 р. у Волинській губернії 105 076 (36 %) євреїв проживало в містах, 120 938 (42 %) – у містечках, 64 739 (22 %) – у селах. Найбільші єврейські громади зосереджувалися в Житомирському повіті – 45 964 особи, Новоград-Волинському – 38 198 осіб, Рівненському – 26 691 особа, Старокостянтинівському – 26 400 осіб, а найменше в Ізяславському – 16 389 осіб, Овруцькому – 16 884 особи і Ковельському – 17 386 осіб відповідно. Найвища частка євреїв серед повітових міст концентрувалася в Луцьку – з 13 601 міського жителя 11 383 (83,7 %) були євреями (513 євреїв на 100 християн), у Володимирі-Волинському – на 8051 містянина 6452 євреї (80,14 %) (403 євреї на 100 християн) та Острозі – на 16 406 містян 13 138 євреїв (80,08 %) (402 євреї на 100 християн) (Забелин, 1887, с. 154–155). У середньому в повітових містах на одного християнина припадало 1,49 єврея. У містечках цей показник складав 0,83 єврея на одного християнина, а в селах – 100 християн на 5 євреїв (Забелин, 1887, с. 157–157).

Станом на 1897 р. перепис зафіксував на Волині 394 774 особи єврейської національності, що становило 13,2 % від загальної чисельності населення губернії. Серед волинських євреїв 30,1 % (118 727 осіб) проживало в містах, а 69,9 % (276 047 осіб) – у містечках і селах. У всіх містах губернії, за винятком Кременця, євреї становили більшість населення: в Острозі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Старокостянтиніві, Рівному, Новограді-Волинському – абсолютну (55–62 %), у Дубні, Житомирі, Ізяславі, Ковелі, Овручі – відносну (46–49 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. VIII).

Важливим чинником зміни етнопонаціональної структури Волині в XIX ст. була стимульована російським урядом іноземна міграція колонізаційного типу німців і чехів. Попри те, що заохочення німецької колонізації на Волинь російським урядом розпочалося ще наприкінці XVIII ст., масового характеру цей процес набуває у другій половині XIX ст. Одними з перших у період 1787–1791 рр. у Володимир-Волинському і Бердичівському повітах через релігійні утиски на батьківщині поселилися меноніти з Нідерландів. Міграція цієї релігійної спільноти не була чисельною – до 1887 р. переселилося 475 осіб. Меноніти заснували дві колонії, одну з яких на Волині – Скерневські Голендри Володимир-Волинського повіту (Забелин, 1887, с. 163).

Значно чисельнішою була економічна міграція німців. Більшість з них переселяються на Волинь з Привіслянського краю. Кількість німців, які переселялися безпосередньо з Пруссії, поступалася реемігрантам з території Польщі. Частка вихідців з Австрії була найменшою. Через погану обізнаність про умови поселення в Російській імперії темпи німецької міграції на початках були низькі – до 1830-х рр. у Волинську губернію переселилася 1001 особа, засновано 5 поселень у Володимир-Волинському і Рівненському повітах (Забелин, 1887, с. 164).

Поштовхом для значно масштабнішої рееміграції німців з територій підросійської Польщі на Волинь стало скасування наданих у 1809 р. урядом Варшавського герцогства пільг для німецьких переселенців, запроваджених для стимулювання інновацій у сільському господарстві і промисловості. Станом на 1 січня 1857 р. чисельність німецьких переселенців у Польському царстві зросла до 264 000 осіб (Забелин, 1887, с. 164). Багато з них згодом переселилася на Волинь.

Переселення німців на Волинь активізується в 1830-х рр. Здебільшого вони мігрують до Луцького, Рівненського, Житомирського та Володимир-Волинського повітів. Загалом у період 1830–1860-х рр. до Волинської губернії переселилося 11 424 німецьких поселенці, які заснували 139 колоній. За підрахунками А. Забеліна до 1861 р. у Волинській губернії поселилося 13 711 колоністів, з яких 9 313 осіб прибуло з Польського царства, а 4 392 особи – з інших держав (Забелин, 1887, с. 167). П. Чубинський, однак, вважає, що більшість з них були вихідцями з Пруссії та Австрії.

За наступне десятиліття чисельність колоністів на Волині зростає в два з половиною рази і у 1871 р. сягнула 36 686 осіб. У 1874 р. їх чисельність уже становить 40 503 особи, з них 28 132 – вихідці з Польського царства, 12 371 – іноземець (Забелин, 1877, с. 168). За наступні десять років чисельність колоністів зростає майже у три з половиною рази і в 1884 р. сягнула 139 699 осіб (120 395 німців і 19 304 чехи) (Забелин, 1887, с. 172). За віросповіданням 60 % поселенців були протестантами, 30 % – католиками, 10 % – гуситами (Забелин, 1887, с. 174).

З 120 395 німецьких колоністів, поселених у Волинській губернії, 98 254 (81,61 %) були переселенцями з Привіслянського краю (Забелин, 1887, с. 171). Найчисельніші німецькі спільноти сформувалися в Житомирському повіті – 30 382 особи, що становило 25,24 % від загальної чисельності німців на Волині, Новоград-Волинському – 22 509 осіб (18,69 %), Луцькому – 22 363 особи (18,57 %), Рівненському – 19 308 осіб (16,04 %), Володимир-Волинському – 12 838 осіб (10,66 %) (Забелин, 1887, с. 172).

Результатом динамічної міграції німецьких колоністів у другій половині XIX ст. стало суттєве зростання їх частки у структурі населення Волині. Упродовж 30 років, з 1859 по 1889 р., чисельність німецьких колоністів зростає в 25 разів, а їх частка серед населення Волинської губернії зростає з 0,3 % до 4,3 %. У період 1889–1897 рр. на Волинь мігрувало ще 69 000 німецьких поселенців, що збільшило їх частку серед мешканців Волині до 5,6 % (Бармак, 1999, с. 27).

За переписом 1897 р. в губернії уже було зафіксовано 171 331 особу німецької національності. Найвища питома вага в структурі населення губернії німців була зосереджена в Луцькому (30 255 осіб, 11,98 %), Новоград-Волинському (38 201 особа, 10,95 %) і Житомирському (46 922 особи, 10,82 %) повітах. Проживали вони також у Рівненському (24 407 осіб, 8,95 %), Володимир-Волинському (15 739 осіб, 5,68 %) і Дубенському (6942 особи, 3,56 %) повітах. В Овруцькому та Острозькому повітах німці становили 1,2–1,5 % населення, в інших повітах їх було менше як 1 %, найменше (0,1 %) у Старокостянтинівському та Кременецькому повітах (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 164–235).

Чеська міграція на Волинь чисельно поступалася німецькій. Перші чеські поселення тут з'являються 1859 р. Їх заснували нащадки «чеських братів», які на межі XVII–XVIII ст., рятуючись від переслідувань Габсбургів, спочатку переселилися в польську Сілезію. Після поділів Речі Посполитої в 1795 р., коли Сілезія відійшла до Пруссії, вони переселилися в Петроковську губернію, де заснували села Зелев і Кучув. Звідти в 1859 р. чехи з Зелева перебралися на Волинь і заснували перші чеські поселення в селах Погорільці і Підгайці Дубенського повіту. У 1863 р. на Волинь прибули 17 чеських родин з Богемії, які утворили колонію Людгардівка біля с. Погорільці Дубенського повіту (Бармак, 1999, с. 67). Окрім економічного зиску, російська влада розглядала чеську міграцію як противагу полонізації та католицизму, оскільки перші чеські поселенці були протестантами-гуситами. Однак більшість прибулих на Волинь чехів були католиками. За твердженням П. Чубинського чеські поселенці, на відміну від німців, досить легко інтегрувалися в місцеве українське середовище і переходили у православне віросповідання. Чехи мали полегшені умови прийняття російського підданства та певні переваги навіть у порівнянні з росіянами у придбанні угідь польських землевласників (Забелин, 1887, с. 169–170). У 1870 р. спеціальною урядовою постановою чехам на Волині було дозволено прийняти російське підданство зі звільненням на п'ять років від сплати податків і військової повинності. Чехам надавалося право на власний розсуд селитися в наявних громадах і волостях чи створювати власні. Більшість землі чехи викупили в польських поміщиків. Чехи звільнялися від сплати податків на придбані землі та маєтки (Наулко, 1975, с. 39).

Чеська громада Волині швидко зростає: у 1868 р. переселилося 168 сімей, у 1869 р. – 449 сімей, в 1870 р. – 337 сімей. До 1875 р. кількість переселених чеських родин збільшилася до 2 190. Загальна чисельність чехів у Волинській губернії станом на 1884 р. сягнула 19 304 осіб. Найбільше чехів на той час оселилося в Дубенському повіті – 5768 осіб (що становило 29,7 % від загальної чисельності чехів), Луцькому – 3219 осіб (16,7 %), Рівненському – 3072 особи (16 %), Острозькому – 2747 осіб (14,2 %) і Житомирському – 2065 осіб (10,7 %). Більшість чехів (окрім приблизно 7 %) прийняли російське підданство (Забелин, 1887, с. 170).

За переписом 1897 р. на території Волинської губернії вже проживало 27 670 чехів, що становило майже 55 % усього чеського населення Російської імперії. За релігійною належністю 66,2 % волинських чехів були православними, 28,6 % – католиками, 5,2 % – протестантами. Найбільше чехів проживало в Дубенському повіті – 10 328 осіб, що складало 5,29 % від загальної кількості населення повіту. Значні чеські громади були також у Рівненському (4703 особи, 1,72 %), Луцькому (3818 осіб, 1,51 %), Острозькому (2696 осіб, 1,59 %) повітах (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. IX).

Близько 97 % чехів Волинської губернії за переписом були жителями сіл і містечок. На початковому етапі інтенсивної іноземної колонізації присутність німецького та чеського елементів у містах Волині була досить рідкісним явищем. Німецька і чеська меншини проживали

передусім у сільській місцевості, традиційно займаючись рільництвом, тваринництвом, а також переробленням сільськогосподарської продукції.

Чисельність німецької та чеської меншини в містах Волині суттєво починає зростати наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. внаслідок переорієнтації політики російського уряду щодо іноземної колонізації, яка, на його думку, не виправдала сподівань (Прищепа, 2010, с. 88–89).

З середини 1880-х рр. політика російської влади до іноземної колонізації через військово-політичні перестороги та аграрне перенаселення змінюється. 14 березня 1892 р. російський імператор видав указ, який забороняв іноземцям і навіть тим, хто прийняв російське підданство, мати власність і селитися за межами міських поселень. 14 березня 1894 р. імператорським указом було заборонено іноземцям купувати майно за межами міст (Поліщук, 2012, с. 116).

Результати етнонаціональних і релігійно-конфесійних процесів на Волині з кінця XVIII – на кінець XIX ст. добре унаочнює перший офіційний перепис населення Російської імперії 1897 р. Загальна чисельність населення Волинської губернії, за його даними, протягом XIX століття зросла в більш як 2,6 раза з 1 124 656 до 2 989 482 осіб. Серед загалу населення українців нараховувалося 2 095 579 осіб (70,10 %), євреїв – 394 774 особи (13,21 %), поляків – 184 161 особа (6,16 %), німців – 171 331 особа (5,73 %), росіян – 104 889 осіб (3,50 %), чехів – 27 670 осіб (0,93 %), татар – 3817 осіб (0,13 %), білорусів – 3794 особи (0,13 %), інших – 3467 осіб (0,12 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Динаміка зростання основних етнонаціональних груп Волині за століття була різною: чисельність українців подвоїлася – з 1 004 400 до 2 095 579 осіб; євреїв зросла майже 10 разів – з близько 40 000 до 394 774 осіб; поляків зросла в 2,3 раза – з 78 700 до 184 161 особи; німців, чехів і росіян сформувалася в результаті міграції і природного приросту фактично з нуля.

Активні міграційні припливи суттєво вплинули на етнонаціональну палітру Волині: частка українців зменшилася з 89,3 % до 70,1 %; зменшилася з 7,0 % до 6,16 % і частка поляків; натомість майже 4 рази – з 3,6 % до 13,21 % – зросла частка євреїв; до 5,76 % зросла частка німців; до 3,5 % зросла частка росіян; до 0,93 % зросла частка чехів.

За релігійно-конфесійною належністю структура населення Волині наприкінці XIX ст. була також досить різноманітною: православні – 2 106 521 особа (70,5 %); юдеї – 395 948 осіб (13,2 %); католики – 297 440 осіб (9,9 %); протестанти – 175 348 осіб (5,9 %); старообрядці – 8282 особи (0,3 %); інші – 5943 особи (0,2 %).

Більшість етнонаціональних/мовних спільнот, окрім чехів і білорусів, були моноконфесійними: 99,95 % носіїв єврейської мови – юдеї; 98,72 % носіїв німецької мови – протестанти; 97,72 % носіїв польської мови – католики; 94,82 % носіїв української мови – православні (5,05 % – католики); 89,90 % носіїв російської мови – православні (7,59 % – старообрядці). Поліконфесійними були чеськомовна спільнота (66,22 % – православні, 28,60 % – католики, 5,15 % – протестанти) і білоруська спільнота (74,77 % – православні, 22,30 % – католики, 2,87 % – старообрядці) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Висновки. Етнонаціональна та релігійно-конфесійна структура населення Волині після її входження до складу Російської імперії зазнала значних змін, зумовленими політичними й економічними процесами. Основним чинником цих змін стала політика російського уряду, спрямована на нейтралізацію польських і посилення російських впливів, засобами стимулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів.

Внутрішня міграція зумовила швидке збільшення кількості росіян на Волині, відсоткова частка яких серед населення Волині зросла найбільше. Водночас внаслідок зовнішніх міграційних припливів серед населення Волині формуються чисельні єврейська, німецька і чеська спільноти. Найбільшого кількісного зростання зазнала єврейська громада. Менш тривалим у часі, проте не менш динамічним було зростання і німецької спільноти, яка чисельно на кінець XIX ст. на Волині поступалася лише євреям і полякам. Чеська міграція на Волинь за чисельністю була найменшою. Серед поляків упродовж XIX ст. відбуваються паралельні міграційні процеси – відтік великих землевласників та учасників антиросійських повстань і притік безземельних селян з підросійської Польщі, міграція польського дворянства до інших російських адміністративних та економічних центрів. Наслідком цього, попри кількісне зростання поляків на Волині, стало незначне зменшення їх частки в загальній структурі населення губернії.

На тлі активних зовнішніх і внутрішніх міграційних процесів у загальній структурі населення Волині зменшується питома вага українців.

Подяка. Численній спільноті дослідників історії Волині, ґрунтовні напрацювання яких використано для написання цієї статті.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Бармак, М.** (1999). Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 208 с.
- Буравський, О.** (2004). Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 168 с.
- Забелин, А.** (1887). Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. Киев, 425 с.
- Кабузан, В.** (1990). Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / Отв. ред. С.И. Брук; АН СССР, Ин-т истории СССР. М.: Наука, 256 с.
- Кабузан, В.** (2006). Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. Москва: Наука, 657 с.
- Карліна, О.** (2006). Демографічна і соціальна характеристика західнополіського регіону Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України : Наук. Зб.: Випуск 20: Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 26 жовтня 2006 р.* Луцьк, 227 с.
- Ковба, Ж.** (1974). Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук. Львів, 212 с.
- Лісевич, І.** (1993). У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 86 с.
- Латай, М.** (1998). До історії єврейських поселень в Україні і на Волині. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. Луцьк. С. 266–267.
- Надольська, В.** (2016). Волинь як поліетнічний регіон. *Німці в історії Волині = Deutsche in der Geschichte Wolhyniens : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 1–2 жовт. 2015 р. / Рада німців України, Луц. нац. техн. ун-т ; [за наук. ред. М. П. Костюка].* Луцьк : Твердиня. С. 24–33.
- Надольська, В.** (2020). Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні. *Краєзнавство.* 2020. № 1/4. С. 128–143.
- Надольська, В.** (2018). Зміни етнічного складу населення Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць.* Луцьк : Вежа-Друк. С. 387–404.
- Надольська, В.** (1998). З історії єврейської общини Волині. *Минуле і сучасне Волині [Текст] : Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали 9-ї наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року.* Луцьк : Надстиря, 296 с.
- Наулко, В.** (1975). Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк). Київ: Наук. думка, 276 с.
- Первая всеобщая перепись** населения Российской империи 1897 г. (1904). С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД. Т. VIII. Волынская губерния. 281 с.
- Поліщук, Ю.** (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 432 с.
- Прищепа, О.** (2010). Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : М. Дятлик, 287 с.
- Сінкевич, Є.** (2022). Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863 – 1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки цих подій для визвольного руху. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія, 39, с. 74-80.* <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-74-80>
- Чінена, О.** (2024). «Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на ідентичність єврейських громад у Російській імперії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія, 50, с. 131-135.* <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135>
- Чубинський, П.** (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. Т. VII. Вып. 1. Поляки. Евреи. Племена немалорусского происхождения. С.Пб., 341 с.
- Чубинський, П.** (1877) Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. С.Пб. Т. VII, 606 с.
- Шваб, А.** (2018). Участь населення Волинської губернії в колонізації Сходу Російської імперії. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць.* Луцьк : Вежа-Друк. С. 222–241.

- Шмид, О.** (2008). Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини XIX – на початку XX ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. С. 93–98.
- Шпиталенко, Г.** (2014). Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць/ за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко.* Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка. С. 39–65.

References:

- Barmak, M.** (1999). Nimetske, cheske ta yevreiske naselennia Volynskoi hubernii (1796–1914 rr.) [German, Czech, and Jewish population of Volyn province (1796–1914)]. Ternopil, 208 s. [in Ukrainian].
- Buravskiy, O.** (2004). Poliaky Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Poles of Volhynia in the second half of the 19th - early 20th centuries]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU, 168 s. [in Ukrainian].
- Chbinskij, P.** (1877) Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkij kraj. Materialy i issledovaniya. S.Pb. T. VII. 606 s. [in Russian].
- Chinena, O.** (2024). «Polozhennia pro ustarii yevreiv» 1804 r. yak instrument vplyvu na identychnist yevreiskikh hromad u Rosiiskii imperii ["Regulations on the Organization of Jews" of 1804 as a tool for influencing the identity of Jewish communities in the Russian Empire]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: istoriia*, 50, s. 131-135 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135>
- Chubinskij, P.** (1872). Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkij kraj. Materialy i issledovaniya. T. VII. Vyp. 1. Polyaki. Evrei. Plemena nemaloruskogo proiskhozhdeniya. S.Pb., 341 s. [in Russian].
- Kabuzan, V.** (1990). Narody Rossii v XVIII veke. Chislennost' i etnicheskij sostav [Peoples of Russia in the 18th century. Number and ethnic composition] / Otv. red. S.I. Bruk; AN SSSR, In-t istorii SSSR. Moskva: Nauka, 256 s. [in Russian].
- Kabuzan, V.** (2006). Ukraincy v mire. Dinamika chislennosti i rasseleniya 20-e gody XVIII veka – 1989 god : formirovanie etnicheskikh i politicheskikh granic ukrainskogo etnosa [Ukrainians in the world. Dynamics of population and settlement 20s of the 18th century – 1989: formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]; Ros. akad. nauk, In-t ros. istorii. Moskva: Nauka, 657 s. [in Russian].
- Karlina, O.** (2006). Demografichna i sotsialna kharakterystyka zakhidnopoliskoho rehionu Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII – seredyny XIX st. [Demographic and social characteristics of the Western Polesie region of the Volyn province in the late 18th - mid-19th centuries]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kamin-Kashyrskiy v istorii Volyni ta Ukrainy : Nauk. Zb.: Vypusk 20: Materialy XX Volynskoi oblasnoi naukovo-praktychnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*, 26 zhovtnia 2006 r. Lutsk, 227 s. [in Ukrainian].
- Kovba, Zh.** (1974) Cheska emihratsiia na Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Czech emigration to Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Dys. kand. ist. nauk. Lviv, 212 s. [in Ukrainian].
- Latai, M.** (1998). Do istorii yevreiskikh poselen v Ukraini i na Volyni [To the history of Jewish settlements in Ukraine and Volyn]. *Materialy IX naukovoï istoriko-kraieznavchoi mizhnarodnoi konferentsii 20–23 sichnia 1998 r.* Lutsk. S. 266–267. [in Ukrainian].
- Lisevych, I.** (1993). U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX st. – na pochatku XX st.) [In the shadow of the double-headed eagle (Polish national minority in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century - early 20th century)]. Kyiv, 86 s. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (1998). Z istorii yevreiskoi obshchyny Volyni [From the history of the Jewish community of Volhynia]. *Mynule i suchasne Volyni [Tekst] : Oleksandr Tsynkalovskiy i Volyn: Materialy 9-yi naukovoï istoriko-kraieznavchoi mizhnarodnoi konferentsii 20-23 sichnia 1998 roku.* Lutsk : Nadstyria, 296 s. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2016). Volyn yak polietnichnyi rehion. Nimtsi v istorii Volyni [Volyn as a multiethnic region. Deutsche in der Geschichte Wolhyniens] : *materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Lutsk, 1-2 zhovt. 2015 r. / Rada nimtsiv Ukrainy, Luts. nats. tekhn. un-t ; [za nauk. red. M. P. Kostiuka].* Lutsk : Tverdnyia. S. 24–33. S. 28–29. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2018). Zminy etnichnoho skladu naselennia Volynskoi hubernii (druga polovyna XIX – pochatok XX st) [Changes in the ethnic composition of the population of the Volyn province (second half of the 19th - beginning of the 20th century)] *Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittia : zb. nauk. prats.* Lutsk : Vezha-Druk. S. 387–404. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2020). Volynska huberniia: etnichni protsesy u kontaktii zoni [Volyn province: ethnic processes in the contact zone]. *Kraieznavstvo.* 2020. № 1/4. S. 128–143. [in Ukrainian].

-
- Naulko, V.** (1975). *Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine: (Istoriko etnograficheskij ocherk)* [Development of interethnic relations in Ukraine: (Historical and ethnographic essay)]. Kiev: Nauk. dumka, 276 s. [in Russian].
- Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g.** [The first general population census of the Russian Empire in 1897] (1904). S.Pb.: Izd. Centr. statist. kom. MVD. T. VIII. Volynskaya guberniya. 281 s. [in Russian].
- Polishchuk, Yu.** (2012) *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of Right-Bank Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian].
- Pryshchepa, O.** (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX–na pochatku XX st.* [Cities of Volhynia in the second half of the 19th - early 20th centuries]. Rivne : M. Diatlyk, 287 s. [in Ukrainian].
- Shmyd, O.** (2008). *Nimtsi na Volyni u svitli ahrarnoi kolonizatsii hubernii druhoi polovyny XIX – na pochatku XX st.* [Germans in Volyn in the light of the agrarian colonization of the province in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii : zbirnyk naukovykh prats.* S. 93–98 [in Ukrainian].
- Shpytalenko, H.** (2014). *Relihiine zhyttia volynskykh chekhiv u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Religious life of Volyn Czechs in the second half of the 19th - early 20th centuries] *Chekhy na Volyni: istoriia ta suchasnist: zbirnyk naukovykh prats/* za red. O. S. Bereziuk, O. M. Vlasenko. Zhytomyr: Vyd. ZhDU im. I. Franka. S. 39–65 [in Ukrainian].
- Shvab, A.** (2018). *Uchast naselennia Volynskoi hubernii v kolonizatsii Skhodu Rosiiskoi imperii. Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittia* [Participation of the population of the Volyn province in the colonization of the East of the Russian Empire] : zb. nauk. prats. Lutsk : Vezha-Druk. S. 222–241 [in Ukrainian].
- Sinkevych, Ye.** (2022). *Arkhivni dzhherela pro pidtrymku Sichnevoho povstannia 1863 – 1864 rr. meshkantsiamy Khersonskoi hubernii Rosiiskoi imperii ta naslidky tsykh podii dlia vyzvolnoho rukhu* [Archival sources on the support of the January Uprising of 1863-1864 by residents of the Kherson province of the Russian Empire and the consequences of these events for the liberation movement]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: istoriia,* 39, s. 74-80 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-74-80>
- Zabelin, A.** (1887). *Voenno-statisticheskoe obozrenie Volynskoj gubernii. CH. I.* [Military statistical review of the Volyn province. Part I]. Kiev, 425 s. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 14.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.07.2025

The missionary path of Petro Mazanov (1840?–1911) in the context of historical and religious studies

Oleksii A. Hura

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine).
email: alexeyhura@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-5307>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57225043280>

Yurii V. Vilkhovyi

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine).
email: yuriy.vilhovoy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2313-5197>

Abstract.

This article aims to explore the missionary path of Archpriest Petro Mazanov within the framework of the social and spiritual development of the Poltava Diocese during the second half of the 19th and the early 20th centuries. The religious studies analysis focuses on his service in the Saviour, Dormition, and Transfiguration churches in the city of Poltava, his organisation of parish life, initiatives for reforming ecclesiastical governance, efforts to address the socio-domestic challenges of the clergy, and active involvement in charitable societies. Particular attention is given to his work as a city dean and a member of the Poltava Ecclesiastical Guardianship. **Research methodology.** The study is grounded in the principles of historicism, objectivity, system-based analysis, comprehensiveness, multifactoriality, worldview pluralism, and confessional neutrality. These were implemented through the use of a range of general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, comparison) and specialised approaches from the fields of history and religious studies. These include descriptive, chronological, logical, analytical-synthetic, statistical, historical-genetic, socio-confessional, ecclesiastical-profile, biographical, problem-chronological, comparative-historical, retrospective, and generalising methods. The research adopts an interdisciplinary approach that combines methodological tools from church historiography, social history, and the history of everyday life, enabling the missionary activity of P. Mazanov to be examined within a broader socio-cultural context. **Scholarly novelty** lies in the reconstruction of the largely unexplored life and pastoral activity of Petro Mazanov, providing fresh insights into the position of Orthodox clergy during the specified period. For the first time, lesser-known facts concerning P. Mazanov's ecclesiastical, public, and socio-confessional involvement have been systematised and introduced into scholarly discourse. **Conclusions.** The research establishes that Archpriest Petro Mazanov was a proactive initiator of parish renewal, an administrator, and a benefactor. In his ministry, he combined traditional pastoral service with active participation in the socio-ecclesiastical life of the Poltava Diocese in the latter half of the 19th and the early 20th centuries. As dean, Mazanov provided pastoral care to parishioners, took part in charitable associations, introduced innovative approaches to clergy-laity relations, and contributed to the development of the region's church infrastructure.

Key words: Archpriest, Charity, Church, Clergy, Dean, Diocesan records, Laity, Ministry, Orthodox Church, Parish, Parish staff, Patronage, Petro Mazanov.

Місіонерський шлях Петра Мазанова (1840?–1911) в контексті історико-релігієзнавчих досліджень

Олексій Гура

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: alexeyhura@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-5307>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57225043280>

Юрій Вільховий

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: yuriy.vilhovoy@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2313-5197>

Анотація.

Метою статті є розкриття місіонерського шляху протоєрея Петра Мазанова в контексті суспільного і духовного розвитку Полтавської єпархії другої половини XIX – початку XX століття. У фокусі релігієзнавчого аналізу знаходиться його служіння у Спаському, Успенському та Преображенському храмах м. Полтава, організація парафіяльного життя, ініціативи щодо реформування церковного устрою, розв'язання соціально-побутових проблем духовенства та активна участь у діяльності добродійних товариств. З'ясовано зміст діяльності священника як міського благочинного та члена Полтавського духовного опікунства тощо. **Методологія дослідження.** У процесі роботи ми прагнули дотримуватися принципів історизму, об'єктивізму, системності, всебічності, багатофакторності, світоглядного плюралізму, конфесійної нейтральності. Це стало можливим завдяки використанню і поєднанню у статті низки загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння) і спеціальних методів історичної та релігієзнавчої наук. Зокрема, описового, хронологічного, логічного, аналітико-синтетичного, статистичного, історико-генетичного, суспільно-конфесійного, церковно-портретного, біографічного, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного та узагальнюючого. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методологічні засади церковної історіографії, соціальної історії та історії повсякденності, дозволяючи розглядати місіонерську діяльність П. Мазанова в широкому соціокультурному контексті. **Наукова новизна** полягає у реконструкції малодослідженого життєвого шляху й пастирської діяльності Петра Мазанова, що дозволяє глибше розкрити становище православного духовенства зазначеного періоду. Уперше систематизовано та уведено до наукового обігу маловідомі факти про церковно-громадську та суспільно-конфесійну діяльність П. Мазанова. **Висновки.** У дослідженні встановлено, що протоєрей Петро Мазанов був активним ініціатором модернізації парафіяльного життя, адміністратором та меценатом. У своїй діяльності священник поєднував традиційне пастирське служіння з активною участю в суспільно-церковному житті Полтавської єпархії другої половини XIX – початку XX століття. Будучи благочинним, П. Мазанов здійснював душпастирську опіку над парафіянами, брав участь у благодійних товариствах, впроваджував нові підходи до взаємодії між духовенством і мирянами, сприяв розвитку церковної інфраструктури регіону.

Ключові слова: благочинний, благодійність, віряни, духовенство, єпархіальні відомості, меценатство, парафія, Петро Мазанов, причет, протоєрей, храм, служіння, церква.

Statement of the problem. In modern church-historical science, there is a growing interest in studying local manifestations of religious life, individual dimensions of spiritual practice, which represent the characteristic trends in development and the situation of the Orthodox Church in the late 19th – early 20th centuries. Of particular importance in this context is the study of biographies and missionary paths of representatives of the parish clergy, which, combining pastoral, administrative, charitable and educational activities, played a significant role in the formation of the confessional identity of local communities. Despite the fact that church periodicals contain some fragmentary aspects of the problem under study, the figure of Archpriest P. Mazanov, in general, has not received proper coverage in historical science. Currently, there are no generalised biographical and analytical works, analysis of the missionary, charitable and organisational activities of the priest. All this determines the relevance of a comprehensive study of his church service within the Poltava diocese.

Analysis of recent research and publications problem of the participation of the Orthodox clergy in the charitable, missionary and educational and cultural life of the dioceses during the second half of the 19th – first half of the 20th century did not remain without the attention of scholars. In the modern Ukrainian historiography, there is an increased interest in studying local features of church history, the activities of Orthodox brotherhoods, social initiatives of the clergy and the role of individual priests in the development of religious communities. The development of the Chernihiv diocese, relations with the local clergy and attitude to regional church traditions are carried out in the work of O. Tarasenko. The author made an attempt to study the relationship between the ruling and vicar bishops (Tarasenko, 2024). A general overview of the historiography, which contains an analysis of the cultural and educational activities of the Orthodox brotherhoods of the Volyn province, is carried out in the work of O. Sazhok (Sazhok, 2013, pp. 49–51). Here we see a study of the evolution of approaches to

the study of church history of the late 19th – early 20th centuries. Researcher I. Ermakova analysed, using the example of the Kherson diocese, the features of the development of missionary service as a tool for combating sectarianism and schism. The author focused on the role of Orthodox brotherhoods and state support in their organisation (Ermakova, 2012, No. 1–4, pp. 46–51). In this context, L. Levchenko's study, devoted to the activities of Bible societies in Ukrainian lands at the beginning of the 19th century, also deserves attention (Levchenko, 2024). The author clarified and revealed the activities of numerous branches of the Russian Bible Society in Ukraine (in Zhytomyr, Katerynoslav, Kyiv, Odessa, Kamianets-Podilskyi, Poltava, Kharkiv, Simferopol, Feodosia and Chernihiv). The goal of these organisations was to spread the Holy Scripture in the native language of ethnic groups, regardless of confessional, social or property affiliation.

These works are representative examples of regional studies of spiritual life, which allow a better understanding of the general trends in the development of the Orthodox Church of the corresponding period.

A significant contribution to the study of the religious and social life of Poltava was made by I. Pavlovsky. In his work «To the History of the Poltava Diocese: Historical and Household Essays, Notes and Correspondence. Based on Archive Data», he provided valuable information about the development of education, charity, and church administration (Pavlovsky, 1916). However, information about the activities and life of P. Mazanov was provided by I. Pavlovsky in fragments. V. Buchnevich's work «Notes on Poltava and Its Monuments» contains structured data on the clergy, churches, and cultural heritage of Poltava, and mentions the publications of P. Mazanov himself (Buchnevich, 1902). Some statistical information on the religious infrastructure of the region is given in the «Memorial Book of the Poltava Province for 1865» by P. Bodiansky (Bodiansky, 1865).

It is worth highlighting the work of P. Mazanov himself, «Spasskaya Church in the City of Poltava» (Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV), 1870, No. 8, pp. 312–322). In it, the priest covered in detail the history of the temple, its architecture, reconstructions, and benefactors.

The article by I. Petrenko and O. Tryhub, «Poltava Church Historical and Archaeological Committee (1906–1917) in the Study and Preservation of Cultural Heritage», highlights the regional nature of the activities of the aforementioned organisation (Petrenko, Tryhub, 2025). The authors argue that the main goal of the committee was to preserve the monuments of the church antiquity of the Poltava region. It is especially valuable that the researchers paid attention to the completion of the funds of the diocesan antiquities repository, which was carried out through the purchase, exchange and donation of items that came from church and monastery sacristies, parishes and private collections. Significant work on filling was carried out by priests, in particular P. Mazanov who was an active participant in the committee at the final stage of his life.

The scientific and theoretical basis of our study is the dissertations of S. Fedorenko, G. Stepanenko, T. Fazan and I. Petrenko (Fedorenko, 2008; Stepanenko, 2002; Fazan, 2020; Petrenko, 2008). They analyse the educational, social, and philanthropic activities of the clergy, the functioning of church-parish schools, etc. However, these studies are of a generalised nature and do not contain data on P. Mazanov.

Thus, even though the problem of charitable, church-public, and social activities of the Orthodox clergy is reflected in modern historical science, the figure of P. Mazanov remains poorly studied. Existing mentions of him in scientific and periodical church publications are fragmentary, which necessitates a comprehensive study of his biography, missionary activities, and contribution to the development of church and religious life in the Poltava region.

The purpose of the article is to reveal the missionary path of Archpriest Petro Mazanov in the context of the social and spiritual development of the Poltava Diocese in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Presentation of the main material. Petro Mazanov is a recognised expert in theology, church history, and pedagogy. Throughout his professional career, he was repeatedly honoured with official awards. In particular, in 1869 he was awarded a staff, in 1870 – a skufia, in 1880 – the Order of St. Anne, 3rd degree (for twelve years of service in the Poltava spiritual care), and in 1883 he was awarded a pectoral cross. In 1888 he was elevated to the rank of archpriest, in 1892 he was awarded the Order of St. Anna, 2nd degree, and in 1896 he was awarded the Order of St. Volodymyr, 4th degree (PEV, 1869, No. 11, p. 435; PEV, 1870, No. 18, p. 614; PEV, 1880, No. 21, p. 444; PEV, 1883, No. 10, p. 166; PEV, 1888, No. 10, p. 288; PEV, 1892, No. 11, p. 437; PEV, 1896, No. 16, p. 447).

Information about P. Mazanov's education remains unclear. In the lists of graduates of the St. Petersburg Theological Seminary for 1861, the first-rate graduate (graduate with honours) Mazanov Petro Ivanovich is mentioned. However, it was not possible to identify him as the priest Petro Mazanov. In the reports on the activities of the Poltava Diocesan Women's School for the 1899/1900 and 1901/1902 academic years, the priest is mentioned as a student of the theological academy, which was atypical, given his probable age (about 60 years old) (PEV, 1901, No. 17, p. 430;

PEV, 1903, No. 26, p. 582). At that time, higher theological education could be obtained only in the Kiev, Kazan, Moscow or St. Petersburg theological academies. However, P. Mazanov was not found in the lists of graduates of these educational institutions. There is also no information about him in the thematic reports of the aforementioned academies.

Information about the beginning of P. Mazanov's church service as a village parish priest is not confirmed by available sources. Our assumptions that he was born in 1840 and graduated from the theological seminary in 1861 are consistent with the data on the typical age of graduates of an average level of theological education (about 21 years).

According to the testimony of priest K. Hapanovich, during the abbotship of P. Mazanov, the restoration and arrangement of the Spassky Church in Poltava were carried out at the expense of local merchants. Based on the detailed description of the church, compiled by P. Mazanov himself, it can be concluded that the renovation of the church took place in 1863. (PEV, 1870, No. 8, pp. 313–319; PEV, 1909, No. 16, p. 690).

According to the archives of the Poltava Spiritual Consistory, in 1811–1847, the Spasskaya Church was affiliated with the Holy Assumption Cathedral. In 1847–1849, the church had the status of an independent one. Then it became affiliated again, and in 1862–1866 it functioned as a separate parish (PEV, 1870, No. 8, pp. 313–319). Given these data, it can be assumed that the beginning of his professional ministry was the priest P. Mazanov from the Spasskaya Church in Poltava in 1862–1863.

According to the report of the Poltava city dean, archpriest of the Cathedral, D. Butkovsky, for 1864, the parish of the Spasskaya Church consisted of four people. The total number of parishioners was 620 people: 320 men and 300 women. Most of the parishioners were residents of the Pavlenki suburb. After the construction of the new brick Pokrovsk Church in Pavlenki in 1864, part of the income of the Spassky Church was redirected to its maintenance. The annual income of the Spassky Church at that time was 450 rubles..

For comparison: the parish of the Cathedral Church consisted of 21 people, the number of parishioners was 1316 (619 men and 697 women), and the annual income was up to 1175 rubles. In the Stretensky Church, 9 representatives of the clergy served. It had 1030 parishioners (507 men and 523 women) and an annual income of up to 2000 rubles. In the Nikolaev Church, the parish consisted of 8 people, the number of parishioners reached 2382 (1168 men and 1214 women), and the annual income was up to 1000 rubles. The Resurrection Church was served by a parish of 5 people; there were 772 parishioners (369 men and 403 women), and the annual income was 500 rubles (PEV, 1866, No. 15, pp. 597 – 569; PEV, 1866, No. 15, pp. 567–569).

The parish of the Spassky Church under P. Mazanov had no additional sources of income. Among the Poltava churches, only the Cathedral Church owned an old residential building, in which four families lived. The parish of the Pokrovsk Church (on Pavlenki) lived in houses equipped with the efforts of parishioners. Other church ministers, including the parishioners of other churches in the city, lived in their own homes or rented housing. Clerics and palamari, as a rule, lived in watchtowers attached to church buildings.

The Spassky Church did not have any abandoned or abandoned lands in its use. In general, the financial situation of the parish was considered one of the worst in Poltava. The main reasons for the poor financial situation of the parish include high prices for food, fuel and housing. The situation of the clergy of that time worsened after the transfer of the Ilyinsky Fair to Poltava in 1852.

The issue of improving the material support of the clergy was considered by the Poltava provincial authorities. In particular, an appeal was sent to the Poltava City Duma with a request to provide support to the parishes of the Cathedral, the Spassky Church and the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary. The document, in particular, stated: «...The significance of the Church of the Saviour of the Not-Made-by-Hands Image and the low attendance of the Nativity-Theotokos Podolsk Church inspire hope that the Poltava City Society will pay due attention to the needs of these churches and the parish that serves them...» (PEV, 1866, No. 15, p. 572).

Despite limited financial resources, the Spassky Church under P. Mazanov repeatedly made charitable contributions. In particular, in 1865, they donated 3 rubles and 1 ruble annually for the establishment and maintenance of a women's theological school, 3 rubles and 30 kopecks from the parish and 1 ruble and 20 kopecks from the church elder, 2 rubles and 1 ruble and 6 kopecks from the church (PEV, 1865, No. 12, p. 419).

During 1866–1875, the Spassky Church had the status of a church assigned to the Assumption Cathedral (Buchnevich, 1902, p. 179). This meant that P. Mazanov formally belonged to the cathedral clergy, but he performed the duties of the rector of the assigned church. Divine services in the Spassky Church were held according to the schedule or on the days of major church holidays. The believers of the Spassky Church belonged to the Assumption Parish. All sacraments (baptism, wedding or funeral) performed by P. Mazanov in the Spassky Church were officially registered in the metric books of the Assumption Cathedral. Thus, the clergy and psalmists performed divine services part-time.

In early 1868, priest P. Mazanov raised the issue of the need to regulate the territorial distribution of parishes in the city of Poltava. The urgency of this problem was due to the significant number of courtyards not included in the confessional records, the remoteness and dispersion of parishes. In particular, in the confessional records of the city's six parish churches, only 864 courtyards were listed: in the Cathedral Parish – 274, in the Stritenský Parish – 108, in the Mykolaiv Parish – 254, in the Voskresenský Parish – 90, in the Pavlenkivsky Parish – 107, in the Podilsky Parish – 40. At the same time, there were about two thousand courtyards in the city registers. That is, a significant part of the community's residents remained outside the parish records (PEV, 1868, No. 5, p. 164). According to P. Mazanov, this indicated insufficient coverage of the population with spiritual care, which was especially dangerous in the «pernicious spirit of the time.» He emphasised that the existing parishes were «too scattered and geographically distant from the churches, so a significant part of the faithful rarely attended services or completely avoided participation in parish life, preferring churches located closer to their place of residence. This, in turn, led to the loss of the «last crumbs» necessary for their existence by the parishes (PEV, 1868, No. 5, p. 165). The priest also noted a tendency to reduce church attendance on the days of great Christian holidays, in particular on Easter. Even those who were preparing for confession and communion were increasingly turning to home churches, avoiding services in parish churches. As a result, parish priests lost the opportunity to exercise a spiritual influence on the faithful through confession. In particular, P. Mazanov emphasised that due to the dispersion of the courtyards, parishioners often invited priests from other parishes to perform services, which caused misunderstandings among the clergy themselves.

Taking into account the above facts, P. Mazanov emphasised the need to review and streamline the parish system «to eliminate unfavourable conditions in the life of Christians and communion» (PEV, 1868, No. 5, p. 165, pp. 165–166).

In May 1867, the «Russian Society for the Care of Wounded and Sick Soldiers» (since 1879, the Red Cross) was founded in St. Petersburg. According to the organisation's Charter, its main goal was «to assist in the military administration in caring for wounded and sick soldiers» (PEV, 1868, No. 2, pp. 43–44). The financing of the society's activities was carried out through annual contributions from representatives of all social classes and one-time donations in the form of money, things or property. A significant role in filling the budget was played by the Orthodox Church, whose authority had a great influence. In agreement with the spiritual department, special «clubs» were established near the temples to collect donations under the supervision of clergy.

The society included: honorary members (representatives of the imperial family, influential secular and religious figures), charitable members (persons who made significant donations), full members (those who paid at least 3 rubles annually, or made a one-time contribution of at least 50 rubles), as well as members who made smaller contributions - competitors (PEV, 1868, No. 2, pp. 44–47).

Local branches of the society were formed from 8–10 people, who were elected for a two-year term. They included: the chairman, his deputy, the treasurer and the candidate. If necessary, clerks and clerics could be involved.

On March 4, 1868, at a meeting of the Poltava city branch of the society, issues related to organisational, personnel and financial aspects of activity were considered. In particular, the recall of the treasurer of the management and the petition of P. Mazanov, regarding granting him the status of a «founding member» of the local branch. The priest's appeal was approved by a corresponding resolution.

In 1823, guardianships of the poor of the clergy were established to care for low-income priests, widows and orphans of clergy, and sick clergy. These were state institutions that operated on the territory of all dioceses. Their composition was formed from several honoured clergymen, who were elected by the diocesan leadership.

The financial base of the guardianship was provided at the expense of the so-called «clubs' fees» in churches, voluntary donations, part of church income (directed to the treatment of clergy in zemstvo hospitals), interest on capital, as well as fines imposed on representatives of the clergy of the diocese. According to the decree of 1868, it was forbidden to use the collected funds for other church needs, except in certain cases permitted by the Holy Synod.

Among the functions of the society was also the guardianship of orphans of the clergy who did not belong to the hereditary nobility. In such cases, the guardians were obliged to submit reports on their activities to the guardianship bodies through the dean, which ensured control over the fulfilment of duties towards the wards.

On April 9, 1869, P. Mazanov, by election of the clergy of the city of Poltava, was approved as a member of the Poltava Guardianship of the Poor of the Clergy. He took this position instead of Archpriest D. Butovsky. The list of persons who, based on the Society's Charter, were provided with a one-time financial assistance from the temporary capital in 1879, included the freelance Archpriest A.

Romashkevych. He passed under the authority of P. Mazanov, who was already a dean at that time, and received 163 rubles. 72 kopecks. (PEV, 1881, No. 4, p. 88). In 1880, through the mediation of the deanery of the district of P. Mazanov, 9 people received financial assistance in the total amount of 211 rubles. In particular, the widow of the archpriest of the Stritenskaya church, T. Kondratovicheva, with her daughter – 50 rubles., the widow of the deacon of the same church, K. Diatelovich, with two children – 30 rubles., the widow of the priest M. Pushkov – 8 rubles., etc. (PEV, 1881, No. 11, pp. 222–223). Subsequently, by § 6 of the Charter of the society, a one-time assistance of 166 rubles. 22 kopecks. Was received by the widow of the deacon of the Elizabethan church, E. Barybin. P. Mazanov's contribution to the trusteeship fund amounted to 120 rubles. 44 kopecks. (PEV, 1881, No. 24, p. 520, 535).

In 1881, the society's treasury received 120 rubles 46 kopecks from P. Mazanov's district, of which one-time assistance was given to one person. In 1882, 130 rubles 44 kopecks were collected (PEV, 1882, No. 19, p. 387). For comparison, in the same year, 35 rubles 8 kopecks were received from the Poltava Cathedral, 90 rubles 46 kopecks from Archpriest G. Rybalkin, and 75 rubles 36 kopecks from priest V. Kurdynovsky. Among the benefactors of the fifteen counties of the Poltava Diocese, only the Kremenchuk priest L. Bilyavsky donated a larger amount – 135 rubles 66 kopecks. (PEV, 1882, No. 19, p. 387; PEV, 1883, No. 24, p. 539–541).

In 1883, according to the charitable district of P. Mazanov, 13 low-income families received material assistance for a total of 235 rubles. (PEV, 1884, No. 9, p. 174). P. Mazanov's contribution to the orphaned and lay clergy of the Poltava diocese amounted to 145 rubles. 42 kopecks. Of the total amount of income in the Poltava district, 535 rubles. 212 kopecks, which were collected from 11 benefactors, his contribution was one of the largest (PEV, 1884, No. 23, p. 661).

Thus, in the absence of a developed state system of support for the clergy, donations from clergy to the society's treasury played an important role in ensuring their social protection. P. Mazanov continued to regularly make appropriate charitable contributions. For his part, the diocesan leadership noted P. Mazanov's contribution to the field of guardianship, awarding him the Order of St. Anne of the third degree (PEV, 1880, No. 21, p. 444). (Given the limited scope of the article, detailed information by year, targeted personal support and the amount of financial assistance corresponding to the categories of clergy are not provided.)

On April 9, 1870, P. Mazanov participated in an interesting Orthodox rite – the ceremony of washing the feet. This ritual is traditionally performed by the bishop on Holy Thursday, in co-service with twelve clergy or monks. This is a kind of symbolic recreation of the evangelical event of Jesus Christ washing the feet of the apostles on the eve of the Last Supper. In Poltava, this rite was not performed often: the last time was in 1830 and 1850.

The Divine Liturgy and the rite of washing the feet were performed by His Eminence John, Bishop of Poltava and Pereyaslavl, in the Poltava Cathedral Assumption Cathedral. The service began at 10 am and ended around one o'clock in the afternoon. Certain persons participated in the rite. In addition to P. Mazanov, the bishop was served by: the abbot of the Poltava Holy Cross Monastery, Archimandrite Polyeuktus, Cathedral Archpriest D. Butovsky, former Cathedral Archpriest P. Pavlovsky, the keymaster of the cathedral, Archpriest I. Diatelovich, Archpriest O. Kapustiansky and others.

«The festive ceremony was attended by many believers. The church, in particular the choirs of the cathedral, was filled with parishioners. They concentrated mainly near the specially equipped area in front of the iconostasis of the main altar. Believers sought to see this touching church ceremony with their own eyes at least once in their lives. Without a doubt, many of those present took away from the church a deep spiritual impression of the magnificent example of humility – a virtue that is of paramount importance for the salvation of the Christian soul» (PEV, 1870, No. 9, pp. 380–381).

On December 18, 1870, on the territory of the so-called «New Bazaar» in Poltava, the construction of the stone Transfiguration Church was completed for the residents of Novoselivka, which was built in the Gothic style and crowned with five heads. The financing of the construction was provided by the titular councillor M. Danchych, the collegiate councillor P. Tregubov and the merchant of the first guild S. Panasenko» (Buchnevich, 1902, p. 251). By the order of Bishop John, to «ensure the proper functioning of the single-clergy parish,» priest P. Mazanov, who had previously served in the Assumption Cathedral, was transferred to the newly built church (PEV, 1871, No. 1, p. 22).

The consecration of the church took place on December 19, 1870 (the day of the Transfiguration of the Lord) with the direct participation of the Most Reverend John and six clergymen of the city, including P. Mazanov. Despite the weekday market day, the church was crowded with believers. During the Divine Liturgy, the newly appointed abbot delivered a sermon that made a positive impression on those present.

The architectural image of the church was perceived aesthetically. However, the general impression was spoiled by the disorderly surrounding area. «Numerous market stalls, shops, boxes and temporary canopies covered the altar part of the church.» The interior decoration of the church at

the time of consecration did not correspond to the level of its exterior, since it was not fully provided with the necessary church utensils. It was under such conditions that P. Mazanov continued his pastoral activity (PEV, 1871, No. 1, pp. 22–24).

The reforms of the 1860s in the Russian Empire led to a weakening of the sole power of the deaneries in church and administrative management. In a number of dioceses, including Poltava, during this period, the activities of deanery councils were initiated. According to the new procedure, candidates for the position of deanery were elected by voting among the clergy of the corresponding district, after which the elected candidate was approved by the ruling bishop. However, in 1881, the Holy Synod abolished the election of deaneries, renewing the practice of their appointment.

The deanery council functioned as a collegial governing body within the district. It consisted of the chairman-deanery and two of his assistants, who were elected by the clergy of the district through a ballot and approved by the diocesan leadership. In terms of the content of their activities, the councils partially duplicated the powers of the deanery. They resolved conflict issues between members of the clergy, applied disciplinary sanctions, including fines, and also made proposals for rewarding clerics.

On October 26, 1875, the Poltava diocese approved a new composition of the city deanery council for a term of six years. In particular, it included the priest of the Striten Church, M. Kuznetsky and the priest of the Transfiguration Church, P. Mazanov. The priest of the Pokrovsk Church at the Poltava God-pleasing Institution, F. Lebedynsky, was elected city deanery, replacing the keymaster of the Assumption Cathedral, Archpriest Y. Diatelovich (PEV, 1875, No. 22, p. 592).

Until 1869, there were no documentary references to elections to the deanery council in the Poltava diocese. It is likely that it was in this year that its initial formation as an institution of collegial management at the diocese level took place.

Being the rector of the Transfiguration Church, P. Mazanov initiated a number of important initiatives that significantly influenced the spiritual and material development of the parish. With his direct participation, the cold church was converted into a warm one, and a side altar was arranged in honour of the Holy Apostle Andrew the First-Called. Five unique kiosks appeared in the church, a stone fence with iron chains was built, and church utensils were replenished. The priest contributed to the arrangement of the sacristy, the church library, and the maintenance of a high level of liturgical singing. Already in the first years after the consecration of the church, a church choir operated under it, which had a profound influence on the parishioners (PEV, 1879, No. 7, p. 334).

On January 9, 1879, by order of the diocesan leadership, P. Mazanov was transferred to the position of a law teacher at the Poltava Institute of Noble Maidens (PEV, 1879, No. 3, p. 52). This appointment became the next stage in his professional activity. The priest perceived the transition to a new place of service with deep spiritual emotion. Saying goodbye to the parishioners, P. Mazanov expressed sincere wishes for their spiritual growth. He drew attention to the need to be confirmed in the faith and love of Christ, constant prayer and tireless care in the spiritual field. In his farewell speech, the priest emphasised that the prayerful memory of the parishioners would remain his constant sacred duty. At the same time, P. Mazanov expressed the hope that «the parishioners will also keep a good memory of him and will not forget him in their prayers» (PEV, 1879, No. 7, p. 334).

On April 9, 1880, P. Mazanov was approved as the Poltava city dean (PEV, 1880, No. 9, p. 153; PEV, 1884, No. 10, p. 586). Being in a new position for him, he immediately focused on the conscientious fulfilment of the duties assigned to him. His sphere of competence included issues of caring for the purity of the Orthodox faith and ensuring proper church-moral education, monitoring the correct and reverent performance of divine services, maintaining order in churches, and appropriate to the state of church preaching. Dean P. Mazanov monitored the implementation of the resolutions and orders of the diocesan leadership, considered and prevented conflicts between the clergy and laity, made regular donations in favour of charitable societies, participated in congresses of the diocesan clergy, etc.

During P. Mazanov's tenure as dean, changes occurred in the leadership of the diocese. On March 30, 1884, by decree of the Holy Synod, Archimandrite Hilarion was appointed Bishop of Pryluky, Vicar of the Poltava Diocese. Before that, he held the position of Vicar of the Kiev-Pechersk Lavra.

The arrival of the new vicar in Poltava was an important event in the life of the diocesan community. The city dean, P. Mazanov, was also involved in organising Hilarion's meeting. On the evening of May 13, 1884, the vicar arrived from Kharkov to Poltava by mail train. At the station, the bishop was met by the economist of the bishop's house, Archimandrite Feodosii, the city dean Archpriest P. Mazanov, and two secretaries of the spiritual consistory. Given the late hour, an official meeting was not held in the cathedral. Bishop Hilarion went to the Exaltation of the Holy Cross Monastery, which was designated as his place of residence. At the entrance to the main temple of the monastery, he was solemnly met by the brethren. The abbot of the monastery, Nathanael, addressed the bishop with a word of welcome, to which the latter responded with a short pastoral address and

went to the altar. After the traditional litany and the proclamation of the long anniversary, the bishop addressed those present with a touching speech that made a positive impression on those present.

The documents inform us that «accompanied by the abbot, the brethren, the protodeacon, and the bishop's choir, the bishop went to his chambers, where he blessed the monastery brethren and expressed gratitude to the singers. After that, Hilarion had a short meeting with Archimandrite Theodosius, Archpriest P. Mazanov, the princes of Yelets, and Abbot Nafanail. The half-hour conversation over tea was the bishop's first rest in a new place and the beginning of his acquaintance with the church life of the diocese» (PEV, 1884, No. 10, pp. 586–588).

The next day (May 14), at 10:30, the newly appointed bishop was introduced to the city clergy, representatives of theological educational institutions, and law teachers at the residence of His Eminence John. After that, Bishop Hilarion addressed those present with a short speech in which he asked for support, trust, and affection. At about 11:30, Archbishop John accompanied the vicar to the cathedral, where both archpastors blessed the clergy and believers present. In the evening, Bishop Hilarion «prayed at the All-Night Vigil in the Exaltation of the Holy Cross Monastery, and the next day he celebrated the first liturgy in the cathedral» (PEV, 1884, No. 10, pp. 586–588).

By the order of the diocesan leadership under No. 2211 of May 4, 1885, priest P. Mazanov was relieved of his duties as dean and deprived of the corresponding title. Further management of the city deanery was entrusted to a representative of another district, G. Rybalkin (PEV, 1885, No. 11, pp. 204, 208). Such personnel changes were because in October 1885, P. Mazanov transferred to the service of the spiritual consistory and became its non-staff member (PEV, 1885, No. 21, p. 489).

By decree of the Holy Synod of January 30, 1887, No. 283, changes were made to the composition of the Poltava Spiritual Consistory. The Vicar of the Poltava Diocese, Hilarion, was officially notified that Priest P. Mazanov was appointed its full-time member (PEV, 1887, No. 5, p. 115).

In 1888, on the eve of Easter, by order of the Holy Synod, P. Mazanov was awarded the rank of archpriest (PEV, 1888, No. 10, p. 288). This title was given to clerics of the white clergy and was not a separate degree of priesthood. It served as an honorary distinction for long and conscientious service or special merits before the church. Usually, this title was awarded after 15–20 years of service in the rank of priest.

In 1886, due to the illness of Archbishop John, the administration of the Poltava diocese was entrusted to Bishop Hilarion (PEV, 1886, No. 13, p. 402). On November 14, 1887, he was officially confirmed as Bishop of Poltava and Pereyaslav (PEV, 1887, No. 23, p. 784).

After Hilarion headed the department, he launched active reform activities. One of the priority areas was the introduction of a system of extra-liturgical readings and instructive conversations in urban and rural parishes. These activities had a distinctly catechetical nature and were aimed at a deeper assimilation by believers of the dogmatic foundations of the Orthodox faith and the moral and ethical principles of Christian life.

In 1889, at the initiative of Bishop Hilarion, a draft statute of the St. Macarius Diocesan Brotherhood was prepared - an organisation designed to promote religious education, strengthen parish life and implement the social and missionary tasks of the church.

The draft statute of the St. Macarius Diocesan Brotherhood was supported by representatives of the clergy. Among the signatories of the document are the rector of the Poltava Seminary, Archpriest M. Gavrylkov, the cathedral archpriest F. Lebedynsky, members of the spiritual consistory: Archpriest O. Kapustiansky, priest M. Uralov, Archpriest P. Mazanov and teachers of the Poltava Theological Seminary.

The Poltava Diocesan Brotherhood of Saint Macarius was officially established on April 29, 1890, at the Poltava Theological Seminary. Its trustee was Archbishop Hilarion of Poltava and Pereyaslav.

Archpriest P. Mazanov consistently supported the activities of the Poltava Diocesan Brotherhood of Saint Macarius. From the very beginning of its foundation, significant activity was observed among the members, which affected the organisation of financial collections. In particular, from January to April 1891, the brotherhood received 522 rubles from 731 people. A significant part of these funds was donations of 3 rubles from individual members, among whom was Archpriest P. Mazanov (PEV, 1891, No. 11, pp. 351–406).

In the first year of its activity, the brotherhood included 30 honorary members, 14 lifelong members and 645 active members and competitors. P. Mazanov belonged to the latter category – the numerical majority of the brotherhood organisation (PEV, 1891, No. 12, pp. 455, 533).

Further analysis of the dynamics of the brotherhood's composition demonstrates the preservation of a stable contingent of its participants. In 1896, 35 people were honorary members, 15 were lifelong members, and 115 remained active and competitors within the Poltava district (PEV, 1897, No. 30, p. 782). In 1897, according to the Poltava dean priest P. Mikhailovsky, 60 rubles

17 kopecks were contributed to the brotherhood's treasury. In particular, 2 rubles from P. Mazanova (PEV, 1898, No. 26, p. 685).

In 1897, 178 new people joined the brotherhood, and 545 members renewed their contributions. The total number of the brotherhood was 723 people (PEV, 1898, No. 7, p. 162). At the same time, starting from the end of the 1890s, we observe a slight decrease in contributions, a decrease in the personal participation of the clergy in the activities of the society. The last documentary mention of P. Mazanova's participation in the brotherhood dates back to 1899 (PEV, 1900, No. 31, p. 817). The Brotherhood finally ceased its activities in 1918, which was due to general political transformations in the Russian Empire.

Thus, P. Mazanov's participation in the work of the St. Macarius Brotherhood shows his consistent involvement in the processes of church and public life of the diocese, support for Orthodox education and charity.

On July 15, 1888, at the initiative of Bishop Hilarion, the diocesan committee of the All-Russian Missionary Society was formed in Poltava. It acted as a centre of the Moscow Society, which had existed since 1869. The main task of the committee was to promote the activities of Orthodox missions aimed at converting non-believers living in the territory of the state to the Orthodox Church.

Among the people who supported the initiative to create the Poltava branch of the Orthodox Missionary Society were representatives of the clergy, city and provincial administration, and intelligentsia. In particular, the Poltava governor, Major General E. Yankovsky, Archpriest P. Hapanovich, Archpriest P. Mazanov, state councillor V. Vodolagin, director of the psychiatric hospital O. Maltsev, Poltava merchant V. Taranushenko, etc.

According to the signature letters, 106 people declared their desire to join the society. The total amount of voluntary contributions sent for the needs of society was 808 rubles. (PEV, 1888, No. 19, p. 585).

According to the Statute, the diocesan committee collected membership fees and donations, provided for the material needs of missionaries and institutions subordinate to them, and provided comprehensive support in the implementation of missionary activities. The committee was obliged to annually send a report on its activities to the Council of the society and report on extraordinary events in the diocese. In terms of the size of the budget and the number of members, the organisation occupied one of the leading places in the state.

As of 1900, 1,374 people had paid membership fees to the missionary society. Most of these were donations of 3 rubles each. 29 people from the Poltava community contributed money to the society's treasury, including P. Mazanov (PEV, 1900, No. 23, p. 582).

P. Mazanov also played a significant role in deciding the fate of the St. John the Theologian Church in the village of Machukhi. The fact is that in 1879, the former parish priest, Matchenko, raised the issue with the diocesan leadership about moving the St. John the Theologian Church to another place. As a result, the church was closed in 1881. «Hard times came for the parishioners: the church remained empty, services were not held in it... The faithful, like orphans without their shepherd, looked sadly at the devastated church and were forced to visit other parishes» (PEV, 1901, No. 23–24, p. 1084). Disagreements arose in the community. Residents living near the church, in particular the residents of the village of Machukhi, categorically disagreed with the idea of moving the church to a considerable distance. Parishioners of the Kalashnikov farms, on the contrary, supported the proposal to move the church to their area.

Priest Matchenko actively supported the latter. He addressed His Eminence Bishop John with a message «about the too old building and the financial inability of the residents of the surrounding areas to maintain the church». In response to numerous requests from parishioners to leave the church in its previous place, the obligation to make repairs there, an official investigation was launched. A commission consisting of representatives of the diocesan and city authorities arrived at the site. Its members came to different conclusions: the diocesan commission recognised the church as completely unusable, the city commission – that the church could exist provided that repairs were carried out.

Bishop John made a decision to move the church to the Kalashnikov farms and build a new church there. The newly built church was consecrated not in honour of John the Theologian, as before, but in honour of the Holy Trinity. For the residents of Machuchy, this event was painful. The old church remained closed for almost eight years. Some of the faithful were forced to move to the newly created parish in Kalashnikovo. The rest of the neighbouring parishes. However, the majority of parishioners did not lose hope for the «restoration of their native church» (PEV, 1901, No. 23–24, p. 1085).

Parishioners repeatedly gathered near the closed church, for which they received the nickname "parishioners". They repeatedly applied for the transfer of the church to a more convenient place within the village of Machukhi. However, these appeals to the diocesan leadership remained unconsidered for a long time.

.....
In the end, Bishop Hilarion agreed to satisfy the parishioners' request. For this, they were given a mandatory condition - to ensure financing for the construction of a new church and the maintenance of the church communion. Significant assistance in this matter was provided by a member of the consistory, Archpriest P. Mazanov. The priest gave advice and actively supported the initiative of the parishioners. After that, benefactors also joined the cause. In particular, a wealthy parishioner I. Tkachenko donated 2,100 rubles for the construction of the church and 10 acres of land for the needs of the communion.

Given this, in 1889, Bishop Hilarion allowed the construction of a new church in Machuchy. On September 20, 1890, the church was built, and five days later it was consecrated by Archpriest P. Mazanov and Dean I. Osipov. However, the newly built church never received the status of an independent parish, since the financing of the sacrament and the church land remained with the parish in Kalashnikovo. Temporary spiritual care for the community was carried out by the priest of the neighbouring parish, Father Tunytsky (PEV, 1901, No. 23–24, p. 1086).

That is, thanks to the efforts and perseverance of the faithful, the active participation and position of P. Mazanov, significant changes occurred in the restoration of the spiritual life of the community.

The activities of Archpriest P. Mazanov were not limited to participation in church and public initiatives at the level of a separate parish. He was an active participant in the implementation of projects at the diocesan scale. In particular, the priest was involved in resolving the urgent issue of establishing a candle factory. As a member of the specially authorised department established by the VIII diocesan congress of the clergy in 1902, P. Mazanov participated in the search for a suitable land plot for the construction of a factory and a wax bleaching workshop. Thanks to his systematic work, together with other members of the commission, a thorough inspection of more than twenty land plots near the city of Poltava was carried out. As a result, the Deykalyvka farm was purchased, which met all the requirements for this type of infrastructure development (the land plot was purchased in 1892 for the white clergy of the Poltava diocese for 10 thousand rubles) (PEV, 1902, No. 23, pp. 1037–1040).

Candle production at the factory in Poltava began on February 22, 1892. Already on February 24, the first products were solemnly presented to His Eminence, which marked the actual beginning of the factory's activities. The factory operated in Poltava for only a year, because in 1893 it was moved outside the city to the Deykalyvka farm (PEV, 1902, No. 24, 1054–1062).

The last place of service of P. Mazanov was the Elizabethan home church at the Institute of Noble Maidens, from which he resigned at his request on September 20, 1900. The vacant position, by the order of the diocesan leadership, was appointed to the vacant position by the priest of the Pokrovsk Church of the city of Kobelyaka, O. Chernyashevsky (PEV, 1900, No. 30, p. 768).

The final period of P.'s life, Mazanova (1900–1911), was characterised by retirement and a reduction in his church and administrative activity. At the same time, the priest remained involved in the educational and religious sphere, focusing on charitable and cultural and educational activities. His pension was 18 rubles. Per month, which indicated a modest level of material well-being (PEV, 1903, No. 32, p. 804; PEV, 1904, No. 31, p. 692; PEV, 1905, No. 28, p. 672; PEV, 1908, No. 4, p. 108; PEV, 1908, No. 19, p. 355; PEV, 1909, No. 35, p. 931; PEV, 1910, No. 30, p. 1960; PEV, 1912, No. 20–21, p. 1283).

Conclusions. Thus, the missionary path of Archpriest Petro Mazanov is a real example of the integration of a clergyman into a multidimensional space: socio-spiritual, church, educational, social and administrative life of the Poltava diocese of the second half of the 19th – first half of the 20th century. The beginning of his sacred ministry coincided with the functioning of individual low-income parish centres. However, it was in this context that his ability to effectively manage and implement effective initiatives for the arrangement of parishes was revealed. As the rector of the Spassky and later the Preobrazhensky churches of Poltava, P. Mazanov fulfilled his pastoral functions at a high level: he was engaged in the organisational and economic arrangement of parishes, developed church infrastructure, carried out educational work, etc. Being a city dean, a member of the deanery council and the Poltava spiritual consistory, P. Mazanov managed to expand the sphere of his own influence from the local parish level to the general diocesan level. His many years of activity in the field of charity, support of spiritual educational institutions, participation in brotherhoods and missionary societies, and guardianships appear as a systematic and purposeful implementation of the missionary function of a priest.

An important component of P. Mazanov's activity is the administrative and economic aspect. It includes the priest's participation in the restoration of the functioning of the parish of the village of Machukhi and the organisation of the work of a wax factory to meet the needs of the white clergy. These facts demonstrate the strategic plans of the archpriest, his readiness to implement innovative solutions in a traditional church environment.

P. Mazanov's missionary path was accompanied by several awards that reflected the official recognition of his contribution in the field of pastoral, administrative and public activities.

It should be noted that currently, the figure of Archpriest P. Mazanova is little studied in modern historical and religious sciences. Questions related to the time of his birth, education and activities in the last period of his life remain unclear. We see a comprehensive religious analysis of his teachings, graveside sermons and obituaries, the study of administrative powers and duties before the Poltava Spiritual Consistory as a promising direction for further research.

Funding. The authors received no financial support for the research and publication of this article.

References:

- Bodjanskij, V. P.** (1865). *Pamjatnaja knizhka Poltavskoj gubernii na 1865 god [Commemorative book of Poltava province for 1865]*. Poltava: Izd. Polt. Gub. Stat. Kom. [in Russian].
- Buchnevich, V. E.** (1902). *Zapiski o Poltave i ee pamjatnikah [Notes on Poltava and its monuments]*. Poltava [in Russian].
- Desjatiletie Poltavskago eparhial'nago svechnogo zavoda** (1892–1902) [The tenth anniversary of the Poltava diocesan candle factory (1892–1902)]. (1902). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 24, 1054-1062 [in Russian].
- Dvizhenija i peremeny po sluzhbe chlenov Poltavskoj duhovnoj Konsistorii** [Movements and changes in the service of members of the Poltava Spiritual Consistory]. (1887). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 5, 115 [in Russian].
- Eparhial'naja hronika** [Diocesan Chronicle]. (1870). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 9, 380-381 [in Russian].
- Fazan, T. P.** (2020). *Pidhotovka zhinotstva u pravoslavnykh monastyriakh ukrainy do dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei (XIX – persha chvert XX stolittia) [Preparation of women in Orthodox monasteries of Ukraine for the spiritual and moral upbringing of children (19th - first quarter of the 20th century)]*. (Extended abstract of PhD diss.). Poltava [in Ukrainian].
- Fedorenko, S. A.** (2008). *Osvitnia diialnist dukhovenstva Poltavskoi yeparkhii (XIX – pochatok XX st.) [Educational activities of the clergy of the Poltava Diocese (19th – early 20th centuries)]*. (Extended abstract of PhD diss.). Cherkasy [in Ukrainian].
- Gapanovich, K.** (1909). *Istoricheskij ocherk Cerkvi Spasa-Nerukotvorennago Obraza v gorode Poltave [Historical essay of the Church of the Savior-Not-Made-by-Hands Image in the city of Poltava]*. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 16, 690 [in Russian].
- Izvestija i zametki** [News and notes]. (1884). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 10, 586 [in Russian].
- Levchenko, L.** (2024). *Bibliini tovarystva na ukraïnskykh zemliakh (pochatok XIX stolittia) [Bible societies in Ukrainian lands (early 19th century)]*. *Eminak [Eminak]*, 2 (46), 155-185. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).711](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).711) [in Ukrainian].
- Mazanov P.** (1870) *Spasskaja cerkov' v gorode Poltave [Church of the Savior in Poltava]*. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 8, 312-322 [in Russian].
- Mesto dlja ustrojstva zavoda** [Place for the plant]. (1902). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 23, 1037-1040 [in Russian].
- O nagradah duhovnyh lic Poltavskoj eparhii** [On awards for clergy of the Poltava diocese]. (1869). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 11, 435 [in Russian].
- O nagrazhdenii duhovnyh lic po Poltavskoj eparhii** [On the awarding of clergy in the Poltava diocese]. (1883). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 10, 166 [in Russian].
- O neobhodimosti pravil'nago; raspredelenija prihodov g. Poltave** [On the necessity of correct distribution of parishes in Poltava]. (1868). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 5, 164 [in Russian].
- Opredelenija svjatejshago sinoda** [Definitions of the Holy Synod]. (1886). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 13, 402 [in Russian].
- Ot Poltavskogo Komiteta Pravoslavnago liseionersnago Obshestva** [From the Poltava Committee of the Orthodox Missionary Society]. (1888). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 19, 585 [in Russian].
- Otchet** (1901). *Otchet o sostojanii Poltavskago eparhial'nago zhenskago uchilishha po uchebnoj i npravstvenno-vospitatel'noj chasti za 1899-1900 uchebnyj god [Report on the state of the Poltava diocesan women's school in terms of educational and moral-educational aspects for the 1899-1900 academic year]*. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 17, 430 [in Russian].

-
- Otchet** (1903). Otchet o sostojanii Poltavskago eparhial'nago zhenskago uchilishh a po uchebnoj i npravstvenno-vospitatel'noj chasti za 1901-1902 u ch. god [Report on the state of the Poltava diocesan women's school in terms of educational and moral-educational aspects for the year 1901-1902]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 26, 582 [in Russian].
- Pavlovskij, I.F.** (1916). *K istorii Poltavskoj eparhii: Istoricheskie i bytovye ocherki, zametki i perepiska. Po arhivnym dannym [On the history of the Poltava diocese: Historical and everyday essays, notes and correspondence. Based on archival data].* Izdanie Poltavskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii. Poltava: T-vo Pechatnogo Dela (tip. byvsh. Dohmana) [in Russian].
- Petrenko I., & Tryhub O.** (2025). Poltavskiy tserkovnyi istoriko-arkheolohichnyi komitet (1906-1917 rr.) u vyvchenni ta zberezheni kulturnoi spadshchyny [Poltava Church Historical and Archaeological Committee (1906-1917) in the study and preservation of cultural heritage]. *Eminak [Eminak]*, 1 (49), 294-307. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.1\(49\).781](https://doi.org/10.33782/eminak2025.1(49).781) [in Ukrainian].
- Petrenko, I.M.** (2008). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvithoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884 – 1917 rr.) [Church-parish schools of Left-Bank Ukraine in the educational policy system of the government of the Russian Empire (1884 – 1917)].* Poltava [in Ukrainian].
- Po voprosu ob uluchshenii byta prihodskago duhovenstva** [On the issue of improving the life of the parish clergy]. (1866). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 15, 567-569 [in Russian].
- Pribytie v Poltavu Preosvjashennago Ilariona** [Arrival of His Grace Hilarion in Poltava]. (1884). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 10, 586-588 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1871). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 1, 22 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1875). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 22, 592 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1879). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 3, 52 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1880). Rasporjazhenija Eparhial'nago Nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 9, 153 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1885). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 11, 204; 208 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1887). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 23, 784 [in Russian].
- Rasporjazhenija** (1900). Rasporjazhenija eparhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 30, 768 [in Russian].
- Rech'** (1879). Rech' proshhal'naja s prihozhnami Poltavskoj Preobrazhenskoj cerkvi 14 Janvarja 1879 g. [Farewell speech to the parishioners of the Poltava Transfiguration Church, January 14, 1879]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 7, 334 [in Russian].
- Sazhok, O.** (2013). Novitnia istoriohrafiiia kulturno-prosvitnytskoi diialnosti tserkovnykh pravoslavnykh bratstv Volynskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The latest historiography of the cultural and educational activities of the church Orthodox brotherhoods of the Volyn province in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky [Historical Studies of the Lesya Ukrainka Eastern European National University]*, 9/10, 46-51. Retrieved from <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/HLvSXwfNPgCKedFJaVIRzzlf2NmnoM4E7CK9yCrD.pdf> [in Ukrainian].
- Spisok** (1865). Spisok pozhertvovanij na uchrezhdenie i sodержanie uchilishha dlja devic duhovnogo zvanija, postupivshih i naznachennyh k postupleniju, ot cerkvej, ih prichtov, cerkovnyh starost i prihozhan, po nizhesledujushhim blagochinijam [List of donations for the establishment and maintenance of a school for young women of the clergy, admitted and appointed to admission, from churches, their clergy, churchwardens and parishioners, according to the following

- deaneries]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 12, 419 [in Russian].
- Spisok** (1879). Spisok lic, kotorym na osnovanii § ustava obshhestva vydano edinovremennoe posobie iz vremennago kapitala obshhestva vzaimnago vspomoshhestvovaniya osirotevshemu i zashtatnomu duhovenstvu Poltavskoj Eparhii za 1879 god [List of persons who, on the basis of § of the charter of the society, were issued a one-time allowance from the temporary capital of the society for mutual assistance to orphaned and retired clergy of the Poltava Diocese for]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 4, 88 [in Russian].
- Spisok** (1881). Spisok lic, koim naznacheno posobie ot Poltavskago Duhovnago Popechitel'stva za 1880 god [List of persons who were assigned benefits from the Poltava Spiritual Guardianship for 1880]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 11, 222-223 [in Russian].
- Spisok** (1881). Spisok lic, kotorym, na osnovanii § 6 ustava obshhestva, vydano edinovremennoe posobie iz vremennago kapitala obshhestva vzaimnago vspomoshhestvovaniya osirotivshemu i zashtatnomu duhovenstvu Poltavskoj eparhii za 1880 g. [List of persons who, on the basis of § 6 of the society's charter, were issued a one-time allowance from the temporary capital of the society for mutual assistance to orphaned and retired clergy of the Poltava diocese for 1880]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 24, 520; 535 [in Russian].
- Spisok** (1884). Spisok lic, koim naznacheno posobie ot Poltavskago duhovnago popechitel'stva za 1883 god [List of persons who were assigned benefits from the Poltava Spiritual Guardianship for 1883]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 9, 174 [in Russian].
- Spisok** (1888). Spisok lic duhovnogo zvanija Poltavskoj Eparhii, koi, za sluzhbu po duhovnomu vedomstvu, nagrazhdajutsja Svjatejsim Sinodom ko dnju Sv. Pashi v 1888 godu [List of persons of the clergy of the Poltava Diocese who, for service in the spiritual department, were awarded by the Holy Synod on the day of Holy Easter in 1888]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 10, 288 [in Russian].
- Spisok** (1891a). Spisok chlenov Poltavskago Sv.-Makar'evskago bratstva v pervyj god ego sushhestvovaniya [List of members of the Poltava St. Macarius Brotherhood in the first year of its existence]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 12, 455; 533 [in Russian].
- Spisok** (1891b). Spisok dejstvitel'nyh chlenov Pravoslavnago Missionerskago Obshhestva Poltavskago otdelenija, za mesjacy [List of active members of the Orthodox Missionary Society of the Poltava branch, by month]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 11, 351-406 [in Russian].
- Spisok** (1892). Spisok licam, Vsemilostivejshe pozhalovannym v 15 den' maja 1892 g., za otlichno-userdnuju sluzhbu po vedomstvu pravoslavnago ispovedaniya [List of persons most graciously granted on May 15, 1892, for excellent and diligent service in the field of the Orthodox confession]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 11, 437 [in Russian].
- Spisok** (1897). Spisok Chlenov Poltavskago Eparhial'nago Sv. Makar'evskago Bratstva za 1896-j god [List of Members of the Poltava Diocesan St. Macarius Brotherhood for 1896]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 30, 782 [in Russian].
- Spisok** (1898). Spisok chlenov Poltavskago Eparhial'nago Sv.-Makar'evskago Bratstva za 1897 god [List of Members of the Poltava Diocesan St. Macarius Brotherhood for 1897]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 26, 685 [in Russian].
- Spisok** (1898). Spisok dejstvitel'nyh chlenov Pravoslavnago Missionerskago Obshhestva Poltavskago Otdelenija [List of active members of the Orthodox Missionary Society of the Poltava Branch]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 7, 162 [in Russian].
- Spisok** (1900a). Spisok chlenov Poltavskago eparhial'nago Sv.-Makar'evskago Bratstva za 1899 god [List of Members of the Poltava Diocesan St. Macarius Brotherhood for 1899]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 31, 817 [in Russian].
- Spisok** (1900b). Spisok dejstvitel'nyh chlenov Pravoslavnago Missionerskago Obshhestva Poltavskago Otdelenija [List of active members of the Orthodox Missionary Society of the Poltava Branch]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 23, 582 [in Russian].
- Stepanenko, H.V.** (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th - early 20th centuries)]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
- Tarassenko, O.** (2024). Ierarkhy Chernihivskoi yeparkhii XIX – pochatku XX st.: sotsialnyi portret [Hierarchs of the Chernihiv Eparchy of the 19th – early 20th centuries: a social portrait].

.....
Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 4, 99-118. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.099> [in Ukrainian].

- Ukazom** (1885). Ukazom Svjatejshago Pravitel'stvujushhago Sinoda, ot 3 oktjabrja 1885 goda [By decree of the Holy Governing Synod, dated October 3, 1885]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 21, 489 [in Russian].
- Ustav** (1868). Ustav obshhestva popechenija o ranenych i bol'nyh voinah [Charter of the Society for the Care of Wounded and Sick Soldiers]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 2, 43-44 [in Russian].
- V 1902 godu pensii vydany sledujushhim licam** [In 1902, pensions were issued to the following persons]. (1903). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 32, 804 [in Russian].
- V 1903 godu pensii vydany sledujushhim licam** [In 1903, pensions were issued to the following persons]. (1904). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 31, 692 [in Russian].
- V 1904 godu pensii vidany sledujushhim licam** [In 1904, pensions were issued to the following persons]. (1905). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 28, 672 [in Russian].
- V 1906 godu pensii vydany sledujushhim licam** [In 1906, pensions were issued to the following persons]. (1908). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 4, 108 [in Russian].
- V 1907 godu pensii vidany sledujushhim licam** [In 1907, pensions were issued to the following persons]. (1908). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 19, 355 [in Russian].
- V 1908 godu vydany pensii sledujushhim licam** [In 1908, pensions were issued to the following persons]. (1909). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 35, 931 [in Russian].
- V 1909 godu vydany pensii sledujushhim licam** [In 1909, pensions were issued to the following persons]. (1910). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 30, 1960 [in Russian].
- V 1911 godu vidany pensii sledujushhim licam** [In 1911, pensions were issued to the following persons]. (1912). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 20/21, 1283 [in Russian].
- Vedomost'** (1882). Vedomost' o prihode summ obshhestva vzaimnago vspomoshhestvovaniya osirotevshemu i zashtatnomu duhovenstvu Poltavskoj Eparhii za 1881 god, poluchennyh ot chlenov chrez blagochinnyh [Statement of receipt of funds from the society for mutual assistance to orphaned and retired clergy of the Poltava Diocese for 1881, received from members through deans]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 19, 387; 382 [in Russian].
- Vedomost'** (1883). Vedomost' o prihode summ obshhestva vzaimnago vspomoshhestvovaniya osirotevshemu i zashtatnomu duhovenstvu Poltavskoj eparhii za 1882 god, poluchennyh ot chlenov chrez blagochinnyh [Statement of receipt of funds from the society for mutual assistance to orphaned and retired clergy of the Poltava diocese for 1882, received from members through deans]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 24, 539-541 [in Russian].
- Vedomost'** (1884). Vedomost' o prihode summ obshhestva vzaimnago vspomoshhestvovaniya osirotevshemu i zashtatnomu duhovenstvu Poltavskoj eparhii za 1884 god, poluchennyh ot chlenov chrez blagochinnyh [Statement of receipt of funds from the society for mutual assistance to orphaned and retired clergy of the Poltava diocese for 1884, received from members through deans]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 23, 661 [in Russian].
- Vysochajshija nagrody** [The highest awards]. (1870). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 18, 614 [in Russian].
- Vysochajshija nagrody** [The highest awards]. (1880). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 21, 444 [in Russian].
- Vysochajshija nagrody** [The highest awards]. (1896). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 16, 447 [in Russian].
- Yermakova, I.** (2010). Misionerska diialnist Pravoslavnoi tserkvy na materialakh Khersonskoi yeparkhii [Missionary activity of the Orthodox Church based on materials of the Kherson Diocese]. *Eminak [Eminak]*, 1/4, 46-51. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2010_1-4_6 [in Ukrainian].

- Ioanno-Bogoslovskaja cerkov' v m. Machehah Poltavskago uezda** [St. John's Church in Machekhakh, Poltava district]. (1901). *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 23/24, 1084 [in Russian].
- Iosif Diatelovich** (1871). Osvjashhenie novopostroennago hrama v g. Poltave [Iosif Diatelovich Consecration of the newly built church in Poltava]. *Poltavskie eparhial'nye vedomosti (PEV) – Poltava Diocesan News (PEV)*, 1, 22-24 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 18.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.07.2025

Divorce in Ukraine under Russian rule in the 19th – early 20th centuries: legal accessibility VS. Reality

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: marinakrugljak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/BJJ-6583-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>

Abstract.

The purpose of the article is to assess the degree of accessibility to divorce in Ukraine under Russian rule during the 19th and early 20th centuries, to identify the legally recognized grounds for marital dissolution, and to compare these formal provisions with the actual ability of spouses to terminate their marriage, as illustrated through specific case studies. **The methodology of research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization), special historical methods (historical-structural, historical-comparative, constructive-genetic) with the scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, the process of divorce has been considered as a component of the everyday life of different strata of society; specific examples and unique archival materials demonstrate the complexity of divorce from a legal point of view among both the Orthodox and Catholic and Jewish populations of Ukraine under Russian rule; statistical information on the level of divorce among the population of the Russian Empire and other countries of the world has been introduced; the place of the Volhynian Governorate in these processes has been demonstrated. **Conclusions.** Divorce in Ukraine under Russian rule in the 19th – early 20th centuries was a rare phenomenon, the reasons for which were not only Christian morality, which sharply condemned the act of divorce, but also bureaucratic aspects, strict requirements of legislation, both secular and church. However, at the beginning of the 20th century, against the background of the processes of emancipation and modernization, the proportion of divorces increases, and adultery becomes the main reason for divorce among Orthodox Christians. The power to conduct divorce belonged to the highest church authorities (for Orthodox Christians, to the Holy Synod), and only at the beginning of the 20th century was secular legislation allowed to regulate the act of divorce to a greater extent than before. Nevertheless, the discussion on the transfer of divorce cases to secular authorities, as well as on the liberalization of the divorce process, remained a discussion in the columns of the periodical press of that time until 1917, one of the reasons for which was the church's unwillingness to give up its power. When it was impossible to officially dissolve a marriage, it was necessary to resort to such actions as separation of spouses and bigamy.

Keywords: adultery, census, divorce, marriage, Synod, Ukraine under Russian rule, Volhynian Governorate.

Розлучення у підросійській Україні у XIX – на початку XX ст.: юридична доступність VS. реальність

Марина Кругляк

ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: marinakrugljak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/BJJ-6583-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>

Анотація.

Метою статті є визначити ступінь доступності розлучення в підросійській Україні у XIX – на початку XX ст., продемонструвати приводи до розлучення, зафіксовані юридично, й співставити їх (на конкретних прикладах) із реальною можливістю членів подружжя розірвати свій шлюб. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових

(аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація), спеціально-історичних методів (історико-структурний, історико-компаративістський, конструктивно-генетичний) із науковими принципами історизму, об'єктивності, системності. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії розглянуто процес розірвання шлюбу як складову повсякденного життя різних верств суспільства; на конкретних прикладах та унікальних архівних матеріалах продемонстровано складність розлучення з юридичної точки зору як серед православного, так і серед католицького та іудейського населення підросійської України; введено в обіг статистичну інформацію про рівень розлучення серед населення Російської імперії та інших країн світу; продемонстровано місце Волинської губернії у даних процесах. **Висновки.** Розлучення у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. було явищем рідкісним, причинами чого була не лише християнська мораль, яка різко засуджувала акт розірвання шлюбу, так і бюрократичні аспекти, жорсткі вимоги законодавства, як світського, так і церковного. Однак на початку XX ст., на тлі процесів емансипації та модернізації, частка розлучень зростає, а перелюб стає основною причиною до розірвання шлюбу серед православних. Повноваження з проведення розлучення належали вищій церковній владі (у православних – св. Синодові), і лише на початку XX ст. світському законодавству було дозволено регулювати акт розірвання шлюбу більшою мірою, ніж раніше. Тим не менш, дискусія щодо передачі справ про розлучення світським органам влади, а також щодо лібералізації процесу розлучення так і залишилася дискусією на шпальтах тогочасної періодичної преси до 1917 року, однією з причин чого була незгода церкви відмовлятися від своєї влади. За неможливості офіційно розірвати шлюб доводилося вдаватися до таких дій, як роздільне проживання подружжя, двошлюбність.

Ключові слова: Волинська губернія, підросійська Україна, перелюб, перепис, розлучення, Синод, шлюб.

The Problem Statement. A notable social trend in contemporary Ukraine, significantly accelerated by the full-scale Russian invasion in 2022, is the sharp increase in divorce rates. In 2024, Ukraine reached a striking benchmark: according to data from the Ministry of Justice and the judicial system, there were 141.8 thousand divorces registered against 150.2 thousand marriages! Prior to the war, the ratio was somewhat more optimistic, with approximately one to 1.5 divorces per two marriage (Dorosh, Chervonenko, 2025).

While in the present day the dissolution of marriage – particularly in cases without children – has become relatively straightforward, the situation in the 19th and early 20th centuries was considerably more complex. This was true not only in Ukraine under Russian rule but also across much of the contemporary world. The advent of modernity – accompanied by the expansion of capitalism, the emergence of new technologies, the rise of emancipation movements, the secularization of culture, and the gradual erosion of the traditional family model – stimulated public discourse regarding the liberalization of divorce laws. Nevertheless, most marriages at the time continued to be arranged based on economic considerations or prevailing social conventions.

The Analysis of Sources and Recent Research. The source base for this study consists of both manuscript and published materials. The first group includes documents from the State Archives of Zhytomyr Region (DAZhO), specifically: fond 1 (Volhynian Ecclesiastical Consistory), fond 18 (Volhynian Chamber of Criminal Court), fond 19 (Volhynian Joint Chamber of Criminal and Civil Court), and fond 178 (Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Ecclesiastical Consistory). These collections contain divorce cases involving Orthodox and Catholic spouses, investigative materials, correspondence with the Holy Synod and other governmental bodies. Due to the bureaucratic delays and the protracted nature of the divorce process, such documents frequently include references to the closure of proceedings or the absence of a final verdict.

Published sources include the First General Census of the Russian Empire, vol. 8: Volhynian Governorate (Pervaia vseobshchaia perepis, 1904), which provides statistical data on the number of married and divorced individuals in the region. Also used are legal and normative acts of the Russian Empire, both of a general nature (Svod Zakonov, 1857), and specific regulations governing individual institutions, particularly ecclesiastical ones (Ustav, 1841). Another important source is the periodical press: newspapers such as “Kievlianin” (Kyiv), “Rada” (Kyiv), “Volyn” (Zhytomyr), and “Iuzhnyi Kray” (Kharkiv), which not only contain statistical data but also journalistic commentary on the growing relevance of divorce in contemporary society, including numerous examples from the lives of ordinary people.

The historiography of the topic includes works by pre-Soviet, Soviet, and contemporary Ukrainian and international scholars. The earliest group is represented by the compendium edited by V. Maximov (Maximov, 1909), which provides one of the most comprehensive overviews of imperial Russian legislation on divorce, covering not only Orthodox Christians but also Catholics, Protestants, Jews, and Muslims. Statistical data on marriage and divorce in the Russian Empire can also be found

.....
in the article by M. S. Toltz (Toltz, 1977). The Lviv-based scholar Oksana Kis explores divorce through the lens of traditional Ukrainian culture, with particular attention to Austro-Hungarian legislation (Kis, 2012). Notable recent contributions include studies by O. Borodenko and V. Tuchynskiy, which examine the history of rural families in Ukraine under Russian rule (Borodenko, 2019; Borodenko & Tuchynskiy, 2023a; 2023b). Among international researchers, the works of B. Mironov (Mironov, 2000) and V. Bezgin (Bezgin, 2020) deserve mention for their emphasis on everyday life among the peasantry. Valuable insights are also provided by V. Ponomariova and L. Khoroshilova (Ponomariova, Khoroshilova, 2009; 2021), who focus primarily on the cultural life of noblewomen. Legal aspects of divorce in the Russian Empire are explored in the writings of O. Iatsenko (Iatsenko, 2013) and O. Vaniushina (Vaniushina, 2024).

The Purpose of the Article to assess the degree of accessibility to divorce in Ukraine under Russian rule during the 19th and early 20th centuries, to identify the legally recognized grounds for marital dissolution, and to compare these formal provisions with the actual ability of spouses to terminate their marriage, as illustrated through specific case studies.

The Results of the Research. At the end of the 17th and the beginning of the 18th century, there were up to 26 legally recognized grounds for divorce in the Russian Empire. However, starting in 1723, their number was reduced to five: 1) adultery; 2) prolonged absence of one spouse, exile, or imprisonment; 3) entry into monastic life; 4) close blood relationship; and 5) entering into a new marriage while a previous spouse was still alive (Mironov, 2000, p. 174). The process of secularizing marriage law in the Russian Empire began under Peter I. During his reign, exile to settlement was introduced as a legitimate reason for divorce. At the same time, however, certain previously valid grounds – such as incurable contagious diseases, attempted murder of a spouse, or cruel treatment – were excluded (N. T., 1902b, p. 1). From the 1760s onward, the Holy Synod increasingly restricted access to divorce, seeking to subject it strictly to ecclesiastical law and to place it under the exclusive jurisdiction of formal church courts presided over by bishops. The state effectively transferred control over marital matters to the Church. By the first half of the 19th century, the clergy had succeeded in making formal divorce possible only with the approval of the ecclesiastical court and only under strictly defined canonical conditions. Divorce came to be viewed as a sin that undermined the sanctity of marriage. Until 1917, the dissolution of marriage remained an exclusive prerogative of the Church (Mironov, 2000, p. 175–176).

In 1850, divorce was also permitted on the grounds of “physical incapacity for marital cohabitation”. According to Professor B. Mironov, the restrictive list of acceptable reasons for divorce had dire consequences: in some cases, men physically abused their wives to force them into entering a convent (Mironov, 2000, p. 174–175).

By the early 20th century, only four grounds for divorce were officially recognized for Orthodox Christians: 1) the husband’s conviction followed by exile or deportation with the loss of civil rights; 2) the husband’s unexplained absence for a period of five years (the search procedure often extended this period before a divorce could be authorized); 3) inability to engage in marital relations, provided this condition existed prior to the marriage; 4) adultery, proven by at least two witnesses (N. T., 1902b, p. 1).

In January 1909, the Ministry of Justice proposed amendments to the new Civil Code to include syphilis, contracted by one of the spouses, as a valid ground for divorce. However, the medical authorities opposed the proposal, arguing that with contemporary treatment methods, the illness was no longer considered incurable and could at most justify temporary separation. The issue was to be reviewed by the State Duma (K voprosu o razvode, 1909). In 1912, Archbishop Antonii of Volhynia submitted a proposal to the Holy Synod to introduce an additional reason for divorce: in cases where an Orthodox Christian had converted to Catholicism for the purpose of marriage but later repented and sought to return to Orthodoxy and dissolve the marriage, such a divorce should be permitted (K reforme, 1912). That same summer, members of the medical council addressed Metropolitan Antonii of St. Petersburg, proposing the inclusion of additional grounds for divorce, such as physical incapacity, tuberculosis, and alcoholism (K voprosu o razvode, 1912b).

The Ministry of Justice, particularly under the influence of K. Pobedonostsev, developed a draft law aimed at removing divorce proceedings from the jurisdiction of the ecclesiastical authorities. However, this initiative faced strong opposition from religious figures. For instance, in the summer of 1912, Nikanor, Bishop of Olonets and Petrozavodsk, stated: “Marriage is a sacrament, the grace of which remains upon the couple eternally. It cannot be dissolved by secular authority... The entire process of handling divorce cases cannot be entrusted to the secular courts, as this would, in effect, reduce marriage to a merely civil institution. In my view, both the beginning and the end of the matrimonial process must remain under the authority of the Church. The middle part... may be delegated to the secular authorities, who should conduct investigations and assess the validity of the grounds submitted for divorce” (K voprosu o razvode, 1912a).

In August 1912, the newspaper “Kievlianin” informed its readers about proposed reforms to divorce law initiated by the Minister of Justice and the Holy Synod. According to the draft, the ecclesiastical authorities would retain the right to attempt reconciliation between spouses seeking divorce. If such attempts proved unsuccessful, the Church would determine whether the grounds for divorce were sufficiently established and, if so, would grant the divorce and define its legal consequences. The investigation of adultery and physical incapacity for marital cohabitation, however, was to be fully transferred to the jurisdiction of the secular court. During the investigation of such cases, the civil court, upon the petition of either spouse, could permit them to live separately. Such a petition had to be submitted in person. The list of legally recognized grounds for divorce was also expanded. In addition to the four existing ones, four more were proposed: incurable insanity, incurable venereal disease, attempted murder of a spouse, and moral or physical cruelty by one spouse towards the other (Brakorazvodnaia reforma, 1912).

In the final version of the draft, only the latter two were retained under the jurisdiction of the ecclesiastical court. According to a commentator in “Kievlianin”, it would have been more reasonable to transfer all grounds for divorce to the civil court, leaving only the formal act of divorce itself under the purview of the Church (Novshestva, 1912). Nevertheless, by early 1913, “Kievlianin” reported that the Synod was preparing to review a revised list of grounds for divorce developed by a special advisory council. The proposed list included: physical incapacity for marital cohabitation; prolonged absence of one spouse; adultery; loss of civil rights and exile; conversion from Orthodoxy to another faith; conversion to non-Christian sectarianism; cruel treatment; attempted murder of a spouse; mental illness or insanity; and syphilis posing a risk to the health of the spouse and offspring (Povody k razvodu, 1913).

At the beginning of the 20th century, the topic of divorce was also addressed at an international congress of jurists in London, reflecting the pan-European scope of the issue. One speaker noted that divorce law in England remained highly restrictive, recognizing only adultery as a legitimate ground – though in the case of the husband’s infidelity, it counted only if accompanied by cruelty or financial neglect of the wife. Furthermore, divorce proceedings in England were accessible primarily to the wealthy. The congress concluded that Russia’s legal approach to divorce was closer to that of Catholic countries, where “the divorce process is more procedurally complex and remains fully within the jurisdiction of the ecclesiastical court” (Ponomariova, Khoroshilova, 2009, p. 154).

We present for consideration official statistical data on the number of divorces in the Russian Empire, as well as their distribution according to recognized grounds. According to the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire (1893), in 46 Orthodox dioceses of European Russia (excluding the Kholm-Warsaw region), between 1867 and 1886, divorces were granted on the following grounds: 1) the husband’s unexplained absence – 10 943 cases, averaging 547 per year; 2) loss of civil status – 4077 cases, averaging 204 per year; 3) adultery – 1652 cases, averaging 83 per year; 4) physical incapacity for marital relations – 212 cases, averaging 11 per year. Thus, over the 20-year period, a total of 16 884 marriages were officially dissolved, averaging 845 divorces per year (N. T., 1902b, p. 1). By comparison, during the decade 1841–1850, the Church sanctioned only 770 divorces in total – an average of 77 per year – despite the fact that the Orthodox population at the time numbered approximately 43 million (Mironov, 2000, p. 176).

Table 1.

Dynamics of Divorce among the Orthodox Population of European Russia, 1867–1886
(Toltz, 1977, p. 144)

Period	Average Annual Number of Divorces	Number of Divorces per 1000 People
1867–1871	722	0,013
1872–1876	823	0,014
1877–1881	821	0,013
1882–1886	1023	0,016

During the same period, an average of 577 196 marriages were registered annually in European Russia. This means that, on average, there were 14.7 divorces per 10 000 marriages. To better contextualize this figure, it is useful to compare it with data from other religious denominations in Russia and with statistics from European countries. Among Lutherans and Reformed Protestants in Russia, the divorce rate was significantly higher – 66.8 divorces per 10 000 marriages. In France, during the initial years following the legalization of divorce (1885–1886), the rate reached 220 per 10 000. Between 1877 and 1886, the divorce rate per 10 000 marriages in other European countries was as follows: England – 18.5; Austria – 41.1; Hungary – 63.8; Sweden – 73.2; Alsace and Lorraine –

100.8; Saxony – 302.8; Switzerland – 470.1; and Hamburg – as high as 689 divorces (N. T., 1902b, p. 1).

Between 1905 and 1913, a total of 23 087 divorces were recorded in European Russia – an average of 2565 per year, or 0.029 divorces per 1000 people. For comparison, the divorce rate had been 0.002 per 1000 in 1841–1850 and 0.014 per 1000 in 1867–1886. In 1912, 3532 divorces were registered among a population of 115 million Orthodox Christians, and in 1913, there were 3791 divorces among 98.5 million Orthodox citizens. A significant proportion of these divorces occurred in urban areas (Bezgin, 2020, p. 27). Notably, the grounds for divorce also shifted during this period. By the early 20th century, the proportion of divorces granted on the basis of proven adultery had risen dramatically, accounting for up to 95 % of all cases (Toltz, 1977, p. 145). Meanwhile, in the 1900s, the divorce rate per 1000 people was 0.02 in Austria-Hungary, 0.04 in Great Britain, 0.5 in France, 1.6 in the United States, and 2.2 in Japan (Mironov, 2000, p. 176).

Table 2.
Divorces among the Orthodox Population of European Russia in the Mid-19th – Early 20th Century (Mironov, 2000, p. 176).

Grounds for Divorce	Number of Divorces (absolute)		Share of Total Divorces (%)	
	1841–1850	1905–1912	1841–1850	1905–1912
Adultery	31	18 801	4,0	97,4
Physical incapacity for marital life	15	449	2,0	2,3
Bigamy (marriage while previous spouse alive)	287	–	37,3	–
Unexplained absence and exile to Siberia	409	46	53,1	0,3
Close blood relationship	28	–	3,6	–
Total	770	19 296	100,0	100,0

In the press of the time, we occasionally find humorous or ironic accounts related to divorce. For example, in 1912, the newspaper “Kievlianin” reported that a 72-year-old man filed for divorce from his 65-year-old wife, accusing her of adultery that had occurred 17 years earlier. Both the wife and witnesses confirmed the claim. However, the Synod rejected the request for divorce and instructed the petitioner’s spiritual father to “remind him that he has already reached an age when earthly matters should be set aside, and concern for the soul must come to the forefront” (Redkiy brakorazvodnyi protsess, 1912).

Table 3 provides documented statistical data on divorced individuals living in Volhynian Governorate in the late 19th century.

Table 3.
Distribution of the Population of Volhynian Governorate by Marital Status (1897)
(Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia, 1904, p. V)

In absolute numbers

Marital Status	Ages 15–39		Ages 40–59		Ages 60 and over		Age Unknown		All Age Groups	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Never married	278 104	201 321	4193	4383	1558	1795	162	165	284 017	207 664
Married	307 244	373 796	197 499	169 106	56 560	28 796	121	183	561 424	571 884

Table continuation

Widowed	3354	11 409	14 065	41 072	27 196	40 240	29	51	44 644	92 772
Divorced	354	1139	159	337	90	101	4	8	607	1585
Marital status unknown	232	221	107	251	131	321	117	64	587	857
Total	589 288	587 886	216 033	215 049	85 535	71 253	433	474	891 279	874 762

In percentages

Marital Status	Ages 15–39		Ages 40–59		Ages 60 and over		Ages Unknown		All Age Groups	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Never married	47,19	34,25	1,94	2,04	1,82	2,52	37,41	34,81	31,86	23,74
Married	52,14	63,58	91,43	78,59	66,12	40,41	27,95	39,24	62,99	65,38
Widowed	0,57	1,94	6,51	19,09	31,80	56,48	6,70	10,76	5,06	10,61
Divorced	0,06	0,19	0,07	0,16	0,11	0,14	0,92	1,69	0,07	0,18
Marital status unknown	0,04	0,04	0,05	0,12	0,15	0,45	27,02	13,50	0,07	0,09
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

It is worth noting that at that time (1897), only 1132 divorces were officially registered in the Russian Empire, with the number of divorces in European Russia amounting to 0.06 % per 1000 individuals of the Orthodox population. By 1913, this figure had increased to 0.15 % (Ponomariova, Khoroshilova, 2009, p. 153–154).

In addition to divorce, the Russian Empire also permitted, albeit unofficially and “on purely moral grounds”, the legal separation of spouses without the formal dissolution of marriage (Maximov, 1909, p. 372). Grounds for such separation included a husband’s violent behavior, misappropriation of joint property, cruelty, failure to provide for the family, immoral or vagrant lifestyle, adultery, mental or venereal illness, and inability to engage in marital cohabitation. Between 1889 and 1896, a total of 18 912 petitions for legal separation were submitted in the Russian Empire, averaging 2364 per year. Of these, 69 % originated from residents of Moscow and St. Petersburg. The majority of petitions were filed by women: in 1893, out of 2161 applications, 1899 (87 %) were submitted by women, of which 1523 (80 %) came from wives of petty bourgeois and peasant background (N. T., 1902a, p. 2).

Let us consider, using cases from DAZhO, the possibility for Orthodox and Catholic individuals to exercise their right to divorce. A marriage could be dissolved only through a formal court proceeding initiated by a petition from one of the spouses. Unilateral termination of marriage without court involvement, even by mutual consent, was strictly prohibited (Svod zakonov, 1857, Art. 45–46). The divorce process involved several stages. The petition for divorce was submitted to the Ecclesiastical Consistory, i.e., the diocesan authority, which delegated trusted individuals to attempt reconciliation between the spouses, urging them to remain in the marital union. If these attempts failed, the judicial process commenced, and the respondent was required to appear in person. A typical procedure followed this pattern: submission of a petition by one of the spouses, provision of the necessary documents, an official oath on the Bible, a court hearing, confirmation of the decision by the Synod, the possibility of appeal, and the eventual issuance or rejection of the divorce (Iatsenko, 2013, p. 192–193).

Thus, adultery – considered a “violation of the sanctity of marriage” – was established by the fact of sexual relations between one of the spouses and an outside party. A defendant’s own admission of having committed adultery was not taken into account unless it was corroborated by the circumstances of the case and accompanied by evidence that clearly confirmed it (Svod zakonov, 1857, Art. 47).

According to the Statute of Ecclesiastical Consistories (1841), “The principal proofs of adultery were to be recognized as: a) the testimony of two or three direct eyewitnesses; and b) the birth of

children outside of lawful wedlock, confirmed by parish register records and evidence of an illicit relationship with an outside party. Other forms of evidence – such as letters confirming the defendant's illicit affair; testimonies of witnesses who were not direct eyewitnesses but had reliable knowledge of the matter or had heard rumors; statements by so-called “search witnesses” about the defendant's immoral lifestyle; and others – could be considered valid only when combined with one of the main types of evidence or when their totality clearly indicated a crime” (Ustav, 1841, Art. 252). As a consequence of divorce due to adultery, the plaintiff was granted permission to remarry, while the guilty party was prohibited from entering into a new marriage and was subjected to church penance in accordance with ecclesiastical rules (Ustav, 1841, Art. 256). This punishment was mitigated by the law of May 28, 1904, which amended Article 253 of the Statute of Ecclesiastical Consistories by abolishing the lifelong prohibition on remarriage for those found guilty of violating marital fidelity. Under the revised provision, a new marriage was permitted after the completion of ecclesiastical penance, the duration of which depended on the degree of guilt and repentance. In the case of repeated adultery, however, the guilty party was sentenced to lifelong celibacy (Vaniushina, 2024, p. 90).

The procedure for divorce among Orthodox Christians can be illustrated through a specific case. On February 1, 1910, Tymofii Zarytskyi, a peasant from the Zhytomyr district, submitted a petition to Archbishop Antonii of Volhynia, requesting not only the dissolution of his marriage to the peasant woman Olena Mamula, but also permission to remarry. According to his account, his wife had repeatedly committed adultery, left him after only a few months of cohabitation, and subsequently gave birth to a child fathered by another man. Olena Mamula consented to the divorce and admitted to marital infidelity, but justified her actions by stating that she had never loved her lawful husband and had endured constant physical abuse during the marriage. Initially, Tymofii and Olena were offered the opportunity to undergo a reconciliation procedure, but the husband refused. On August 27, 1911, the bailiff of the third estate in Zhytomyr district conducted, under oath, the interrogation of three witnesses, all of whom confirmed that Tymofii and Olena had long been living separately and that a child had indeed been born. The investigation revealed that the marriage had been contracted in 1903, and the child was born three years later, at a time when the couple was no longer living together. Nevertheless, the boy had been baptized and registered in church records as Tymofii's son. On August 13–14, 1912, the Volhynian Ecclesiastical Consistory issued its verdict: the marriage was to be dissolved on the grounds of the wife's adultery. Both Tymofii Zarytskyi and Olena Mamula were granted permission to remarry, but under specific conditions: the husband could do so immediately, while the wife had to observe a seven-year period of ecclesiastical penance under the supervision of a priest, as she was found guilty of marital infidelity. The official date of the divorce was recorded as April 24, 1913. On May 22, 1916, Olena Mamula submitted a petition requesting a reduction in the duration of her penance, so that she could remarry and engage in household activities. The authorities granted her request on July 7, 1916, citing the fact that she had actively fulfilled the prescribed penance for two years, as confirmed by the priest Mykhailovsky (DAZhO, f. 1, inv. 38, c. 66, p. 1–83 verso).

It is important to note that, under the law, only the innocent party in a case of marital infidelity had the right to petition for divorce. An illustrative example is the case “On the dissolution of the marriage of Hlykeriia Yukhymchuk and her husband Semen” (1909). Hlykeriia Yukhymchuk, a peasant woman from the Lutsk district, submitted a petition to Archbishop Antonii of Volhynia and Zhytomyr requesting the dissolution of her marriage to her unloved husband, Semen. The petitioner claimed she had been subjected to cruel treatment and physical abuse, and had been forced to endure repeated infidelities. Eventually, she had no choice but to leave her husband and enter domestic service. However, the difficult circumstances of her life led Hlykeriia into a life of promiscuity. She acknowledged that returning to her husband would be morally unacceptable – especially as he had already found a new partner and intended to marry her. For this reason, Hlykeriia admitted her guilt, expressed her willingness to bring forth witnesses who could confirm the fact of her adultery, and did not object to paying the required stamp duty. Nevertheless, her request for divorce was denied, as according to the law, it was her husband Semen – not she – who was entitled to file the petition (DAZhO, f. 1, inv. 37, c. 34, p. 1–8).

Among Catholics, obtaining a divorce on the grounds of adultery was nearly impossible. A telling example is the case “At the request of Ihnatii Babynskyi for the dissolution of his marriage with his wife Franciszka” (1911). On May 5, 1911, Ihnatii Babynskyi, a peasant from Kyiv, submitted a petition to the Volhynian Consistory requesting the dissolution of his marriage to the townswoman Franciszka Borowska, with whom he had contracted marriage on September 19, 1899. According to the petitioner, his wife had not been chaste prior to their wedding, had been unfaithful during the marriage, and had infected him with syphilis. On March 13, 1908, Franciszka disappeared without a trace, and her whereabouts remained unknown. Nevertheless, the Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Ecclesiastical Consistory rejected Ihnatii Babynskyi's petition, stating that “the reasons given – his wife's adultery with other men and her unexplained disappearance – do not, under the canonical rules

of the Roman Catholic Church, constitute grounds for the dissolution of marriage” (DAZhO, f. 178, inv. 40, c. 44, p. 6 verso).

In order for the unexplained absence of a husband or wife to serve as legal grounds for divorce, three conditions had to be met: it was necessary to prove that a legal marriage had indeed been contracted between the petitioner and the missing spouse; that the spouse was genuinely absent without trace; and that the absence had lasted for at least five years (Svod zakonov, 1857, Art. 54). A petition for the dissolution of marriage was submitted to the Ecclesiastical Consistory at the petitioner's place of residence, along with an official extract from the parish register confirming the marriage. The petitioner was required to specify where the couple had lived, whether they had cohabited, where and when they had last seen each other, the time and circumstances of the spouse's disappearance, when and from where the last known information about them had been received, as well as the immovable property owned by either spouse, their social status, and the type of occupation or service held by the missing person. In addition, the petitioner had to list all known relatives – both their own and those of the missing spouse – and indicate their places of residence. The petitioner could also submit other types of evidence attesting to the spouse's absence. Upon initiating the case, the Consistory would issue summonses through police authorities to all relatives and individuals who might have knowledge of the missing person. It could also contact the provincial administration in order to locate any possible evidence. A public notice of the petition had to be published in a newspaper distributed throughout all parishes. If this process led to the discovery of the missing person's whereabouts, the case was closed and the marriage was not dissolved. Only if no information emerged within one year from the date of publication would the Consistory, at the request of the petitioner, begin considering the merits of the case (Ustav, 1841, Art. 234–237; Svod zakonov, 1857, Art. 57–60).

The unexplained absence of a husband or wife lasting five years or more appears as a recurring legal formula in the files of the Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Consistory. On April 23, 1911, Josefa Browkowska submitted a petition requesting the dissolution of her marriage, stating that her husband had been sent to penal servitude on December 22, 1900 – meaning she had lived without him for over ten years. Mrs. Browkowska also asked for permission to contract a new marriage. However, her petition was left “without action”, as she had failed to pay the required fee of two 75-kopeck revenue stamps (DAZhO, f. 178, inv. 40, c. 24, p. 1–9). In continuation of this theme, the case “At the request of Yosyf Shubartovskiy for permission to enter into a new marriage” (1911) provides further insight. On May 10, 1911, Yosyf Shubartovskiy from the Volodymyr-Volynskiy district submitted a petition to the Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Consistory, asking for permission to remarry, as fourteen years had passed since his wife Varvara had gone missing. After paying the required stamp duty, the case was reviewed; however, the petition was denied. The official reasoning stated: «the unexplained disappearance of one of the spouses, according to the canonical rules of the Roman Catholic Church, is not grounds for the dissolution of marriage» (DAZhO, f. 178, inv. 40, c. 62, p. 4 verso–7).

Divorce in cases involving penal servitude or exile to Siberia was regulated in a specific manner. The right to petition for the dissolution of marriage could be exercised if the spouse of the convict chose not to accompany the sentenced individual into exile voluntarily (Ustav, 1841, Art. 231–232; Svod zakonov, 1857, Art. 50).

Another legitimate ground for divorce was the inability of a husband or wife to perform sexual functions or consummate the marriage. Two conditions were required for such a petition to be considered valid: the incapacity had to be natural (i.e., congenital or pre-existing) and must have existed prior to the marriage; and at least three years had to have passed since the wedding (Ustav, 1841, Art. 245–246; Svod zakonov, 1857, Art. 48–49). The Ecclesiastical Consistory considered only thorough medical examinations of the afflicted spouse, which were conducted by the Medical Board (Likarska uprava), carefully reviewing the intimate details of the couple's relationship. Once the inability to consummate the marriage was confirmed, the petitioner was granted permission to remarry, while the respondent was sentenced to lifelong celibacy (Ustav, 1841, Art. 256). In cases of this kind, a medical examination alone was deemed sufficient. There were no courtroom hearings, no adversarial proceedings, and no witnesses were summoned (Maximov, 1909, p. 86).

On January 4, 1912, the peasant woman Mykhalyna Karabievskaya submitted a formal objection to the Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Ecclesiastical Consistory in response to her husband's statement dated August 6, 1911. She claimed that prior to marriage she had barely known her husband and discovered on their wedding night that he was impotent. On January 12, 1912, she appealed to the Diocesan Administrator, Prelate Baevskiy, requesting that her petition be forwarded to the Pope in order to obtain a dispensation allowing her to remarry. During the investigation, the Medical Department of the Volhynian Provincial Administration requested that the Consistory summon the peasant Victor Karabievskiy for a medical examination, which was scheduled for May 19, 1912. On January 23, 1914, relatives of Karabievskiy, including his brother, were questioned. Ultimately, Mykhalyna Karabievskaya was denied the annulment of her marriage. Nevertheless, she continued to pursue justice. On April 2, 1915, her appeal was heard by the Mogilev Archdiocesan Council for

.....
Marital and Other Matters. The petitioner contested the findings of the initial medical examination and submitted three medical certificates attesting that she remained a virgin. The decision of the ecclesiastical appellate court was to instruct the lower court to verify Karabiiivska's virginity through a new medical commission. Should her virginity be confirmed, the case was to be referred to His Holiness the Pope with a request to grant a dispensation to the Karabiiivskyi couple. The final outcome of the case remains unknown; however, the file contains statements from physicians who disputed the claim of the woman's virginity. (DAZhO, f. 178, inv. 40, c. 59, p. 1–122).

In Orthodox practice, sexual incapacity was not always considered a valid ground for divorce, as the illness had to have existed prior to the marriage and had to be proven. A case in point is "On the dissolution of the marriage of Illia Kondratiev due to his wife Olena's illness" (1909–1910). Illia Kondratiev, an assistant class supervisor at the Ostroh Gymnasium, first appealed to the Volhynian Ecclesiastical Consistory in 1899. He referred to Article 37, Volume X of the Code of Laws, claiming that after their marriage, his wife Olena began to show signs of mental illness, including hallucinations and nervous seizures. A second petition followed in 1903. It was soon clarified that, under current legislation, marriages contracted under the condition of insanity of one of the spouses fell within the scope of criminal law and had to be considered by a criminal court. Accordingly, the ecclesiastical consistory advised Kondratiev to refer the matter to the district court. However, on August 18, 1904, the prosecutor of the Lutsk District Court declined to consider the case. On December 20, 1908, Kondratiev again petitioned the Volhynian Consistory for divorce and was again rejected, with a renewed recommendation to seek a solution through the district court. Eventually, Kondratiev turned to the Holy Synod. The Synod agreed to proceed and ordered the consistory to verify Olena's medical condition, which was carried out by the Medical Department of the provincial administration. It was confirmed that since the age of 14, Olena Kondratieva had suffered from periodic nervous breakdowns lasting two to four weeks, although at the time of examination she was in a "lucid interval". Therefore, on February 10, 1910, the Synod rejected Kondratiev's petition for divorce, reasoning that his wife suffered from "periodic and rather short-term psychosis" and that "such a condition does not fall under the legal definition of insanity" as set out in current legislation. The case file contains multiple subsequent appeals from Kondratiev to the Volhynian Consistory, each accompanied by new medical evidence, and each followed by repeated refusals to reopen the case. The last document in the file is dated July 31, 1918: Illia Kondratiev, by then a teacher at the Cherkasy Men's Gymnasium, once again appealed to the Volhynian Consistory to declare his marriage invalid, emphasizing that the petition he submitted to the Synod in 1910 had still not been resolved. The petitioner expressed strong hope in the newly established laws of the Ukrainian State (DAZhO, f. 1, inv. 37, c. 28, p. 1–65).

Let us reiterate: the grounds for divorce were limited to mental disorders that had originated prior to the marriage. For instance, in February 1909, the Volhynian Ecclesiastical Consistory denied a petition for divorce submitted by Nataliia Shymanska, a peasant woman from the Kovel district, who also sought permission to remarry. The petitioner claimed that her husband, Nykyfor Shymanskyi, had gone insane during his military service, that is, after their marriage. The Consistory concluded: "...a mental disorder that developed after the marriage, according to the law, cannot serve as grounds for divorce" (DAZhO, f. 1, inv. 37, c. 24, p. 2).

Some archival files contain petitions for the search of missing wives. For example, on May 31, 1882, the Lutsk-Zhytomyr Roman Catholic Ecclesiastical Consistory received a request from a peasant, Anton Zarembo, seeking assistance in locating his wife, Maria, who had disappeared eleven years earlier. The reasons for the search were quite mundane: Zarembo needed a helper in managing the household, as his parents were elderly and he himself was already 38 years old. The petition included a physical description of the missing woman: 29 years old, of medium height, dark blond hair, an elongated face with a scar on the left side. Zarembo concluded his petition by stating that, if his wife was still alive, she should be sent to him through the local zemstvo administration; however, if she was deceased, he requested permission from the consistory to remarry. The outcome of the case remains unknown, but subsequent pages of the file contain reports from rural deans (e.g., of Lutsk, Zvenyhorod, and others) indicating that Maria Zarembo could not be located in any of the parishes within their jurisdictions. The proceedings continued from 1882 to 1897 (DAZhO, f. 178, inv. 28, c. 542, p. 1–68).

The archival documents under consideration provide grounds to assert that the Catholic Church did not recognize divorce. Instead, it permitted only a separation from bed and board (*separatio a mensa et thoro*) upon petition by one of the spouses. Such separation could be granted by ecclesiastical authorities under three conditions: 1) adultery; 2) cruel treatment; and 3) the accusation of one spouse of a crime subject to trial and criminal punishment (Maximov, 1909, p. 259).

A few words should be said about permissions for separation and divorce among clergy and non-Christians. According to canonical regulations, a priest whose wife was accused of adultery was prohibited from performing ecclesiastical duties. In 1912, the Holy Synod issued a decree allowing clergy to live separately from their wives. As a result, the wives of priests who were not living with their

husbands due to the husbands' fault were denied the right to obtain separate residence permits and were not entitled to financial support from their husbands. Clergymen who were separated from their wives against their own will were not subject to any punishment; however, wives who left their husbands were subject to ecclesiastical penance (*epitimia*) (*Razdelnoe zhitelstvo*, 1912).

According to Russian legislation, divorce proceedings among Muslims, Jews, and pagans were handled by the courts of their respective religious authorities and institutions. The primary grounds for divorce included adultery, prolonged absence, and the deprivation of a spouse's property rights (*Maximov*, 1909, p. 16, 280, 314). The newspaper "Kievlianin" provides insight into Jewish divorce practices. In 1900, rabbis in various cities began issuing so-called conditional divorces for Jewish women whose husbands were serving in the military and being deployed to the Far East. These conditional divorces became formally valid if the wife could prove that her husband had gone missing. Given that, under Jewish law, a husband's consent was crucial for initiating divorce, many Jewish women sought to obtain such consent in advance – in case their husbands ceased to communicate or could no longer be located (*Uslovnye razvody*, 1900).

In 1903, the newspaper "Kievlianin" reported that a Jewish couple, identified as N., petitioned the Odesa rabbinate for a divorce. Notably, the wife had previously converted to Orthodox Christianity, and therefore the request for divorce was submitted to the Kherson Ecclesiastical Consistory. The consistory raised no objections and ultimately granted the woman permission to remarry – without requiring a divorce under Jewish law. However, the rabbinate refused to support this decision, as the husband, according to Jewish law, was still considered legally married and thus prohibited from entering into a new marriage. In response, the acting city rabbi submitted a petition to the Holy Synod, requesting that the decision of the Kherson Consistory be annulled (*Evreiskiy razvod*, 1903).

The shortcomings of existing legislation were also criticized by columnists in other regional newspapers. In July 1904, a commentator for the newspaper "Iuzhnyi Kray" expressed indignation over the law that permitted remarriage for individuals divorced on the grounds of adultery: "If marriage is to be regarded as the observance of a sacrament in its sacred purity, then how can one explain that a marriage, defiled twice by both parties, must remain indissoluble? This is utterly incomprehensible – especially after the law of May 28 granted both divorced spouses the right to enter into a new, legally sanctioned and church-blessed marriage. According to the current law, the situation is as follows: if I was unfaithful to my wife, but she remained faithful, I am allowed to remarry after divorce. However, if I was unfaithful and she also was unfaithful, divorce is no longer permitted, and I cannot remarry. In other words, I am deprived of the right to a new marriage and severely punished – not for my own fault, which in both cases is the same – but for the fault of my wife" (*Obozrenie gazet*, 1904).

The divorce procedure was often lengthy and burdensome. As a result, some spouses, tired of waiting for legal separation, chose to live as they pleased. In 1908, a columnist for the newspaper "Rada" criticized the bureaucratic nature of the process: "It was once reported in newspapers – even official ones – that divorce procedures had been simplified. But clearly, this does not apply to ordinary people. In the Tarnogród parish of Biłgoraj County, for instance, several townspeople submitted divorce petitions to the Holy Synod four years ago. The priest has reminded the Synod about these cases more than twenty times, but to no avail. Now, tired of waiting for divorce, the individuals involved informed the priest that they would simply live together without formal marriage. And such behavior is still considered highly unusual in our society" (*Po Ukrayini*, 1908). In April 1909, "Rada" reported on a proposed divorce reform bill, which suggested transferring jurisdiction over divorce cases from the ecclesiastical authorities to civil courts. The Synod had become overwhelmed by the volume of paperwork, with a quarter of all divorce petitions left unresolved each year. The Ministry of Justice proposed that the determination of adultery and incompatibility for marital life should no longer rest with monastic authorities but with civil judges. Ecclesiastical consistories, however, reacted negatively to the draft law (*Zakonoproekt*, 1909).

The urgency and demand for handling divorce cases is reflected in advertisements published in the pages of regional newspapers such as "Volyn", printed in Zhytomyr. In an issue from 1908, one reads: "I specialize in handling all categories of divorce cases in all ecclesiastical consistories. I accept petitions concerning: enrollment in the nobility, acquisition of Russian citizenship, and issuance of foreign passports. I draft various business documents related to matters processed by administrative and judicial institutions, as well as ecclesiastical consistories, including petitions to His Imperial Majesty. I provide legal advice in cases of inheritance, adoption, and legitimation of children. Address: Zhytomyr, Moskovska Street, No. 16. Collegiate Secretary Vsevolod Oleksandrovykh Kacharovskyy. Office hours: 9–11 a.m. and 4–7 p.m." (*Brakorazvodnye dela*, 1908). A similar advertisement appeared in 1909: "All categories of divorce cases in all consistories are handled by Private Attorney of the Zhytomyr District, Kostiantyn Hryhorovych Sydorov. Zhytomyr, Mykolaiivska Street, No. 4" (*Brakorazvodnye dela*, 1909). Such services were not limited to the Zhytomyr region. As early as 1904, the newspaper "Kievlianin" featured comparable notices: "I handle divorce cases in all consistories. Kyiv, Annenkovska (Lutheranska) Street, No. 6, Apt. 30. Lomakin. Available from 4 to 7

p.m.” (Brakorazvodnye dela, 1904). These advertisements highlight the existence of a semi-professional legal service infrastructure that had emerged in response to the complexity and slow pace of ecclesiastical divorce proceedings in the Russian Empire.

Given the considerable legal difficulties associated with obtaining a divorce, people often resorted to alternative, informal means of resolving marital conflict. In rural areas during the second half of the 19th and early 20th centuries, so-called “self-initiated divorces” became increasingly common. In such cases, following a serious quarrel, a husband and wife would decide to separate and live apart without any legal proceedings. Attitudes toward divorce in the countryside were generally negative. Although a second marriage was not officially condemned, it was often viewed with superstitious apprehension – villagers believed it would be short-lived and unhappy. A third marriage, however, was widely regarded as unacceptable and sinful. In the peasant worldview, a second marriage was deemed necessary primarily in cases where a widower had small children and there was no woman in the household to care for them. In such situations, a widow was considered the most suitable candidate for remarriage (Bezgin, 2020, p. 25, 29).

One way to remarry without obtaining a legal divorce was through the unlawful act of entering into a second marriage – committing bigamy. However, if such a case was uncovered, the consequences for the man were severe. For instance, in February 1898, the newspaper “Kievlianin” reported the case of 31-year-old Kostiantyn Chervinsky, which was examined behind closed doors by the Kyiv Court of Justice with the participation of local estate representatives. The sentence for bigamy: exile to Siberia (Dvoezhenstvo, 1898). Similarly, in April 1904, the same court convicted the accountant N. A. Sobinevsky of bigamy. His sentence included deprivation of all civil rights and noble status, ecclesiastical penance, and imprisonment for 2 years and 9 months (Dvoezhenets, 1904). Over time, however, punishments for bigamy became more lenient. In 1910, the Kyiv Court of Justice sentenced the peasant Samson Rymarchuk to the loss of civil rights and three years’ imprisonment. Yet the court resolved to petition the Minister of Justice to request clemency from the Emperor and to substitute the sentence with three months of imprisonment without loss of rights (Dvoezhenstvo, 1910). A particularly interesting case concerns “the soldier’s wife Stefaniida Hryhorivna Matviichuk”, who was charged with bigamy in 1877. Having received official notification of her first husband’s – Ivan Matviichuk’s – death, she remarried. The Volhynian Chamber of Criminal and Civil Court declared the second marriage lawful (DAZhO, f. 19, inv. 8, c. 332, p. 1–6). Less fortunate was the peasant woman Kapitolina Horvatovska, who, wishing to marry the Zhytomyr nobleman Vasyl Poliaskovsky, forged a death certificate for her still-living husband and declared herself a widow. In 1866, the Volhynian Chamber of Criminal Court sentenced Horvatovska to eight months in prison, and Poliaskovsky to four months (DAZhO, f. 18, inv. 2, c. 772, p. 50 verso –51). Information about “dvomuzhnytsi” (bigamist-women) – women who sought to remarry while their first husbands were still alive – also appeared in contemporary press (Dvumuzhnitsa, 1911).

In order to prevent cases of bigamy among Jews, a Rabbinical Commission was established in 1910 under the Ministry of Internal Affairs. The commission mandated that rabbis were to require grooms to present specific documentation prior to marriage: a birth (metric) certificate and proof of registration with the local military conscription office. If the groom was from another city, a written permit from the rabbi of his place of residence was also required. Furthermore, rabbis were now obligated to affix their official signature to the passports of both the bride and groom (Dvoezhenstvo sredi evreev, 1910).

From time to time, the pre-Soviet press reported cases of wives being “sold”. On 13 June 1907, the newspaper “Kievlianin” related that the peasant Mykhailo Mazepa (village of Vilshany, Kharkiv district), “a revolutionary hanger-on and a liberal who, during the days of revolutionary frenzy, spoke in favor of women’s equality”, had recently sold his wife to the peasant Mykola Khrystoiev for 50 rubles. Mazepa quickly drank away the 3 rubles he had received as a deposit and never handed over his wife. The unlucky buyer was left to show the receipt to his fellow villagers and ask what he ought to do. The document read: “I, the undersigned, Mykhailo Andrianovych Mazepa, a peasant of the village of Vilshany, have sold my wife to the peasant Mykola Pavlovych Khrystoiev for the price of 50 rubles. I have taken a deposit of 3 rubles; the remaining money [is to be paid] upon receipt of the goods – my wife. [Signed] M. A. Mazepa” (Prodazha zheny, 1907).

A similar report appeared in the newspaper “Kievlianin” on 19 August 1909. Two peasants from the Simferopol district K. Oliinyk and I. Tymchenko, in the presence of witnesses, requested the local clerk to draw up a deed documenting the sale by the former of his wife, Kharytyna Oliinyk, to the latter “in eternal and irrevocable possession” for the sum of 3 rubles. They invited the local policeman and, under his supervision, delivered the “sold” wife to Tymchenko’s home, along with her dowry, which included a trunk, bedding, and other belongings (Prodazha zheny, 1909).

Conclusions. Divorce in Ukraine under Russian rule in the 19th – early 20th centuries was a rare phenomenon, the reasons for which were not only Christian morality, which sharply condemned the act of divorce, but also bureaucratic aspects, strict requirements of legislation, both secular and

church. However, at the beginning of the 20th century, against the background of the processes of emancipation and modernization, the proportion of divorces increases, and adultery becomes the main reason for divorce among Orthodox Christians.

The power to conduct divorce belonged to the highest church authorities (for Orthodox Christians, to the Holy Synod), and only at the beginning of the 20th century was secular legislation allowed to regulate the act of divorce to a greater extent than before. Nevertheless, the discussion on the transfer of divorce cases to secular authorities, as well as on the liberalization of the divorce process, remained a discussion in the columns of the periodical press of that time until 1917, one of the reasons for which was the church's unwillingness to give up its power. When it was impossible to officially dissolve a marriage, it was necessary to resort to such actions as separation of spouses and bigamy.

Acknowledgements. We express our sincere gratitude to the staff of the State Archives of Zhytomyr Region and to all members of the editorial board of the journal for their valuable consultations provided during the preparation of this article for publication.

Funding. The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References:

- Bezgin, V.** (2020). *Povsednevnyi mir russkoi krestianki perioda pozdnei imperii [The Everyday World of a Russian Peasant Woman in the Late Empire]*. Moscow : Lomonosov, 248 p. [in Russian].
- Borodenko, O.** (2019). Shliubna lokatsiia: sproba rekonstruktsiyi istoriy silskyh simey Romenskoho povitu Poltavskoyi huberniyi pershoyi polovyny XIX stolittia [Marriage location: an attempt to reconstruct the histories of rural families in Romny district of the Poltava province in the first half of the 19th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 27, 82–87. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-82-87> [in Ukrainian].
- Borodenko, O., & Tuchynskiy, V.** (2023a). Osoblyvosti vikovyh reyestratsiy ukrayinskoho naselennia za materialamy tserkovnoho ta fiskalnoho obliku druhoyi polovyny XVIII stolittia [Peculiarities of Age Records of the Ukrainian Population Based on the Materials from Church and Financial Accounts of the Second Half of the 18th Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 45, 31–38. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38> [in Ukrainian].
- Borodenko, O., & Tuchynskiy, V.** (2023b). Problema spovidannia ukrayinskim pravoslavnym naselenniam XIX st. (za materialamy spovidnyh rozpysiv Kamianetskoho povitu Podilskoyi huberniyi) [The Confession Problem of the Ukrainian Orthodox Population in the 19th Century (on the Basis of the Confessionals of Kamianetsky District of the Podillia Province)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 44, 98-107. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107> [in Ukrainian].
- Brakorazvodnaia reforma [Divorce reform].** (1912). *Kievlianin – Kyivan*, 22 avgusta, 2. [in Russian].
- Brakorazvodnye dela [Divorce cases].** (1904). *Kievlianin – Kyivan*, 22 iunia, 5. [in Russian].
- Brakorazvodnye dela [Divorce cases].** (1908). *Volyn*, 20 dekabria, 1. [in Russian].
- Brakorazvodnye dela [Divorce cases].** (1909). *Volyn*, 22 sentiabria, 1. [in Russian].
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].** [in Ukrainian].
- Dorosh, S., Chervonenko, V.** (2025). Chomu v Ukrayini kil'kist rozluchen nazdoganiae odruzhennia [Why the number of divorces in Ukraine is catching up with marriage]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c15zx1d4v2ko>. [in Ukrainian].
- Dvoezhenets [Bigamist].** (1904). *Kievlianin – Kyivan*, 12 apreliia, 3. [in Russian].
- Dvoezhenstvo [Bigamy].** (1898). *Kievlianin – Kyivan*, 24 fevralia, 4. [in Russian].
- Dvoezhenstvo [Bigamy].** (1910). *Kievlianin – Kyivan*, 2 apreliia, 4. [in Russian].
- Dvoezhenstvo sredi evreev [Bigamy among Jews].** (1910). *Kievlianin – Kyivan*, 23 dekabria, 4. [in Russian].
- Dvumuzhnitsa [Bigamist-woman].** (1911). *Kievlianin – Kyivan*, 23 noiabria, 3. [in Russian].
- Evreiskiy razvod [Jewish divorce].** (1903). *Kievlianin – Kyivan*, 28 avgusta, 3. [in Russian].
- Iatsenko, O. Iu.** (2013). Rastorzhenie braka v Rossiyskoy imperii na rubezhe XIX – XX vv. [Divorce in the Russian Empire at the turn of the 19th –20th centuries]. *Vestnik IuURGU. Seriiia Sotsialno-gumanitarnye nauki – Bulletin of the South Ural Humanitarian University. Series Social and Humanitarian Sciences*, vol. 13, № 1, 192–194. [in Russian].

-
- K reforme brakorazvodnogo protsessa [Towards a reform of the divorce process].** (1912). *Kievlianin – Kyivan*, 26 iiunia, 3. [in Russian].
- K voprosu o razvode [On the issue of divorce].** (1909). *Kievlianin – Kyivan*, 6 ianvaria, 6. [in Russian].
- K voprosu o razvode [On the issue of divorce].** (1912a). *Kievlianin – Kyivan*, 2 avgusta, 2. [in Russian].
- K voprosu o razvode [On the issue of divorce].** (1912b). *Kievlianin – Kyivan*, 6 avgusta, 2. [in Russian].
- Kis, O.** (2012). *Zhinka v tradytsiyniy ukrayinskiy kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) : monohrafiia [Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph].* Lviv : NAN Ukrainy, Instytut narodoznavstva, 287 p. [in Ukrainian].
- Maximov, V.** (1909). *Zakony o razvode pravoslavnogo i nepravoslavnogo ispovedaniy i o razdelnom zhitelstve suprugov, s raziasneniem i Pravitelstvuiushchego Senata i tsirkuliarnymi i separatnymi ukazami Sviateishego Sinoda [Laws on divorce of Orthodox and non-Orthodox confessions and on the separate residence of spouses, with an explanation of the Governing Senate and circular and separate decrees of the Holy Synod].* Moscow : Iurist, 428 p. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.) [Social history of Russia during the imperial period (18th – early 20th centuries)].* In 2 volumes, vol. 1. SPb: Izd-vo "Dmitriy Bulanin", 548 p. [in Russian].
- N. T.** (1902a). Razluchenie suprugov. II [Separation of spouses. II]. *Kievlianin – Kyivan*, 22 avgusta, 2–3. [in Russian].
- N. T.** (1902b). Rastorzhenie braka. II [Divorce. II]. *Kievlianin – Kyivan*, 4 noiabria, 1–2. [in Russian].
- Novshestva v brakorazvodnom protsesse [Innovations in divorce proceedings].** (1912). *Kievlianin – Kyivan*, 26 oktiabria, 1–2. [in Russian].
- Obozrenie gazet i zhurnalov [Newspaper and magazine review].** (1904). *Iuzhnyi Kray – Southern Region*, 27 iiulia, 4. [in Russian].
- Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiyskoy imperii, 1897 g. T. VIII. Volynskaia guberniia [The First General Population Census of the Russian Empire, 1897. Vol. 8. Volhynian Governorate].** (1904). SPb : Tip. kn. V. P. Meshcherskogo, 312 p. [in Russian].
- Po Ukraini. Z Kholmshchiny. Ne daiut rozvodiv [Across Ukraine. From Kholmshchyna. They don't give divorces].** (1908). *Rada – Council*, 6 iiulia (19 Iypnia), 2. [in Ukrainian].
- Ponomariova, V., Khoroshilova, L.** (2009). *Mir russkoy zhenshchiny: semia, professiia, domashniy uklad. XVIII – nachalo XX veka [The world of a Russian woman: family, profession, home life. 18th – early 20th century].* Moscow : Novyi khronograf, 352 p. [in Russian].
- Ponomariova, V., Khoroshilova, L.** (2021). *Russkaia zhenshchina: vospitanie, obrazovanie, sudba. XVIII – nachalo XX veka [Russian woman: upbringing, education, destiny. 18th – early 20th century].* Moscow : Lomonosov, 272 s. [in Russian].
- Povody k razvodu [Reasons for divorce].** (1913). *Kievlianin – Kyivan*, 7 fevralia, 3. [in Russian].
- Prodazha zheny.** (1907). *Kievlianin – Kyivan*, 13 iiunia, 5. [in Russian].
- Prodazha zheny.** (1909). *Kievlianin – Kyivan*, 19 avgusta, 5. [in Russian].
- Pushkariova, N.** (2020). *Chastnaia zhizn russkoy zhenshchiny XVIII veka [The private life of a Russian woman in the 18th century].* Moscow : Lomonosov, 208 p. [in Russian].
- Razdelnoe zhitelstvo sviashchennikov s zhenami [Separate residence of priests and their wives].** (1912). *Kievlianin – Kyivan*, 6 iiunia, 2. [in Russian].
- Redkiy brakorazvodnyi protsess [Rare Divorce Case].** (1912). *Kievlianin – Kyivan*, 10 iiunia, 7. [in Russian].
- Svod zakonov Rossiyskoi imperii [Code of Laws of the Russian Empire].** (1857). *Zakony grazhdanskie. T. 10, ch. 1, kn. 1. O pravakh i obiazannostiakh semeistvennykh [Civil Laws. Vol. 10, Part 1, Book 1. On the Rights and Duties of Family].* SPb : V Tip. Vtorogo Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 417 p. [in Russian].
- Toltz, M. S.** (1977). *Brachnost naseleniia Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. [Marriage rate of the population of Russia in the late 19th – early 20th centuries].* *Brachnost, rozhdanost, smertnost v Rossii i v SSSR : sb. st. / A. G. Vyshnevsky (ed.).* (pp. 138–153). Moscow : Statistika. [in Russian].
- Uslovnye razvody [Conditional divorces].** (1900). *Kievlianin – Kyivan*, 16 avgusta, 3. [in Russian].
- Ustav dukhovnykh konsistoriy [The Charter of Spiritual Consistories].** (1841). *Eparkhialnyi sud. Razdel 3, gl. VI. O prekrashchenii i rastorzhenii brakov [Diocesan Court. Section 3, Chapter VI. On the Termination and Dissolution of Marriages].* SPb : V Sinod. tip., 134 p. [in Russian].
- Vaniushina, O. V.** (2024). "Razdelnaia zhizn suprugov ne daiot im prava vobuzhdat isk o rastorzhenii braka...": razvody v Rossii v kontse 19 – nachale 20 vekov (po materialam Tverskoi gubernii) ["The separate life of the spouses does not give them the right to bring a lawsuit for dissolution

of marriage...”: on the issue of divorces in Russia in the late XIX – early XX centuries (based on materials of the Tver province)]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Serija Istorija i filologija – Bulletin of Udmurt University. Series History and Philology*, vol. 34, issue 1, 87–96. [in Russian].
Zakonoprojekt pro shliubnu rozluku [Divorce Bill]. (1909). *Rada – Council*, 8 aprilia (21 kvitnia), 2. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.07.2025

Averkii Honcharenko (1890–1980) in historiography, journalism, and epistolary legacy

Vasyl M. Danylenko

National Academy of the Security Service of Ukraine
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email vasyl.danylenko@gmail.com
ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-3535-9980>

Yurii V. Plekan

Museum of the History of the City of Kolomyia
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email yra.plekan@ukr.net
ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-1892-2946>

Abstract.

Based on published materials and newly discovered personal documents, the life path of Averkii Matviiovych Honcharenko (1890–1980) is presented — the commander of the Ukrainian troops in the Battle of Kruty on January 29, 1918. His involvement in the creation of the Ukrainian National Army is highlighted, along with his efforts to popularize the heroism of the Kruty Heroes in European and American countries. His contributions to preserving the national memory of the liberation movement in Ukraine are also emphasized. **The goal of the article** is to present the life path, military, and public activities of Averkii Honcharenko through the lens of historiography, journalism, and his epistolary legacy. **The research methodology** is based on the principles of objectivity, historicism, and a systematic approach to presenting the issue. The study employs methods of analysis and synthesis, generalization, as well as historical-genetic, comparative-historical, and biographical methods. **The scientific novelty of the study** lies in the fact that newly discovered personal documents (letters, congratulatory and creative writings, photographs) provide additional insights into Averkii Honcharenko's life path, political views, public activity, and relationships with Ukrainian émigrés. Previously known primarily in connection with the Battle of Kruty, he now emerges as a consistent fighter for a free and independent Ukraine. The reviewed publications, discovered documents, and materials allow us to **conclude** that Averkii Honcharenko maintained a consistent political stance, demonstrated tireless work in emigration, and remained devoted to the idea of national liberation for the Ukrainian people. Together with friends and like-minded companions, he worked relentlessly to ensure that the memory of Kruty and the cause for which Ukrainians fought heroically would never fade and would continue to inspire new generations to strive for victory.

Keywords: Averkii Honcharenko, Kruty, emigration, historiography, journalism, epistolary legacy, biography.

Аверкій Гончаренко (1890–1980) в історіографії, публіцистиці та епістолярній спадщині

Василь Даниленко

Національна академія Служби безпеки України
доктор історичних наук, професор (Україна)
email vasyl.danylenko@gmail.com
ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-3535-9980>

Юрій Плекан

Музей історії міста Коломиї
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email yra.plekan@ukr.net
ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-1892-2946>

Анотація.

На основі опублікованих матеріалів та віднайдених документів особового походження висвітлено життєвий шлях Аверкія Матвійовича Гончаренка (1890–1980) – командувача українськими частинами в бою під Крутами 29 січня 1918 р. Показано участь у створенні

Української Національної Армії, популяризації подвигу Героїв Крут в країнах Європи та Америки, підкреслено заслуги у збереженні національної пам'яті про визвольний рух в Україні. **Мета статті** – крізь призму історіографії, публіцистики та епістолярної спадщини показати життєвий шлях, військову і громадську діяльність Аверкія Гончаренка. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму, системного підходу до висвітлення проблеми. У дослідженні використано методи аналізу й синтезу, узагальнення, історико-генетичний, порівняльно-історичний, біографічний. **Наукова новизна дослідження** визначається тим, що завдяки віднайденим документам особового походження (епістолярій, вішувальні й творчі документи, фотографії) доповнено новими даними життєвий шлях, політичні погляди, громадську діяльність, взаємини з українськими емігрантами Аверкія Гончаренка. Досі знаній переважно у зв'язку з боєм під Крутами, він постає як послідовний борець за вільну незалежну Україну. Опрацьовані публікації, виявлені документи і матеріали дають змогу дійти **висновку** про послідовність політичних позицій Аверкія Гончаренка, його невтомну роботу в еміграції, відданість ідеї національного визволення українського народу. Разом із друзями й однодумцями він наполегливо дбав, щоб пам'ять про Крути і справа, за яку героїчно боролись українці, ніколи не згасали і надихали нові покоління на перемогу.

Ключові слова : Аверкій Гончаренко, Крути, еміграція, історіографія, публіцистика, епістолярій, біографія.

Постановка проблеми. В історії української державності подвиг під Крутами займає особливе місце як символ незламності українців у боротьбі з переважаючими російськими військами наприкінці січня 1918 р. Щороку, відзначаючи цю пам'ятну дату, громадськість незмінно згадує сотника Аверкія Матвійовича Гончаренка, який командував українськими військовими частинами. Проте надалі його життєпис обмежується здебільшого епізодами участі у формуванні Української Національної Армії і еміграцією до США. Заповнити прогалини в біографії А. Гончаренка після Другої світової війни досі не вдавалося через брак історичних джерел. Значною мірою проблема вирішується завдяки інформації, яка міститься в його листуванні з однодумцями на чужині, а також у розсекречених документах радянських спецслужб.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Зі здобуттям незалежності в Україні було знято заборону на використання праць закордонних українців, політичних емігрантів. Це значно розширило історіографічну базу досліджень, проте джерела реконструкції життєдіяльності А. Гончаренка залишились незмінними. Еміграційні видання зумовили потребу посилення критичного аналізу суб'єктивізму спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. та її учасників. В останні десятиліття нові штрихи до біографії А. Гончаренка додали праці істориків Олени Бойко, Сергія Бутка, Валентини Піскун, Аліни Понипаляк, Лариси Семенко, Ярослава Тинченка, Олександра Федоришена, Станіслава Цалика. З історіографічних джерел та спогадів з'ясовується переважно частина біографії Аверкія Гончаренка в період до 1947 р. Водночас розширення знань потребує залучення нових джерел, з яких одними із найцінніших є документи особового походження.

Мета статті – крізь призму історіографії, публіцистики та епістолярної спадщини показати життєвий шлях, військову і громадську діяльність Аверкія Гончаренка.

Виклад основного матеріалу. В українській історіографії та публіцистиці життя і діяльність Аверкія Гончаренка, особливо в еміграційний період, виписані небагатослівно. Внутрішні суперечності впливали на взаємини й оцінки українських політичних і військових діячів в еміграції, і цей феномен відзначали історики. З розсекречених документів відомо, що радянські спецслужби системно та підступно працювали на розкол у лавах емігрантів, інспірували взаємопоборювання і публічні сварки представників різних політичних течій закордонних українців (Влада, 2017).

На сторінках новітньої «Енциклопедії історії України» вміщено стислу біографію А. Гончаренка (Бойко, 2004), про нього як командира українських військових частин сказано і в статті «Крути» (Бойко, 2008). Таку ж лаконічну інформацію подано в «Енциклопедії сучасної України» (Коваль, 2006; Шушківський, 2014). Напередодні 90-ї річниці подвигу Героїв Крут О. Бойко упорядкувала збірник, у якому передруковано матеріали з брошури Володимира Зарицького «Крутянська подія», промову Михайла Грушевського під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р., нарис Євгена Маланюка «Крути. Народження нового українця» та ін. (Бойко, 2007).

До 100-річчя бою під Крутами видавництво «Смолоскип» підготувало найбільш ґрунтовну збірку, до якої увійшли історичні матеріали та статті, художні й публіцистичні твори, спогади учасників бою, зокрема, Аверкія Гончаренка (Крути, 2017). Це одна з останніх прижиттєвих праць засновника видавництва Осипа Зінкевича та його дружини Надії, які багато років прожили

.....
в еміграції і особисто добре знали діячів українського визвольного руху як в Україні, так і за кордоном. У вступній статті О. Зінкевич з пророчою прозорливістю сформулював значення подвигу крутян для української нації, зокрема, молоді: «На початку 1920-х років минулого століття студентство започаткувало всенародний культ Героїв Крут. У крутянському чині воно вбачало не трагедію трьох сотень юнацьких життів, а акт віднови цілої нації у змаганні за Незалежність. Крути не стали річницею поминок, а джерелом натхнення у поході до волі. Культ Героїв Крут – це щоденний героїзм, щоденне бажання знаннями, серцем і душею бути будівничим своєї держави. Крутянці започаткували новітній період української збройної боротьби, а сучасна молодь, їхні нащадки мають започаткувати героїчну боротьбу за утвердження української державності й незалежності. На місце героїзму на полі бою має прийти героїзм у повсякденній праці й труді на благо народу» (Зінкевич, 2017, с. 8–9).

Велику за обсягом роботу над встановленням біографічних даних офіцерського корпусу Армії УНР провів Я. Тинченко. Службова кар'єра А. Гончаренка виписана на основі документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і свідчень самого А. Гончаренка (Тинченко, 2006). Виявлені Я. Тинченком у центральних державних та галузевих архівах матеріали, зокрема, світлини, реконструйовані й уточнені біографічні дані використовуються для популяризації наукових знань, ілюстрації нових досліджень, а також в освітньому процесі.

Серед публіцистичних студій, присвячених безпосередньо Аверкію Гончаренку, цікавими є фахові публікації Наталії Зубар, Ярослави Трегубової, Олени Шарговської.

У рамках відзначення річниці бою під Крутами традиційними стали наукові конференції, проведення представниками державних органів, громадських організацій та установ різних заходів на місці подій 1918 р. Одним із наслідків громадсько-політичної активності науковців і освітян є дослідження, в яких подвиг Героїв Крут розглядається крізь призму українського державотворення, як символ боротьби за незалежність. Зокрема, за результатами наукової конференції «Українська військова звитяга. Крути – 100 років потому: міфи й історичні уроки» (Крути – Ніжин, 29–30 січня 2018 року) опубліковано збірник наукових праць, у якому вміщено розвідку про А. Гончаренка одного із авторів цієї статті Юрія Плекана (Плекан, 2019).

Наразі найповнішим джерелом для підготовки новітніх публікацій залишаються статті в енциклопедичних та довідкових виданнях, інформація, зібрана й оприлюднена в 2007–2008 рр. в Україні істориком Оленою Бойко та значно розширена у 2017 р. завдяки подвизництву подружжя Зінкевичів та видавництва «Смолоскип».

Аверкій Матвійович Гончаренко народився 22 жовтня 1890 р. в с. Дащенки Лохвицького повіту на Полтавщині (тепер – Прилуцького району Чернігівської області). У його батьків було восьмеро синів та одна дочка. У жорсткому вирі революцій, світової війни та більшовицького терору вижили лише двоє найстарших синів.

Після завершення студій у Прилуцькій гімназії, юнак закінчив з відзнакою Чугуївську військову школу. У липні 1914 р. за мобілізаційним планом Гончаренко став командиром роти 260-го піхотного Брацлавського полку, а за два роки по тому Аверкій Матвійович став командиром 4-го батальйону цього ж таки полку. У 1917 р. він українізував свій курс юнкерів та здійснив його перший випуск. Невдовзі став курінним комендантом щойно створеної Першої Української військової школи ім. Богдана Хмельницького.

29 січня 1918 р. А. Гончаренко керував боєм під Крутами проти наступаючих більшовицьких російських військ Михаїла Муравйова. В полон потрапив і був замордований молодший брат Аверкія – Олександр, студент 3-го курсу медицини Університету імені Св. Володимира (Бутко, 2019). Внаслідок знятого опору молодих українців переважаючим силам росіян в історичному дискурсі з'явився збірний образ героїв-крутян, в якому проглядалися лише силуети окремих постатей. Не став винятком і Аверкій Гончаренко.

Незалежно від змін в українському уряді, А. Гончаренко залишався у лавах національних військових формувань. Він проходив службу і в Українській Народній Республіці, і в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського. Восени 1918 р. став Летичівським військовим комендантом, а з січня 1919 р. – помічником губернського коменданта Поділля. Згодом обійняв посаду штаб-старшини для доручень військового міністра УНР генерала Всеволода Петріва, відтак входив до складу канцелярії Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри.

У 1920–1921 рр. Гончаренко був курсовим старшиною Кам'янець-Подільської юнацької школи, після чого його кар'єра кадрового військового перервалася (Тинченко, 2006). З 1922 р. Аверкій Матвійович проживав у Станіславі (нині — Івано-Франківськ), працював у сільськогосподарській кооперації. Відомий його виступ на запрошення молодіжних організацій у Львові із розповіддю про події 1918 р., в яких він брав безпосередню участь (МІК, КДОП, од. зб. 75, 85).

У 1920 – 30-х роках за межами радянської України на сторінках різних видань почали з'являтися публікації очевидців бою під Крутами. Спогадами поділилися Левко Лукасевич

(1926 р.), Ігор Лоський (1932 р.) і сам Аверкій Гончаренко (1938 р.). Вже в 1982 р. колишній ройовий студентської сотні у бою під Крутами Лукасевич опублікував «Роздуми на схилку життя», в яких вперше дав гостру критичну оцінку літературі, присвяченій героїчно-трагічному бою (Лукасевич, 1982, с. 70–71).

У роки Другої світової війни з проголошенням набору до «дивізії стрільців СС «Галичина»» А. Гончаренко виявив себе одним із перших старшин УНР у цій дивізії, займався набором добровольців, а від вересня 1944 р. став старшиною штабу одного з полків дивізії. Дивізія «Галичина», за задумом українських старшин, створювалась з метою формування майбутньої армії незалежної України. Наприкінці квітня 1945 р. дістала назву 1-ша Українська дивізія Української Національної армії (УНА). Військовослужбовці цієї дивізії за висновком слідчих з Великої Британії, Франції та США не вчинили військових злочинів, або злочинів проти людства і людяності.

Від травня 1945 р. з частинами 1-ої Української дивізії УНА А. Гончаренко був інтернований у таборі полонених в Італії (Белярія–Ріміні); у 1946–1947 рр. їх перевезли до Великої Британії (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 14487, т. 4, арк. 91). Тут на цей час проживало понад 40 тис. вихідців з СРСР, зокрема, членів ОУН і вояків УПА. А. Гончаренко взяв участь в організації Союзу українців у Британії (СУБ), очолював однойменний фонд і опікувався реабілітацією ветеранів, зблизився з Данилом Павловичем Скоропадським – почесним головою СУБ. Саме Данило, пам'ятаючи настанови свого батька, подбав, щоб вояки УНА розміщувались у британо-американській зоні окупації.

У Великій Британії А. Гончаренко став активним діячем Гетьманського руху і близько двох років був особистим секретарем Данила Скоропадського. За його дорученням А. Гончаренко вів листування як з осередками Союзу гетьманців-державників, так і з особами не гетьманцями, опікувався допомогою українцям-емігрантам при переїзді в інші країни, навчанням української студентської молоді, питаннями внутрішньої української політики і підготовкою зовнішньополітичних зв'язків. Листування загального змісту вів сам, а більш серйозні речі виконував після опрацювання з Гетьманичем, який високо цінував ділові якості Аверкія Гончаренка (МІК, КДОП, од. зб. 22).

29 січня 1949 р. в честь Героїв Крут у Лондоні проведено Святочну Академію. Відкривав її професор В. Річицький, а виголосити реферат (доповідь) було доручено юному Василю Олесківу, який навчався в Лондонському університеті і був членом Теренового Проводу ОУН у Великій Британії. У програмі Академії – виставка, декламації, виконання пісень Українських Січових Стрільців (МІК, КДОП, од. зб. 1). Тоді ж сотник А. Гончаренко «засвітився» в донесенні Міністерства державної безпеки СРСР як активний учасник заходів Союзу українців у Великій Британії (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9867, т. 1, арк. 117).

У 1952 р. А. Гончаренко перебрався до США в м. Патерсон штату Нью-Джерсі. Переїзд був тяжким; увесь рік його переслідували хвороби, переніс операцію (МІК, КДОП, од. зб. 6). За деякий час оселився у найбільшому передмісті Клівленда – Пармі, штат Огайо, і вже з 1955 р. став отримувати пенсію в 93 долари з правом незначного підробітку.

У великому індустріальному місті Клівленді Гончаренку все нагадувало англійський Бірмінгем. Тут існувало близько 30 українських організацій. Після від'їзду за океан Гончаренка Данило Скоропадський взяв собі нового секретаря Калюжного, інженера за освітою, і невдовзі перестав писати. За припущенням самого Аверкія, Данило Павлович міг образитися за його прямолінійність і непоступливий характер, бо «впродовж свого побуту у Лондоні був тим, що не йшов за шерстю, а все якось мусив виступати “проти”» (МІК, КДОП, од. зб. 8). Востаннє гетьманич надіслав карткову листівку на новий 1955 рік, обіцяючи невдовзі написати докладніше. Відтоді зв'язки обірвалися.

Хоча Аверкій Матвійович активно цікавився громадсько-політичними справами, відвідував бібліотеки, та мріяв він і про звичайні речі, які видавали у ньому коріння українського селянина : придбати шмат землі, обробляти зі своєю «старенькою» город, завести власну пасіку. Тісні зв'язки з українським еміграційним рухом не давали змоги йому відійти від громадських справ. На чужині він яскраво виявляв свою національну свідомість і громадянську позицію. Головуючи в Союзі українських воєнних інвалідів (СУВІ), піклувався персонально про генерал-хорунжих Армії УНР Олександра Грекова (МІК, КДОП, од. зб. 56) та Романа Дашкевича в Австрії (МІК, КДОП, од. зб. 57–59), дійсного члена Української Вільної Академії Наук професора Вадима Щербаківського (МІК, КДОП, од. зб. 15), про надання допомоги всім, без винятку, інвалідам-учасникам визвольних змагань, комбатантам. «Я ні на хвилину не перестаю бути сином свого народу», – писав Гончаренко в одному з листів до свого давнього друга, колишнього члена правління й генерального секретаря Союзу українців у Великій Британії Теодора Даниліва (МІК, КДОП, од. зб. 16).

Теодор Юрійович Данилів (1909–2003) добре знав військові заслуги Гончаренка і ставився до нього з великим пієтетом. Він постійно ділився новинами політичного життя в Європі,

розповідав про особисті проблеми. Аверкій Матвійович відповідав взаємністю, цікавився становищем українців у різних країнах проживання, політичними рухами та громадськими ініціативами. Особливо його непокоїло те, що партійні діячі у суперечках більше розколюють громаду, ніж сприяють її єдності. На цей час Данилів відійшов від секретарювання в СУБ і з настанням нового 1956 р. запропонував Гончаренку повернутись до спогадів про бій під Крутами, про який недобррозичливіці точили різні розмови: «Про Крути я нігде не писав, але я хотів мати Ваші персональні свідчення, бо вони найбільш достовірні і авторитетні...» (МІК, КДОП, од. зб. 12). Данилів старанно збирав інформацію про військову діяльність Аверкія Гончаренка і надрукував у журналі Конференції українських пластових організацій «Юнак» статтю «Командант бою під Крутами» із закликом до молоді довідуватись про героїчні подвиги українців із першоджерел. Відтоді Аверкій Гончаренко часто виступав із доповідями, на які збиралися представники Пласту й Спілки Української Молоді в Америці, люди старшого покоління, брав участь у телепередачах (МІК, КДОП, од. зб. 71).

Аверкію Гончаренку доводилось докладати чимало зусиль, щоб давати відсіч «тим голослівним авторам, що Крутянський бій уявляли собі як якусь малу справу» і саркастично називали Гончаренка «авантюристом». У цій акції виявились замішаними генерал-полковник в екзилі П. Шандрук і редактор щоденника «Америка» Є. Зиблікевич та з часом їм довелося принести свої вибачення (МІК, КДОП, од. зб. 76). Натомість А. Гончаренко віддав до друку спогади, в яких особисто висвітлив перебіг того вікопам'ятного бою. Допоміг із виданням підполковник Армії УНР Володимир Зарицький, а Т. Данилів опублікував на сторінках часописів «Українське слово» у Франції, «Українське життя» в Чикаго (США), «Вільне слово» в Торонто (Канада) рецензію, фактично статтю, «Крути – легенда і дійсність».

Уряд УНР в екзилі вшанував заслуги Аверкія Гончаренка перед Українським народом. Як належне, українська спільнота зустріла рішення про присвоєння йому звання полковника і тільки так до нього звертались закордонні українці. Він мав високі нагороди, якими не могла ще відзначити Україна, – Хрест Симона Петлюри та Воєнний Хрест Української Народної Республіки. За наказом Головної команди військ і флоту УНР на відзнаку «Хрест Симона Петлюри» мав право кожен вояк Армії УНР та повстанчих відділів, що брав участь у боротьбі за визволення України під проводом С. Петлюри (Кучерук, 2005, с. 385). Статут Воєнного Хреста УНР затверджено Президією Української Національної Ради у 1957 р. і нагороджували ним тих учасників збройного визвольного руху, які залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької честі ніякими негідними вчинками.

Для А. Гончаренка найвищою нагородою була пам'ять про нього як учасника боротьби за визволення України. Йому додавали сил численні зустрічі на з'їзді дивізійників у Клівленді в жовтні 1973 р., на який прибули майже 15 тис. осіб із США та Канади. Його глибоко зворушили слова, виголошені одним із старшин на з'їзді: «Вітаємо тут присутнього нашого полковника А. Гончаренка, що дав Україні Крути і був у Дивізії 3 роки в боротьбі з ворогами» (МІК, КДОП, од. зб. 84). До 85-річчя Аверкія Гончаренка у Пармі на його честь було проведено величну Святову Академію, де були присутні понад 300 осіб. Цей захід влаштував Центральний відділ дивізійників у США. Ювіляру надійшли вітання та телеграми від багатьох українських мілітарних, громадських та культурних товариств з Європи та Америки.

Аверкій Матвійович мав двох дітей. Син Юрій у 1955 р. закінчив коледж, де студіював аеронавтику (МІК, КДОП, од. зб. 8). Це коштувало великих зусиль, бо за навчання довелося заплачати на той час великі гроші – 6 тис. доларів. Після військової служби Юрій Аверкійович працював завідувачем відділу на центральній станції обслуговування літаків у Нью-Йорку, був неодруженим. Архіву свого А. Гончаренко не зберіг, бібліотеку передав синові. Внук, син дочки А. Гончаренка Віри, мав посаду у банківській установі Нью-Йорка.

Дружина Зінаїда, 1895 р. народження, померла 28 травня 1967 р., проживши з Аверкієм Гончаренком у шлюбі 54 роки (МІК, КДОП, од. зб. 74). Він доживав віка з дочкою. Хоча діти піклувались про батька, до останніх своїх днів почував себе без дружини самотнім; радів тільки розкішному саду та городу, на які він перетворив колишній пустир поблизу домівки. 12 квітня 1980 р. серце Аверкія Гончаренка зупинилося і біля поховання його дружини на українському цвинтарі в Пармі виросла ще одна могила. Некролог вмістили «Вісті Комбатанта» – кварталник Об'єднання бувших вояків дивізії «Галичина». У підросійській Україні імена Героїв Крут вже давно не згадували, намагаючись назавжди стерти їх з національної пам'яті. Своїх славних предків таємно шанували тільки найближчі родичі; по лінії Аверкія Гончаренка вони й досі проживають на Чернігівщині і по праву можуть ним гордитись.

Висновки. Протягом десятиліть приріст знань про життєдіяльність командувача бою під Крутами 29 січня 1918 р. сотника Аверкія Гончаренка був незначним. Його ім'я через об'єктивні обставини виявилось призабутим. Історія не розвивається прямолінійно, не була однозначно вивіреною і біографія Гончаренка. Проте ті, хто досліджував його життєвий шлях, переконались у послідовності дій Аверкія Матвійовича, спрямованих на захист української державності.

Апогеєм збройної боротьби за вільну Україну стали для 27-річного сотника Крути. Новітня українська історіографія не розглядає його постать як суперечливу. До кінця свого життя і за різних обставин він залишався вірним сином українського народу, сприяв поширенню правди про боротьбу за незалежність. Своєю діяльністю А. Гончаренко зробив значний внесок у примноження заслуг закордонних українців у збереженні національної пам'яті. В незалежній Україні його особистість як військового і громадського діяча заслугове увічнення, а суспільно-політичні погляди – подальшого вивчення. Публіцистичні статті науковців і журналістів сприяють популяризації знань і утвердженню символів національного спротиву російським агресорам.

Інформація з документів особового походження дає змогу розширити знання про український національно-визвольний рух і його провідників, становище та взаємини українських емігрантів, їхню громадсько-політичну й культурно-освітню діяльність в Україні та на чужині, а також біографічні дані.

Подяка. Автори висловлюють щиру вдячність за сприяння у підготовці видання та надані матеріали співзасновнику товариства «Меморіал» у Коломиї, народному депутату України (2014–2019) Юрію Тимошенку, доктору філософії, куратору Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка у Лондоні Союзу українців у Великій Британії Людмилі Пекарській, нащадкам А. Гончаренка з Чернігівщини, родинам Мальованих з Вінниці та Химичів з Києва, які також зберегли пам'ять про свого родича – загиблого в бою під Крутами юного вінничанина Василя Паламарчука.

Фінансування. Дослідження та публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література :

- Бойко, О.** (2004). Гончаренко Аверкій. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ. С. 155.
- Бойко, О.** (2008). Крути, бій 1918 // *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ. С. 420–421.
- Бутко, С.** (2019). Аверкій Гончаренко боровся за незалежність України / URL : <https://www.sknews.net/averkiy-honcharenko-borovsia-za-nezalezhnist-ukrainy/>.
- Влада** (2017). Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті роки) : Документи і матеріали. Упоряд. В. М. Даниленко. Київ. 656 с.
- ГДА СЗРУ** – Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України.
- Зарицький, В.** (1972). Крутянська подія. Чикаго, 59 с.
- Зінкевич, О.** (2017). Легенда Крут. *Крути. Збірка у пам'ять Героїв Крут*. Вид. друге. Упоряд. Осип і Надія Зінкевичі. Київ. С. 5–9.
- Зубар, Н.** Командир Героїв-крутянців Аверкій Гончаренко / URL : <https://maidan.org.ua/2013/01/komandyr-herojiv-krutyantsiv-averkiy-honcharenko/> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Крути** (2007). Крути : 29 січня 1918 р. Упоряд. О. Бойко. Київ. 96 с.
- Коваль, Р.** (2006). Гончаренко Аверкій (Оверко) Матвійович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ / URL : <https://esu.com.ua/article-30835> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Кучерук, О.** (2005). Історія відзнаки Української Народної Республіки «Хрест Симона Петлюри». *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики*. Київ, 2005, вип. 12, ч. 2. С. 383–395. / URL : <http://history.org.ua/JournALL/sid/12/2/19.pdf> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Л. Л. [Лукашевич, Л.]** (1926). Спогади про події під Крутами. *Літературно-науковий вістник*. Річник 25. Т. 89. Кн. 4. С. 309–313.
- Лукашевич, Л.** (1982). Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк – Бавнд Брук, Українське православне видавництво Св. Софії. 338 с.
- МІК, КДОП** – Музей історії міста Коломиї, колекція документів особового походження.
- Плекан, Ю.** (2019). Українська еміграція доби УНР та Гетьманату (за матеріалами листування сотника Аверкія Гончаренка і Теодора Даниліва). *Крути : проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення*. Вип. II. Українська військова зв'язка. Крути – 100 років потому : міфи й історичні уроки. Зб. наук. праць / Упоряд. : Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ – Ніжин, ПП Лисенко М. М. С. 163–172.
- Понипаляк, А.** Аверкій Гончаренко: життя як боротьба / URL: <https://book-ye.com.ua/blog/osoblyva-dumka/averkiy-goncharenko-zhyttya-yak-borotba> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Тинченко, Я.** (2006). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга 1. / URL: <https://coollib.com/b/178327-yaroslav-yuriyovich-tinchenko-ofitserkiy-korpus-armiyi-ukrayinskoyi-narodnoyi-respubliki-1917-1921-/read>.

- Трегубова, Я. (2021). Від Крут до Огайо. Невідомі факти про легендарного командира Аверкія Гончаренка / URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3180930-vid-krut-do-ogajo-nevidomi-fakti-pro-legendarnogo-komandira-averkia-goncarenka.html> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Цалик, С. (2018). Блог історика : чому довкола битви під Крутами стільки міфів / URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42853420> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Шарговська, О. «Конфліктний герой» Аверкій Гончаренко : командував юнаками під Крутами, служив у дивізії «Галичина» / URL : <https://novynarnia.com/2020/01/29/averkiy-goncharenko/> (дата звернення 03. 02. 2025).
- Шушківський, А. (2014). Крути. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 15. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ / URL : <https://esu.com.ua/article-2280>.

References :

- Boiko, O. (2004). Honcharenko Averkii [Honcharenko Averkii]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 2. Redkol. V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv. S.155. [in Ukrainian]
- Boiko, O. (2008). Kruty, bii 1918 [Kruty, the Battle 1918]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 5. Redkol. V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv. S. 420–421. [in Ukrainian]
- Butko, S. (2019). Averkii Honcharenko borovsia za nezalezhnist Ukrainy [Averkii Honcharenko fought for the independence of Ukraine] / URL : <https://www.sknews.net/averkiy-honcharenko-borovsia-za-nezalezhnist-ukrainy> (data zvernennia 10. 02. 2025). [in Ukrainian]
- HDA SZRU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [Branch State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine].
- Koval, R. (2006). Honcharenko Averkii (Overko) Matviyovych [Honcharenko Averkii (Overko) Matviyovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Т. 6. Redkol. : І. М. Dziuba, А. І. Zhukovskiy, М. Н. Zhelezniak [ta in.]. Kyiv / URL : <https://esu.com.ua/article-30835>. [in Ukrainian]
- Kruty (2007). Kruty : 29 sichnia 1918 r. [Kruty: January 29, 1918]. Uporiad. O. Boiko. Kyiv. 96 s. [in Ukrainian]
- Kucheruk, O. (2005). Istoriia vidznaky Ukrainskoi Narodnoi Respubliki «Khrest Symona Petliury» [The history of the award of the Ukrainian People's Republic "Cross of Symon Petliura"]. *Spetsialni istorychni dystsypliny : pytannia teorii ta metodyky – Special historical disciplines: issues of theory and methodology*. Kyiv, 2005, vyp. 12, ch. 2. S. 383–395. / URL : <http://history.org.ua/JournALL/sid/12/2/19.pdf>. [in Ukrainian]
- L. L. [Lukasevych, L.] (1926). Spohady pro podii pid Krutamy [Memoirs about the events near Kruty]. *Literaturno-naukovi vistnyk – Literary and scientific herald*. Richnyk 25. Т. 89. Kn. 4. S. 309–313. [in Ukrainian]
- Lukasevych, L. (1982). Rozdumy na skhylku zhyttia. Niu–lork – Bavnd Bruk [Reflections in the twilight of life. New York – Bound Brook], Ukrainske pravoslavne vydavnytstvo Sv. Sofii. 338 s. [in Ukrainian]
- MIK, KDOP – Muzei istorii mista Kolomyi, koleksiia dokumentiv osobovoho pokhodzhennia [Museum of the History of the City of Kolomyia, collection of personal provenance documents].
- Plekan, Yu. (2019). Ukrainska emigratsiia doby UNR ta Hetmanatu (za materialamy lystuvannia sotnyka Averkiia Honcharenka i Teodora Danyliwa) [Ukrainian emigration during the era of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate (based on the correspondence of sotnyk Averkii Honcharenko and Teodor Danyliv)]. *Kruty : problemy derzhavotvorennia vid doby Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 pp.) do sohodennia*. Vyp. II. Ukrainska viiskova zvytiaha. Kruty – 100 rokiv potomu : mify i istorychni uroky. Zb. nauk. prats. Uporiad. : Valentyna Piskun, Maksym Potapenko. Kyiv – Nizhyn, PP Lysenko M. M. S. 163–172. [in Ukrainian]
- Ponypaliak, A. Averkii Honcharenko : Zhyttia yak borotba [Averkii Honcharenko: life as struggle] / URL : <https://book-ye.com.ua/blog/osoblyva-dumka/averkij-goncharenko-zhyttia-yak-borotba> (data zvernennia 03. 02. 2025). [in Ukrainian]
- Trehubova, Ya. (2021). Vid Krut do Ohaio. Nevidomi fakty pro lehendarnoho komandyra Averkiia Goncharenka [From Kruty to Ohio: unknown facts about the legendary commander Averkii Honcharenko] // URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3180930-vid-krut-do-ogajo-nevidomi-fakti-pro-legendarnogo-komandira-averkia-goncarenka.html> (data zvernennia 03. 02. 2025). [in Ukrainian]
- Tsalyk, S. (2018). Bloh istoryka : chomu dovkola bytvy pid Krutamy stilky mify [Historian's blog: why there are so many myths surrounding the Battle of Kruty] // URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42853420> (data zvernennia 03. 02. 2025). [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya. (2006). Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921). Knyha 1. [Officer corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921). Book 1] / URL :

- <https://coollib.com/b/178327-yaroslav-yuriyovich-tinchenko-ofitserkiy-korpus-armiyi-ukrayinskoyi-narodnoyi-respubliki-1917-1921-/read>. [in Ukrainian]
- Sharhovska, O.** «Konfliktnyi heroj» Averkii Honcharenko : komanduvav yunakamy pid Krutamy, sluzhyv u dyvizii «Halychyna» [The "controversial hero" Averkii Honcharenko: commanded the cadets at Kruty, served in the "Halychyna" Division] // URL: <https://novynarnia.com/2020/01/29/averkiy-goncharenko/> (data zvernennia 03. 02. 2025). [in Ukrainian]
- Shushkivskiy, A.** (2014), Kruty [Kruty]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 15 / Redkol. : I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak [ta in.]. Kyiv / URL : <https://esu.com.ua/article-2280>. [in Ukrainian]
- Vlada** (2017). Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti roky) : Dokumenty i materialy [The government of the Ukrainian SSR and Ukrainians abroad (1950s–1980s): documents and materials]. Uporiad. V. M. Danylenko. Kyiv. 656 s. [in Ukrainian]
- Zarytskyi, V.** (1972). Krutianska podiia. Chykaho [The Kruty event. Chicago], 59 s. [in Ukrainian]
- Zinkevych, O.** (2017). Lehenda Krut [The legend of Kruty]. *Kruty. Zbirka u pam'iat Heroiv Krut*. Vyd. druhe. Uporiad. Osyp i Nadiia Zinkevychi. Kyiv. S. 5–9. [in Ukrainian]
- Zubar, N.** Komandyr Heroiv-krutiantsiv Averkii Honcharenko [Commander of the Kruty heroes Averkii Honcharenko] / URL : <https://maidan.org.ua/2013/01/komandyr-herojiv-krutyantsiv-averkij-honcharenko/> (data zvernennia 03. 02. 2025). [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 07.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.06.2025

Stalin's "double accounting" in the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s

Olexandr I. Kryvoruchko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: krivoruchkoa62@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Abstract.

The purpose of the article is to highlight the role of J. Stalin in the development and implementation of the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s. **The research methodology** is based on the principles of historicism scientific, objectivity and systematicity. When solving the tasks set, the following research methods were used: historiographical analysis, logical, problem-chronological, descriptive methods. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that the author made an attempt to analyze a number of aspects of the national policy of the Bolsheviks in the Ukrainian SSR in the 1920s - early 1930s, which remain insufficiently studied or require new rethinking. The work characterizes the main stages of the formation of the Bolshevik national policy in the Ukrainian SSR, determines the role of Stalin in its implementation, analyzes the mutual influence of the policy of "Ukrainization" with the struggle for power in the Kremlin.

Conclusions. The implementation of the Bolshevik national policy in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s had ambivalent consequences. On the one hand, the proclamation of a course of "Ukrainization" as a tool for strengthening the Bolshevik regime in Ukraine and neutralizing the liberation aspirations of the Ukrainian people; on the other hand, the forcing of the processes of cohesion of national forces that sought state self-determination. A tendency towards democratization was noted national relations, the revival of national traditions, and at the same time the tendency towards centralization is increasing, the creation of a rigid one-party regime is being established, the foundations of a totalitarian system are being laid, which will cover all spheres of society. The reform of the educational system has begun in the direction of the formation of a national school, publishing has developed, primarily the publishing of literature in the Ukrainian language, and at the same time censorship is being introduced, private printing houses are being closed. The number of national personnel in party, Soviet and economic institutions has increased, noticeable successes have been achieved in translating paperwork into Ukrainian. And at the same time, the ideological influence of the Bolshevik party on Ukrainian society is growing. In contrast to the active involvement of old specialists in state-building processes, the creation of new cadres of the intelligentsia, the first political processes are being organized. Dozens of different literary and artistic groups and movements emerge, Ukrainian culture receives real state support for the first time, and at the same time, a campaign to accuse the best Ukrainian artists of "bourgeois nationalism" gains momentum. In the confrontation between the healthy forces of Ukrainian society and manifestations of Great Russian chauvinism, the Kremlin authorities take the side of the revival of imperial policy towards the national outskirts. The movement for the restoration of Ukrainian statehood is declared "Petliurism", and various forms of persecution are applied to its supporters: removal from active activity, restrictions on rights, political trials, exile, executions.

Keywords: Great Russian chauvinism, national policy, "national evasion", Stalin, "Ukrainization", Ukrainian SSR.

Сталінська «подвійна бухгалтерія» в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр.

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: krivoruchkoa62@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Анотація.

Метою статті є висвітлення ролі Й. Сталіна у розробці та реалізації національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використано такі методи дослідження: історіографічний аналіз, логічний, проблемно-хронологічний, описовий методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що автором здійснено спробу проаналізувати низку аспектів національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр., які залишаються недостатньо вивченими або потребують нового переосмислення. В роботі охарактеризовано основні етапи формування більшовицької національної політики в УСРР, визначено роль Сталіна в її реалізації, проаналізовано взаємовплив політики «українізації» з боротьбою за владу в Кремлі. **Висновки.** Реалізація більшовицької національної політики в УСРР 1920-х – початку 1930-х рр., мала амбівалентні наслідки. З одного боку, проголошення курсу на «українізацію», як знаряддя зміцнення більшовицького режиму в Україні та нейтралізації визвольних прагнень українського народу; з іншого – форсування процесів згуртованості національних сил, що прагнули до державного самовизначення. Намітилася тенденція до демократизації національних відносин, відродження національних традицій, і одночасно посилюється нахил до централізації, створення жорсткого однопартійного режиму, закладалися підвалини тоталітарної системи, яка охопить всі сфери життя суспільства. Розпочалося реформування освітньої системи в напрямку становлення національної школи, розвивалася видавнича справа, в першу чергу видавництво літератури українською мовою, і в той же час вводиться цензура, закриваються приватні друкарні. Зросла кількість національних кадрів у партійних, радянських і господарських установах, досягнуто помітних успіхів у переведенню діловодства на українську мову. І одночасно зростає ідеологічний вплив більшовицької партії на українське суспільство. На противагу активному залученню до державотворчих процесів старих спеціалістів, створенню нових кадрів інтелігенції, організовуються перші політичні процеси. Виникають десятки різних літературних та мистецьких груп і течій, українська культура чи не вперше отримує дійсну державну підтримку, і в той же час набуває розмаху кампанія із звинувачення кращих українських митців у «буржуазному націоналізмі». У протистоянні здорових сил українського суспільства з проявами великоруського шовінізму кремлівська влада стає на бік відтворення імперської політики щодо національних окраїн. Рух за відтворення української державності оголошується «петлюрівщиною», а щодо його прихильників застосовуються різні форми переслідування: вилучення з активної діяльності, обмеження в правах, політичні процеси, заслання, розстріли.

Ключові слова: великоруський шовінізм, національна політика, «націонал-ухильництво», Сталін, «українізація», УСРР.

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку української державності після віків іноземного поневолення був започаткований революційними подіями 1917-1920 рр. Воєнна поразка УНР не могла спинити могутнього процесу відродження нації. Розгортався цей поступ за складних умов. В ході тривалих воєнних дій та більшовицького «воєннокомуністичного штурму» господарство України зазнало великої за своєю глибиною та масштабами розрухи. В республіці не вщухав збройний спротив радянській владі у формі розгалуженого повстанського руху. Не справдилися сподівання більшовицьких лідерів на швидку перемогу світової соціалістичної революції, а з нею і надія на економічну допомогу європейського пролетаріату. Ці економічні та політичні чинники вимагали від радянського керівництва внесення коректив до його політики: на перший план вийшло питання відносин держави і селянства. Саме неспроможність урегулювати економічні відносини із селом призвела до краху політики «воєнного комунізму» і проголошення непу.

Неп, передовсім, був спрямований на вирішення економічних проблем, та він не міг уникнути змін в інших сферах діяльності більшовиків, в тому числі і в національній політиці. Період вітчизняної історії, який припадає на 1920-ті та початок 1930-х рр., характеризується, з одного боку, проголошенням більшовицької «українізації», що була переважно апаратною; з іншого – форсуванням процесу згуртованості національних сил, які прагнули дійсної розбудови української держави.

Для Сталіна та його однодумців політика «українізації» була тимчасовим тактичним відхиленням від стратегічної мети ліквідації суверенних прав національних республік. Однак значній частині тогочасного керівництва УСРР (Н. Гринько, В. Чубар, П. Любченко, О. Шумський, М. Скрипник та інші) були характерні прагнення об'єднати всі національні сили на «радянській платформі» для розбудови України соціалістичної, але в політичному, соціальному

.....
та культурному відношеннях рівної серед інших частин колишньої імперії. За термінологією М. Хвильового, багато українських партійних і радянських управлінців, діячів освіти, науки та культури під могутнім натиском відродження нації, замість будівництва «загірної комуни» рішуче стали на бік «молодого українського суспільства».

Зростання серед партійних, радянських і господарських кадрів в республіці представників корінної національності, початок дерусифікації міст, українізації пролетаріату, здобутки в освітній і культурній сфері призвели до зростання великоруського шовінізму. Причинами, що зумовили цей ріст було зміцнення дрібної буржуазії в містах, яка була переважно російською чи зрусифікованою, підтримка її частиною державного чиновницького апарату як в Україні, так і поза її межами.

Однак кремлівська влада у протистоянні українського суспільства з проявами великоруського шовінізму змістила акцент в бік боротьби з, так званим, «українським націоналізмом», «петлюрівщиною». Розпочались партійні розправи з «ухильниками» (М. Хвильовим, О. Шумським, М. Скрипником). Згодом на зміну політичним дискусіям прийшли масові арешти критиків сталінського курсу в національній політиці, політичні процеси, заслання і розстріли. Почалося поступове згортання «більшовицької українізації».

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стаття ґрунтується на матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, тогочасних періодичних виданнях, досягненнях попередніх дослідників національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Для розуміння причин запровадження більшовиками нового курсу в національній політиці та особливостей його реалізації в УСРР не втратили актуальності праці, які відносяться до початків новітнього дослідження окресленої проблеми (Даниленко, Касьянов, Кульчицький, 1991; Даниленко, 1993; Даниленко, 2003). Динаміку формування Сталіним національної політики щодо УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. можна прослідкувати на основі його промов, статей, листів, адресованих окремим діячам чи партійним структурам (Сталин, 1920; Сталин, 1947; Сталин, 1948). Позицію українських діячів освіти, культури, партійних і державних керівників, які попри політичні розходження сприйняли політику «українізації» як можливість розбудови української державності, відбивають їх статті, памфлети, промови, брошури (Скрипник, 1923; Скрипник, 1927; Скрипник, 1928; Скрипник, 1931; Хвильовий, 1990, Шумський, 1927). Праці їх політичних опонентів відображають протилежні погляди на розв'язання національного питання в УСРР (Лебідь, 1923; Лебідь, 1928; Гірчак, 1932; Затонський, 1927; Хвиля, 1933). Витоки «теорії боротьби двох культур», її місце в політичних дискусіях та вплив на український державотворчий процес і становлення національної культури в 1920-х роках висвітлені в статтях О. Криворучка (Криворучко, 1999; Криворучко, 2003). У книзі Г. Єфіменка, Я. Примаченко, О. Юркової увага зосереджується на становленні радянщини в Україні в 1917-1938 рр. Автори аналізують національну політику більшовиків, яка була спрямована на легітимізацію дій комуністичного режиму в УСРР та в очах міжнародної спільноти (Єфіменко, Примаченко, Юркова, 2017). У фундаментальному дослідженні С. Плохія, висвітлюється зміст і наслідки здійснення більшовицької «українізації», аналізується реакція українського суспільства на ініційовану згори реформу та характеризується процес боротьби за національне відродження (Плохій, 2021). Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях Н. Кузмінець, В. Кононенко; О. Коляструк (Кузмінець, 2018; Кононенко, 2021; Коляструк, 2023).

Метою статті є висвітлення ролі Й. Сталіна у розробці та реалізації національної політики більшовиків в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. політика Сталіна щодо національного питання в Україні зазнавала змін. На ці зміни впливали як чинники внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади так і його особисті цілі боротьби за владу. Можна умовно виділити кілька основних етапів формування сталінської національної політики в УСРР.

Перший етап припадає на період після завершення воєнних дій та утвердження радянської влади в Україні до проголошення більшовиками курсу на «коренізацію». Другий характеризується активною протидією бурхливому процесу українського національного відродження та впровадженням апаратної політики «українізації». Для третього визначальний перехід до силових (терористичних) методів боротьби з політичними опонентами та поступового згортання «українізації» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

І хоча тактичні дії Сталіна в кожний період різнилися, стратегічна ціль залишалася незмінною – протидія республікам в реалізації права на національну державність; формування єдиної радянської нації шляхом уніфікації різних національностей.

У 1920-1922 рр. більшовицьке керівництво «дещо спрощено» сприймало розбудову національно-культурної сфери в УСРР, яка в цій царині мала певну автономію. Як слушно підмітив В. Кононенко, з 10 питань порядку денного 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад (лютий-

березень 1921 р.) лише одне («Про організацію народної освіти») опосередковано відносилось до сфери реалізації національної політики в культурно-освітній галузі (Кононенко, 2021, с. 46). Ситуація змінилася після утворення СРСР, коли тиск центру на національні республіки посилювався, і їх «самостійність» почала поступово зникати (Коваль, Телячий, 2008, с. 148).

Й. Сталін, дотримуючись «генеральній лінії партії», мав і в цей період «особливу думку». У програмній статті «Політика радянської влади з національного питання в Росії», надрукованій у газеті «Правда» в жовтні 1920 р., Сталін обґрунтовує необхідність розвитку національної школи, створення мереж національних культурно-просвітніх заходів, підняття культурного рівня народних мас, залучення до цієї роботи національної інтелігенції. Утвердження радянської влади і сприйняття її як рідної на окраїнах колишньої Росії Сталін пов'язує з необхідністю здійснення заходів, які згодом становитимуть основу політики «коренізації»: залучення до радянських, партійних, господарських установ, включаючи область військових формувань, кадрів по можливості із місцевих спеціалістів.

В основу статті були покладені тези Леніна, які у вигляді резолюції «Про радянську владу в Україні» в грудні 1919 р. були ухвалені VIII Всеросійською партконференцією (Кульчицький, 2014, с.42). Однак Сталін наголошував, що вимога культурно-національної автономії, чи відділення окраїн від Росії суперечить інтересам народних мас, і є контрреволюційною. На його думку, лише обласна автономія окраїн, яким притаманний відмінний побут і національний склад, може забезпечити їх надійний союз з центром у формі федеративного зв'язку (Сталін, 1920).

Отже, як слушно зазначає С. Кульчицький, Сталін і його прибічники продовжували бачити Росію централізованою державою з усіма національними регіонами, про що свідчила й назва сталінської статті (Кульчицький, 2013, с. 81).

Процес, так би мовити, сталінізації культурно освітнього життя в СРСР активізувався в період, коли Ленін в силу своєї хвороби менше впливав на політику радянської держави.

У 1923 році в Радянському Союзі більшовики взяли курс на так звану коренізацію, яка в Україні отримала назву «українізації». Як відзначив В. Даниленко, ще на початках новітнього дослідження політики «українізації», вона була лише «тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік» (Даниленко, 1993, с. 55). С. Кульчицький наголошує, що, вибраний більшовицькими пропагандистами термін, вдало поєднував завдання утвердження радянської влади з процесами національного відродження, спричиненого попередніми визвольними змаганнями (Кульчицький, 2013, с. 83).

Дослідники «українізації» традиційно пов'язують її офіційне проголошення з рішеннями XII з'їзду РКП(б) в квітні 1923 р. У промові Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» констатувалося відродження великоруського шовінізму, що містило загрозу розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй. Визнаючи, що радянська влада в національних республіках продовжує залишатися владою російською, генсек майже дублює завдання про її «коренізацію», виголошені у згаданій вище промові в жовтні 1920 р. Разом з тим, Сталін зазначає про загрозу з боку місцевих націоналізмів, що, на думку Сталіна, втрачаючи свій оборонний характер, стали трансформуватися в «націоналізм наступаючий». Звідси висновок: якщо націоналізм, виник як своєрідна форма протидії великоруському шовінізму, то боротьба з останнім буде надійним засобом «подолання націоналістичних пережитків» (Сталин, 1947, с. 181–189).

Такий суперечливий підхід Сталіна до розв'язання національного питання: боротьбу з великодержавним шовінізмом компенсувати зауваженням про шовінізм народностей колишніх окраїн імперії, зустрів засудження і протидію у представників республік, яку репрезентували, так звану, «м'яку лінію» у тогочасному більшовицькому керівництві (Fitzpatrick, 1974, с. 268).

Зокрема, М. Скрипник, який на той час обіймав посади народного комісара юстиції та прокурора (генерального прокурора) УСРР, полемізуючи зі Сталіним, охарактеризував погляди генсека як «подвійну бухгалтерію». У своєму риторичному запитанні, спрямованому делегатам з'їзду, М. Скрипник наголошував: «А чи не дуже це висунуто у т. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів причиною того, що багато й багато з товаришів на практиці свою бездіяльність в справі національного питання будуть виправдовувати саме цим протиставленням?» (Скрипник 1923, с. 41).

Сталін наголошував, що наявність численних кадрів старих партійних і радянських працівників російського походження у національних республіках, які не знайомі зі традиціями, звичаями, мовою трудящих мас цих республік, породжує в партії, органах радянської влади «зверхньо-зневажливе відношення» до місцевих особливостей, ухил до великоруського шовінізму (Сталин, 1947, с. 193).

Як констатував В. Затонський, однією з головних причин зростання великоруського шовінізму (передовсім в середовищі російської інтелігенції) було те, що «питання мови та духовної культури було питанням її громадянського стану, так у розумінні ідеологічного впливу, як і безпосередньо шматка хліба» (ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 2016. арк. 14).

Та й у середовищі партійних і радянських керівників в Україні залишалось багато тих, хто намагався проводити стару імперську політику. Противники «українізації» відроджують забуті положення «люксембургіянства» трансформуючи їх в «теорію боротьби двох культур». Її автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який твердив про нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською (на думку автора, передовою, індустріальною), з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру в Україні (Лебідь, 1923, Лебедь, 1928, с. 79 – 88).

С. Кульчицький закликає дослідників «українізації» розрізняти її форму і зміст: форма – це розвиток мови і культури народу, а зміст визначався політичним режимом. Центральна більшовицька влада (яку репрезентував і Сталін) намагалася уникнути переростання етнічного відродження в національне, «нещадно розправляючись з тими, у тому числі в надрах власної партії, хто надто захоплювався українізацією» (Кульчицький, 2013, с. 84). Погляди таких партійців кваліфікувалися як «ухили», а боротьбі з ними надавався класовий характер.

Показовими мішенями таких партійних розправ в УСРР, організатором яких виступав Сталін та його поплічники (Л. Каганович, В. Чубар, А. Хвиля, Є.Гірчак та інші), стали М. Хвильовий, О. Шумський, М. Скрипник.

Як слушно зауважує О. Коляструк, сталінська репресивна політика розроблялася в Кремлі, а радянська республіканська номенклатура і місцева партійна верхівка слухняно впроваджувала в українських містах і селах (Коляструк, 2023, с. 100).

Так, заклик М. Хвильового «Геть від Москви» в партійних документах було засуджено як такий, що «криє в собі небезпеку буржуазного переродження» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 50). Чинovníки від політики не могли подарувати Хвильовому намагань протиставити Європу не тільки «Просвіті», але й Москві, що, на їх думку, було «великою антипартійною, антикомуністичною помилкою» (Гірчак, 1932, с. 108).

Погляди М. Хвильового викликали осуд і таврування з боку не лише його ідейних противників. Одним із опонентів письменника в цей період став О. Шумський (Криворучко, 2010, с. 131). Та невдовзі нарком освіти сам приходив до «крамольного» висновку: якщо з боку російської культури не буде встановлено толерантне відношення до української з визнанням останньої в правах громадянства, то буде «неминуча боротьба за ці права» (Шумський, 1927, с. 31).

Сталін у листі до Л. Кагановича та інших членів ПБ ЦК КП(б)У від 26. 04. 1926 р., наголошуючи на слабкості партійних кадрів в Україні, докоряє О. Шумському у відсутності бачення загрози від руху за українську культуру та суспільність, який «може набрати місцями характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення – лєнінізму». Сталін наголошує, що очолити цей рух можливо «лише борючись з крайнощами Хвильового в рядах комуністів» (Сталин, 1948, с. 152-153).

Невдовзі Шумського було звинувачено не лише у потуранні М. Хвильовому, в й у підбурюванні останнього до його «націоналістичних» виступів. Так на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 липня 1926 р. Л. Каганович під час суперечки з О. Шумським з приводу оцінки позиції М. Хвильового заявив: «Це ви відноситеся погано до Хвильового. Ви НК освіти його підбурюєте проти партії» (ЦДАГОУ, ф.1, оп. 6, спр. 89, арк. 191).

Одним з тих, хто послідовно боровся із «хвильовізмом» і «шумськізмом» був М. Скрипник. Його позиція щодо культурного будівництва базувалася на пріоритеті класових інтересів перед національними (Скрипник, 1931, с. 113). Скрипник критикував Лебедя за визначення пролетарською лише міську культуру. Він засудив М. Хвильового за недооцінку класової боротьби.

Для Скрипника було очевидними, що «український селянин має піти за донбасівським пролетарем..., а донбасівський пролетар повинен стати на бік українського селянина в національній справі» (Скрипник, 1928, с.15). Така позиція наркома лягла в основу його звинувачень у намаганнях здійснити насильницьку українізацію пролетаріату в Україні, в «змиканні з українською національною контрреволюцією», у «помилках» та «перегинах», а відтак – і в «шкідницькій діяльності як націонал-ухильника» (Хвиля, 1933).

Вважаємо, що доцільно хоча б стисло охарактеризувати один аспект означеної проблеми, який недостатньо висвітлений у попередніх дослідженнях: зв'язок реалізації в УСРР нового курсу більшовиків в національній політиці з, так званою, боротьбою за лєнінську спадщину передовсім між Сталіним та Троцьким.

Залишивши поза увагою їх участь у збройній боротьбі та реалізації політики «воєнного комунізму» на українських теренах, зосередимось на національному аспекті. Хоча Троцький як голова РВР РСФРР у 1919 р. ліквідував Український фронт та Українську Червону армію, однак напередодні чергового вторгнення більшовицьких військ в УНР у своєму наказі по армії він з тактичних намірів проголосив гасло «Вільної незалежної радянської України». Відомий сучасний український дослідник радянської України Г. Єфіменко в одній із своїх праць згадує промовистий

факт суперечки між Троцьким і Сталіним щодо української мови, який мав місце в той період. Коли в більшовицьких штабах почастишали випадки відмов приймати україномовні документи, Сталін (тодішній член ЦК КП(б)У, голова Уккратрударму, член РВР Південно-Західного фронту) підтримав такий підхід. Натомість Троцький цю практику рішуче засудив і звернувся за підтримкою до Леніна. Останній дав директиву ширше впроваджувати українську мову (Єфіменко, Примаченко, Юркова, 2017, с.182-183). Згодом Троцький став одним з ініціаторів відкриття у Харкові Школи червоних старшин, викладання у якій на початку проводилося українською мовою.

Виступ Троцького на VII конференції КП(б)У буквально напередодні XII з'їзду РКП(б) можна розцінити як завуальовану критику Сталіна та пошук в Україні союзників для боротьби з генсеком. Наголосивши на початку своєї промови, що ініціатива у постановці національного питання належить Леніну, Троцький запевнив делегатів: «ми вам не лише «дозволимо», як інколи недоречно висловлюються, ні, ми вам допоможемо влаштувати так, як вам у національному плані найкраще і найзручніше» (Троцький, 1923).

У грудні 1923 р. було подано на затвердження в ЦК КП(б)У план національних заходів у військах, дислокованих на території УСРР. В основу плану було покладено розроблену під безпосереднім керівництвом Троцького першу дворічну програму національно-військового будівництва в СРСР. Та коли навесні 1924 р. Троцького де-факто відсторонили від керівництва військовим відомством, темпи українізації військ Українського військового округу суттєво гальмуються (Даниленко, 2003. с. 150-152).

1923 рік – рік широкомасштабного святкування п'ятиріччя Червоної армії, з одного боку, став піком популярності Троцького, з іншого – початком його поразки. Троцький не підтримав дії значної частини керівництва національних республік, які були невдоволені результатами I з'їзду рад СРСР і продовжували чинити опір реалізації сталінського плану «автономізації». В УСРР головним опонентом цих дій Сталіна був Х. Раковський. З 1919 р. до червня 1923 р. він обіймав посади голови РНК і наркому закордонних справ, критикував Сталіна за втручання у внутрішні і зовнішні справи УСРР. З 1923 належав до, так званої, лівої опозиції, одним із лідерів якої був Троцький.

Промовистий випадок стався влітку 1923 р., коли Троцький, Зінов'єв і Бухарін відпочивали у Кисловодську. Троцького відвідав Раковський, про що Зінов'єв 31 липня доповів Сталіну: «Тут був на днях Раковський. Приїздив до Троцького. До нас не заходив. Україну, по-моєму, потрібно серйозно зміцнити новими крупними людьми» (Політбюро ЦК РКП(б), 2004, с. 159).

Як наслідок, усунутого за вказівкою Сталіна із займаних посад в УСРР Раковського, в серпні було направлено послом до Великої Британії. В Україні починається процес звільнення з керівних посад прихильників Раковського, а заодно й тих, хто підтримував Троцького (Дорошко, 2003, с. 94). Позбувшись підтримки Раковського та його прихильників, Троцький зазнав нищівної поразки в Україні в ході загальнопартійної дискусії 1923-1924 рр.

Цілком переконливим є твердження С. Кульчицького, що заміна Квірінга на Кагановича (довіреної особи Сталіна) в керівництві КП(б)У в 1925 р. була тактичним кроком генсека у боротьбі за владу за владу в Кремлі. Щоб забезпечити підтримку Сталіну українського суспільства, Каганович отримав карт-бланш на прискорену «українізацію» (Кульчицький, 2013, с. 91). Варто зазначити, що Каганович певною мірою виправдав сподівання свого патрона.

На початку 1925 р. Троцького було усунуто з посади голови РВК. Його невдала спроба в 1927 р. в союзі з Каменєвим і Зінов'євим виступити проти Сталіна закінчилась виключенням його з партії та засланням до Казахстану. У 1929 р. Троцький був висланий із СРСР.

Згодом перемога Сталіна у протистоянні з Троцьким матиме своє трагічне продовження. В період воєнних дій в Україні серед більшовицьких військ особливо визначними були Перша та Друга Кінні армії та Полки Червоно-Козацького корпусу. Після переформування в грудні 1920 р. Другої Кінної армії у Кінний корпус, залишались два військових угруповання, що конкурували між собою. Як слушно зазначає відомий історичний документаліст і ревізіоніст В. Суворов (В. Різун), К. Ворошилов, С. Будьонний і більшість керівного складу Першої Кінної були підібрані, підтримані й висунуті на відповідні посади Сталіним. Натомість керівництво червоного козацтва в більшості своєму було вибране, підтримане і призначене Троцьким. «Першокінники» всі перемоги у громадянській війні й розбудові радянської держави пов'язували зі Сталіним. А для вихідців з червоного козацтва беззаперечним авторитетом був Троцький (Суворов, 1998, с. 43-44). Тому після утвердження при владі Сталіна більшість останніх буде репресовано. Але це тема іншого дослідження.

Сталінська «українізація» була тимчасовою тактичною дією. Використання її як засобу вкорінення радянської влади в Україні одночасно несло для більшовиків загрозу відродження українського народу. Наприкінці 1920-х рр. Сталін і його прибічники повертаються до практики підтримки найбільшої етнічної групи в УСРР – росіян, що мало гарантувати виживання режиму та утримання під контролем прагнення українців до створення повністю незалежної культури.

Сталін розділяє «українізацію» на більшовицьку й «петлюрівську» та оголошує «український буржуазний націоналізм» першочерговою загрозою для партії та радянської влади в цілому (Кульчицький, 2013, с. 84, 96).

На зміну відносно ліберальній політиці в національному питанні прийшли репресії. Розпочалися масові арешти українських діячів освіти, культури, науки, партійних і державних керівників, головних провідників «українізації». Наслідком сфабрикованих політичних процесів стали заслання і розстріли.

Рішення про офіційне скасування «українізації» прийнято не було (обмежилися грудневими 1932 р. постановами про її згортання за межами УСРР). Однак вибір курсу на проведення виключно «більшовицької українізації» остаточно надав їй апаратного лицювального характеру.

Висновки. Отже, реалізація більшовицької національної політики в УСРР 1920-х – початку 1930-х рр., мала амбівалентні наслідки. З одного боку, проголошення курсу на «українізацію», як знаряддя зміцнення більшовицького режиму в Україні та нейтралізації визвольних прагнень українського народу; з іншого – форсування процесів згуртованості національних сил, що прагнули до державного самовизначення.

Намітилася тенденція до демократизації національних відносин, відродження національних традицій, і одночасно посилюється нахил до централізації, створення жорсткого однопартійного режиму, закладалися підвалини тоталітарної системи, яка охопить всі сфери життя суспільства. Розпочалося реформування освітньої системи в напрямку становлення національної школи, розвивалася видавнича справа, в першу чергу видавництво літератури українською мовою, і в той же час вводиться цензура, закриваються приватні друкарні. Зросла кількість національних кадрів у партійних, радянських і господарських установах, досягнуто помітних успіхів у переведенню діловодства на українську мову. І одночасно зростає ідеологічний вплив більшовицької партії на українське суспільство. На протипагу активному залученню до державотворчих процесів старих спеціалістів, створенню нових кадрів інтелігенції організовуються перші політичні процеси. Виникають десятки різних літературних та мистецьких груп і течій, українська культура чи не вперше отримує дійсну державну підтримку, і в той же час набуває розмаху кампанія із звинувачення кращих українських митців у «буржуазному націоналізмі».

У протистоянні здорових сил українського суспільства з проявами великоруського шовінізму кремлівська влада стає на бік відродження імперської політики щодо національних окраїн. Рух за відтворення української державності оголошується «петлюрівщиною», а щодо його прихильників застосовуються різні форми переслідування: вилучення з активної діяльності, обмеження в правах, політичні процеси, заслання, розстріли.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Гірчак, Е. (1932). На два фронти в боротьбі проти націоналізму. *Збірник статей 1926-1931 рр.* Харків: Пролетар, 348 с.
- Даниленко, В. (1993). До витоків політики «українізації». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія. Політика. Збірник статей.* К.: Інститут історії АН України. 53 - 68.
- Даниленко, В. (2003). «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки : [кол. монографія]. К.: Інститут історії України НАН України, 391 с.
- Даниленко, В., Касьянов, Г., Кульчицький, С. (1991). Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. К.: Либідь, 344 с.
- Дорошко, М. (2003). Боротьба за владу рад у більшовицькій партії в 1923-1925 роках та її вплив на розстановку сил у партійно-державній верхівці УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* 10. С. 92-103.
- Єфіменко, Г., Примаченко, Я., Юркова, О. (2017). Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю». Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
- Затонський, В. (1927). Національна проблема на Україні. Харків: Державне видавництво України, 96 с.
- Касьянов, Г., Даниленко, В. (1991). Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). К.: Наукова думка, 96 с.
- Коваль, М., Телячий, Ю. (2008). Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888-1938 рр.). Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 271 с.
- Коляструк, О. (2023). Радянські репресивні практики і масовий терор у 1920 ті рр. (на прикладі Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 45, 98-104. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-98-104>

- Кононенко, В.** (2021). Національна політика українських радянських державних утворень на етапі становлення більшовицького режиму (1917–1920 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 36, 42-49. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-42-49>
- Криворучко, О.** (1999). Український державотворчий процес та становлення національної культури в УСРР в 1920-х рр. через призму політичних дискусій. *Україна : минуле, сьогодні, майбутнє : Збірник наукових праць.* К., 219 – 225.
- Криворучко, О.** (2003). До витоків «теорії боротьби двох культур». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 5, 102-104.
- Криворучко, О.** (2010). Микола Хвильовий – речник Українського Відродження 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 17. 130-133.
- Кузмінець, Н.** (2018). Утвердження монополії більшовицької партії на владу в Україні на початку 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 26, 48-54. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-48-54>
- Кульчицький, С.** (2013). Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К.: Темпора, 628 с.
- Кульчицький, С.** (2015). Гримаси сталінської українізації (до питання про дату перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва). *Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. м. Київ, 12 грудня 2014 р.* К.: Інститут історії України НАН України, С. 40-48.
- Лебедь, Д.** (1928). Внимание идеологическому фронту. *Большевик.* 7, 79 - 88.
- Лебідь, Д.** (1923). Деякі питання партійного з'їзду. *Комуніст.* 17 березня;
- Плохій, С.** (2021). Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Романа Ключка. Перероблене і доповнене видання. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 512 с.
- Политбюро ЦК РКП(б)** (2004). Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 960 с.
- Скрипник, М.** (1928). До теорії боротьби двох культур. Харків: Держвидав України. 71 с.
- Скрипник, М.** (1923). Промова на XII з'їзді РКП/б. *Національні моменти в партійнім і радянськїм будівництві.* Харків: шлях освіти, 68 с.
- Скрипник, М.** (1927). Хвильовізм чи шумкізм? *Більшовик України.* 2, 26 - 40.
- Скрипник, М.** (1931) Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III з'їзді КПЗУ. *Скрипник М. Статті і промови: В двох томах.* Т.2. Харків: Пролетар, 104-128.
- Сталин, И.** (1920). Политика Советской власти по национальному вопросу в России. *Правда* (№ 220), 10 октября.
- Сталин, И.** (1947). Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 5. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 434 с.
- Сталин, И.** (1948). Полное собрание сочинений в 13 томах. Т. 8. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 408 с.
- Суворов, В.** (1998). Очищение. Зачем Сталин обезглавил свою армию? Бристоль, 146 с.
- Троцкий, Л.** (1923). Задание XII съезду РКП (Доклад Л. Д. Троцкого на заседании VII партийной конференции КП(б)У 5 апреля 1922 года, г. Харьков) *Правда,* 12 апреля
- Хвильовий, М.** (1990). Твори у 2 т. Т.2. К.: Дніпро, 925 с.
- Хвиля, А.** (1933). На боротьбу з націоналізмом на новому фронті. *За марксистко-ленінську критику.* №7. 3-26.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.
- Шумський, О.** (1927). Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі. *Більшовик України.* №2. 11- 26.
- Fitzpatrick, S.** (1974). «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultura, 1922 – 1927. *Slavic Review.* 2. 267-287.

References:

- Danylenko, V.** (1993). Do vytokiv polityky «ukrainizatsii» [To the origins of the policy of "Ukrainization"]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia. Polityka. Zbirnyk statei.* К.: Instytut istorii AN Ukrainy. 53 - 68. [in Ukrainian].
- Danylenko, V.** (2003). «Ukrainizatsiia» 1920-30-kyh rokiv: peredumovy, zdotyky, uroky ["Ukrainization" of the 1920s-30s: prerequisites, achievements, lessons: [col. monograph]. К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 391 s. [in Ukrainian].

-
- Danylenko, V., Kasianov, H., Kulchytskyi, S.** (1991). Stalinizm na Ukraini: 20-30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 1920s-1930s]. K.: Lybid, 344 s. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.** (2003). Borotba za vladu rad u bilshovytskii partii v 1923-1925 rokakh ta yii vplyv na rozstanovku syl u partiino-derzhavnii verkhivtsi USRR [The struggle for power of the Soviets in the Bolshevik Party in 1923-1925 and its impact on the balance of power in the party and state leadership of the Ukrainian SSR]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats.* 10. S. 92-103. [in Ukrainian].
- Fitzpatrick, S.** (1974). «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultura, 1922 – 1927. *Slavic Review.* 2. 267-287. [in English].
- Hirchak, E.** (1932). Na dva fronty v borotbi proty natsionalizmu [On two fronts in the fight against nationalism]. *Zbirnyk statei 1926-1931 rr.* Kharkiv: Proletar, 348 s. [in Ukrainian].
- Kasianov, H., Danylenko, V.** (1991). Stalinizm i ukrainska intelihentsiia (20-30-ti roky) [Stalinism and the Ukrainian intelligentsia (1920s-1930s)]. K.: Naukova dumka, 96 s. [in Ukrainian].
- Khvyliia, A.** (1933). Na borotbu z natsionalizmom na novomu fronti [To fight nationalism on a new front]. *Za marksystko-leninsku krytyku.* №7. 3-26. [in Ukrainian].
- Khvylovyi, M.** (1990). Tvory u 2 t. T.2. [Works in 2 volumes. Vol.2.]. K.: Dnipro, 925 s. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2023). Radianski represyvni praktyky i masovi teror u 1920 ti rr. (na prykladi Podillia) [Soviet repressive practices and mass terror in the 1920s (using the example of Podillia)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 45. 98-104. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-98-104>
- Kononenko, V.** (2021). Natsionalna polityka ukrainskykh radianskykh derzhavnykh utvoren na etapi stanovlennia bilshovytskoho rezhymu (1917–1920 rr.) [National policy of Ukrainian Soviet state formations during the formation of the Bolshevik regime (1917–1920)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 36. 42-49. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-42-49>
- Koval, M., Teliachyi, Yu.** (2008). Volodymyr Zatonskyi: narys zhyttia i diialnosti (1888-1938 rr.) [Volodymyr Zatonsky: a sketch of his life and activities (1888-1938)]. Ternopil: VAT «TVPK «Zbruch», 271 s. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (1999). Ukrainskyi derzhavotvorchyi protses ta stanovlennia natsionalnoi kultury v USRR v 1920-kh rr. cherez pryzmu politychnykh diskusii [The Ukrainian state-building process and the formation of national culture in the Ukrainian SSR in the 1920s through the prism of political discussions]. *Ukraina : mynule, sohodennia, maibutnie : Zbirnyk naukovykh prats.* K., 219 – 225. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (2003). Do vytokiv «teorii borotby dvokh kultur» [To the origins of the "theory of the struggle of two cultures"]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 5. 102-104. [in Ukrainian].
- Kryvoruchko, O.** (2010). Mykola Khvylovyi – rechnyk Ukrainskoho Vidrozhennia 1920-kh rokov [Mykola Khvylovy – spokesman for the Ukrainian Renaissance of the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 17. 130-133. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Demise]. Kn. 2. K.: Tempora, 628 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2015). Hrymasy stalinskoï ukrainizatsii (do pytannia pro datu perenesennia stolytsi USRR z Kharkova do Kyieva) [Grimaces of Stalinist Ukrainization (on the question of the date of moving the capital of the Ukrainian SSR from Kharkiv to Kyiv)]. *Vid Ukrainy do URSS: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 80-richchia perenesennia stolytsi radianskoi Ukrainy do mista Kyieva. m. Kyiv, 12 hrudnia 2014 r.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 40-48. [in Ukrainian].
- Kuzminets, N.** (2018). Utverdzhennia monopolii bilshovytskoi partii na vladu v Ukraini na pochatku 1920-kh rr. [The establishment of the Bolshevik Party's monopoly on power in Ukraine in the early 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History,* 26. 48-54. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2018-26-48-54>

- Lebed, D.** (1928). Vnymanye ydeolohycheskomu frontu [Attention to the ideological front]. *Bolshevyk*, 7. 79 - 88. [in Russian].
- Lebid, D.** (1923). Deiaki pytannia partiinoho zizdu [Some questions from the party congress]. *Komunist*. 17 bereznia. [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2021). Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti / per. z anhl. Romana Klochka. Pereroblene i dopovnene vydannia [The Gate of Europe. History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence / translated from English by Roman Klochko. Revised and supplemented edition]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia, 512 s. [in Ukrainian].
- Polytbiuro TsK RKP(b)** (2004). Polytbiuro TsK RKP(b) — VKP(b) y Komyntern: 1919–1943 hh. Dokumenty [Politburo of the Central Committee of the RCP(b) - VKP(b) and the Comintern: 1919–1943. Documents]. M.: «Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia» (ROSSPЭN), 960 s. [in Russian].
- Shumskiy, O.** (1927). Ideolohichna borotba v ukrainskomu kulturnomu protsesi [Ideological struggle in the Ukrainian cultural process]. *Bilshovyk Ukrainy*. №2. 11- 26. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1928). Do teorii borotby dvokh kultur [Toward the theory of the struggle between two cultures]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy. 71 s. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1923). Promova na XII zizdi RKP/b [Speech at the XII Congress of the RCP/b]. *Natsionalni momenty v partiinim i radianskim budivnytstvi*. Kharkiv: shliakh osvity, 68 s. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1927). Khvylovizm chy shumkim? [Waveism or Shumskyism?] *Bilshovyk Ukrainy*. №2. 26 - 40. [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1931) Cherhovi zavdannia sotsialistychnoho budivnytstva i natsionalnoi polityky na Ukraini: Dopovid na III zizdi KPZU [The next tasks of socialist construction and national policy in Ukraine: Report at the 3rd Congress of the CPSU]. *Skrypnyk M. Statti i promovy: V dvokh tomakh*. T.2. Kharkiv: Proletar, 104-128. [in Ukrainian].
- Stalyn, Y.** (1920). Polytyka Sovetskoii vlasty po natsyonalnomu voprosu v Rossyy [The policy of the Soviet government on the national question in Russia]. *Pravda* (№ 220), 10 oktiabria. [in Russian].
- Stalyn, Y.** (1947). Polnoe sobranie sochynenyi v 13 tomakh. T. 5. [Complete Works in 13 Volumes. Vol. 5.]. M.: OBYZ; Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 434 s. [in Russian].
- Stalyn, Y.** (1948). Polnoe sobranie sochynenyi v 13 tomakh. T. 8. [Complete Works in 13 Volumes. Vol. 8.]. M.: OBYZ; Hosudarstvennoe yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 408 s. [in Russian].
- Suvorov, V.** (1998). Ochyshchenye. Zachem Stalyn obezglavyl svoiu armiyu? [Purification. Why did Stalin decapitate his army?] Bristol, 146 s. [in Russian].
- Trotsky, L.** (1923). Zadanye XII s'ezdu RKP (Doklad L. D. Trotskoho na zasedanyy VII partyinoi konferentsyy KP(b)U 5 apreliia 1922 hoda, h. Kharkov) [Task for the XII Congress of the RCP (Report by L. D. Trotsky at the meeting of the VII Party Conference of the CP(b)U on April 5, 1922, Kharkov)]. *Pravda*, 12 apreliia [in Russian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]
- Yefimenko, H., Prymachenko, Ya., Yurkova, O.** (2017). Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy «komunistychnoho raiu» [Soviet Ukraine. Illusions and catastrophes of the "communist paradise"]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2017. 352 s. [in Ukrainian].
- Zatonskyi, V.** (1927). Natsionalna problema na Ukraini [National problem in Ukraine]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 96 s. [in Ukrainian].

Vocational schooling in the Volyn voivodeship in the interwar period

Roksolana H. Mazurok

National University of Ostroh Academy

Postgraduate student (Ukraine)

email: roksolana.mazurok@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0048-0421>

ResearcherID: JUF-6305-2023

Abstract.

The purpose of the study is to analyse the main features of the functioning of vocational schools in the Volyn Voivodeship in the interwar period. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity and systematicity. The study used both general scientific and special methods: historical and systematic, statistical, analysis, synthesis, and generalisation. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study and analysis of the work of vocational schools, the use of statistical information that allows to reveal the regional specifics of the activities of vocational schools and courses, an attempt to prove how the development of vocational education depended on the socio-economic conditions of the region. **Conclusions.** The organisation and functioning of vocational education in the Volyn Voivodeship can be observed to have a number of peculiarities that were determined by the historical past of the region. The most popular in Volyn were agricultural, commercial, and craft institutions, vocational supplementary schools and courses of professional improvement. The interwar period saw an increase in women's vocational schools, which was due to various public organisations. However, there were many problems: a lack of school premises, a perception that gymnasium education was more prestigious, and the difficult socio-economic situation in the region.

Keywords: vocational schools, women's vocational education, vocational supplementary schools, Volyn Voivodeship, interwar period, Second Polish Republic.

Професійне шкільництво у Волинському воєводстві в міжвоєнний період

Роксолана Мазурок

Національний університет «Острозька академія»

аспірант (Україна)

email: roksolana.mazurok@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0048-0421>

ResearcherID: JUF-6305-2023

Анотація.

Мета дослідження полягає в аналізі основних особливостей функціонування професійних закладів освіти у Волинському воєводстві в міжвоєнний період. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності та системності. Під час проведення дослідження використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи: історико-системний, статистичний, аналізу, синтезу, узагальнення. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні та аналізі роботи професійних навчальних закладів, залучено статистичну інформацію, що дає змогу розкрити регіональну специфіку діяльності фахових шкіл та курсів, здійснено спробу довести, яким чином розвиток професійного шкільництва залежав від соціально-економічних умов регіону. **Висновки.** В організації та функціонуванні професійної освіти на території Волинського воєводства можна побачити низку особливостей, які були зумовлені історичним минулим регіону. Найбільшою популярністю на Волині користувалися сільськогосподарські, торгові, ремісничі заклади, професійні доповнюючі школи, а також курси професійного вдосконалення. У міжвоєнний період спостерігається збільшення жіночих професійних шкіл, що було заслугою різних громадських організацій. Однак існувало чимало проблем: нестача шкільних приміщень, побутувала думка про більшу престижність гімназійної освіти, складна соціально-економічна ситуація регіону.

Ключові слова: професійні школи, жіноча професійна освіта, фахово-доповнюючі школи, Волинське воєводство, міжвоєнний період, Друга Річ Посполита.

Statement of the problem. As a result of the events of the First World War and the Polish-Ukrainian conflict of 1918-1919, Volyn was ceded to the revived Second Polish Republic. Established in 1921, the Volyn Voivodeship was an economically backward region, dominated by traditional forms of agriculture preserved from the Russian tsarist era and with a low level of industrial production. Therefore, the establishment of a vocational education system was intended to help boost the country's economic development. The network of vocational schools in Volyn included different types of educational institutions of different levels and specialisations, which gave young people the opportunity to choose their future profession.

In general, the main problems of the article are to study the dynamics of the development of the number of vocational schools, to trace the phenomenon of increase or decrease of the student contingent, and to characterise women's vocational education. In view of this, we consider it appropriate to study the development of vocational education in the Volyn Voivodeship, which is viewed through the prism of the socio-economic situation of the region.

Analysis of sources and recent research. The problems of the development of vocational schooling in the Volyn Voivodeship have been included in the scientific interests of such researchers as O. Volontyr (Volontyr, 2017), V. Marchuk (Marchuk, 2022), Y. Kramar (Kramar, 2016). An analysis of the general trends in the development of schooling in the western Ukrainian lands during the study period is demonstrated in the study by A. Nahirniak (Nahirniak, 2018). The issues of unification of the education system in Poland after gaining independence in 1918 are characterised in the article by E. Czepczynska (Czepczynska, 2016). The peculiarities of the socio-economic situation in the region are highlighted in the works of I. Zuliak and Y. Makar (Zuliak, Makar 2023), and E. Khraplyvyi (Khraplyvyi, 1997). The characteristic features of the functioning of women's professional institutions are revealed in the study by V. Dobrochynska (Dobrochynska, 2021). On the impact of the War on schooling in Galicia and the tasks of teaching in the conditions of post-war covered in the article M. Haliv, V. Ilnytskyi, J. Matkowski (Haliv, Ilnytskyi, Matkowski, 2025). However, more detailed scientific coverage is needed on the activities of vocational schools through the prism of their educational work and the dependence of vocational education on the economic potential of the region.

The purpose of the article. The purpose of the article is to analyse the main features of the functioning of professional educational institutions in the Volyn Voivodeship in the interwar period.

The results of the research. The study of the organisational foundations of vocational schooling plays an important role in highlighting the educational situation in the Volyn Voivodeship. Unlike primary schools, gymnasiums, and lyceums, vocational schools lagged far behind in their development. Among the most significant reasons for this, researchers name the region's poor economic situation, the failure of the Russian tsarist government to take into account the needs of vocational education in the early twentieth century, and the lack of a clearly developed legislative framework.

It should be noted that the development of vocational education directly depended on the existing socio-economic conditions. Therefore, we consider it appropriate to describe, first of all, the general features of the economic situation of the Volyn Voivodeship.

The territory of Volhynia suffered from the military events of the First World War, as well as from the Polish-Ukrainian armed conflict of 1920 (Marchuk, 2022, p. 24). After the signing of the Riga Peace Treaty in 1921, the reconstruction processes primarily affected the economy. The government of the Second Polish Republic tried to accelerate the industrial and agricultural development of the newly annexed 'eastern kresy', but this proved to be a difficult task due to their economic backwardness from the western and central regions (Zuliak, Makar, 2023, p. 99). In addition, the economy of interwar Volhynia was dominated by agriculture. According to the 1931 census, out of 100 people in the Volyn Voivodeship, 12 lived in cities and 88 in villages (Khraplyvyi, 1997, p. 12). In terms of occupation, the largest employment in the region was in agriculture, forestry, gardening, and fishing – 88.6% of the total population, while the number of workers in industry was only 3.9%, and in trade – only 3.0%. Analysing the state of agriculture in the western Ukrainian lands, E. Khraplyvyi argues that 'our land is a farming, agrarian country'. The researcher considers the underdeveloped industry and trade to be 'a great obstacle to the fact that the excess of peasant hands that our village has could move to other sectors of the national economy and find useful and expedient occupation' (Khraplyvyi, 1997, p. 13).

It is worth noting that the revived Polish state in its economic policy did not pay much attention to the development of the industrial potential of the Western Ukrainian lands. This was due to the division of the territory of the Second Polish Republic into Poland A (Central and Western) and Poland B (Eastern, which included Western Ukrainian and Western Belarusian lands). The so-called 'eastern kresy' were supposed to become a raw material appendage of the Polish state – a source of agricultural products and a market for industrial goods from the central and western regions (Tereshchenko, 2012, p. 107).

.....
Increasing the pace of industrial production, trade, revival of infrastructure and agriculture were considered key tasks in the implementation of economic reforms in the revived Poland (Volontyr, 2017, p. 9). According to A. Nahirniak, 'vocational education was supposed to contribute to the economic rise of Polish elements... and to the acquisition of economic superiority' (Nahirniak, 2018, p. 96). Staffing undoubtedly played an important role in the rise of the country's socio-economic development, so the Polish government has been promoting vocational education.

There was concern in the Polish educational environment about the low level of motivation among young people to enter vocational schools. A much larger influx of applicants was observed in gymnasiums, lyceums or teacher's seminaries, which was explained by the relatively higher prestige of gymnasium secondary education. Therefore, it was even proposed to reduce the number of gymnasiums and increase the number of vocational schools. Another drawback of vocational education was the disproportionate distribution of the school network, namely, there were too many schools in the central and northwestern regions of Poland, while in the 'eastern kresy' their number was insignificant not only in terms of quantity but also in terms of quality (Krzowski, 1931, p. 14).

According to the Polish authorities, the Volyn Voivodeship was characterised by a large human potential and wide opportunities for vocational education. However, the region needed to increase the number of professionals with economic or technical education obtained in Polish universities: Warsaw, Krakow, Lublin, etc. (Wołyń : tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy, p. 5).

The task of vocational schooling was to provide training for specialists in the most developed industries, agriculture, construction, mining and forestry, trade, service sector, etc. In this regard, the system of vocational education included industrial, craft, commercial, agricultural, communication, professional and complementary institutions and home economics schools (Pahuta, 2019, p. 15).

In the early 1920s, a small number of vocational training schools operated in the Volyn Voivodeship. From the general list of professional institutions for 1924, we learn about the activities of the state school of surveyors and road technicians in Kovel, located at 17 Korolewa Bona Street. It is known that the school, founded in 1921, trained road builders and geodesy specialists. Thanks to the efforts of the state, 4 classes were opened in each of the two departments: land surveying and road construction. The teaching staff of the school was represented by the director Adam Godowski (engineer, teacher of geodesy), and among the teachers of special subjects we can name Michał Dietrich, Stanisław Kaminski, Leopold Skulski, Mieczysław Sawicki, Juliusz Bielsze, Marcel Giżyński, Zygmund Kucharski, Sergiusz Neapolitanski, Stanisława Malinowska and others. In addition to general education subjects, specialised disciplines were taught, such as construction, electrical engineering, drawing, and geodesy (Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawosowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych, p. 412).

Among the agrotechnical schools, we cannot ignore the state secondary agricultural school in Bila Krynytsia, which was part of the Kremenets Lyceum complex of educational institutions. It was founded in 1921 as a vocational school on the site of a former Russian elementary school, from which it inherited the Bilokrynytsia estate (5238 hectares), which belonged in turn to the Zbarazh, Vyshnevetskyi, Radziwill, and Chosnovskyi families. The agricultural school was famous for its professional teaching staff: the director was Henryk Tarłowski, the teacher of hydrometry and hydrology was Sergiusz Białoszycki, the teacher of soil science, geology, and zoology was Jan Zawadski, and the teachers of geodesy, botany, and knowledge of agriculture were Antonii Jahodynski and Erika Tarłowska. The national composition of the Bilokrynytsia Agricultural School was dominated by Polish students (138 students), while there were only 16 Ukrainians (Kramar, 2016, p. 24).

In the context of the studied aspects of the development of Polish vocational schools in Volyn, a special place is occupied by the organisation of women's education. At the beginning of the twentieth century, women's access to education remained extremely limited due to the established stereotypes about their main employment in the household. According to the researcher V. Dobrochynska, in the interwar period in Volyn, the unequal position of women in society continued to be observed, with the male population having much more chances to obtain a vocational education (Dobrochynska, 2021, p. 119). However, it should be noted that Polish NGOs tried to dispel preconceived notions about the role of women in public life and promote their involvement in the active cultural and educational environment of the Second Polish Republic.

One of these organisations was the Association of Women's Public Labour, established in 1928, which had an extensive network throughout Poland. The main mission of the Association was to raise the educational level of women, thus promoting their civic activity in the spirit of a deep sense of patriotism towards the Polish state (Piwowarczyk, 2013, p. 264). In the Volyn Voivodeship, the largest number of the organisation's representatives were active in the Kovel Poviats (320 members). It is known that in 1936, on the initiative of the Association of Women's Public Labour, a professional women's tailoring school was opened in Kovel. Before its opening, cutting and sewing courses were organised here. A subvention for the needs of the newly created institution was provided by the Curatorial Board of the Volyn School District. The full course of study at the school lasted 3 years. The

tuition fee was 100 zlotys for 1 year, but 40% of the students enjoyed privileges or were exempted from paying at all. Poor students were entitled to free meals. In total, there were 170 students in three classes. The position of director was held by Valeriia Pankova, who was also the head of the Kovel Association of Women's Public Labour. The school had youth student societies – Brotherly Help and Khartsertsvo. Every year, the school organised fashion shows, in which future tailors and seamstresses took an active part.

Statistical data for the 1927/1928 academic year provide information on the activities of 15 vocational schools in the Volyn Voivodeship, including 3 public and 12 private schools. In all 15 schools of the Volyn Voivodeship, 1262 children received vocational education, and there were 1368 residents per vocational school student. The researcher Yu. Kramar notes that 'by the end of the interwar twentieth century, the number of vocational schools had increased to 35' (Kramar, 2016, p. 23).

According to statistics, 75% of the population was engaged in primitive agriculture, which indicates a crisis in the functioning of vocational schooling in the 1920s. Reports from the Volyn District Department of the Polish Teachers' Union state that "the organisation of vocational education does not meet the needs of our society. Many vocational schools are being opened that provide vocational training that cannot be used in the current state of our economic life" (DARO. F. 184, op. 1, d. 30, p. 451).

According to the 1932 law, vocational education became a three-stage system: lower, gymnasium and lyceum. In the functioning of vocational institutions, we can observe their close connection with primary 1 and 2 grade schools. According to researcher O. Volontyr, vocational schools of the gymnasium and lyceum level used the curriculum of general education gymnasiums, which made it impossible for primary school students to enter vocational education institutions (Volontyr, 2017, p. 11). In view of this, various vocational courses were offered in secondary schools to prepare students for vocational education institutions. For example, in the 1927/28 academic year, 53 vocational courses were organised in the Volyn Voivodeship (Table 1).

Table 1

List of craft courses at primary schools in the 1927/1928 academic year

(Wołoszynowski, J., 1929, p. 183)

County names	Tailoring	Handicrafts	Carpet weaving	Weaving	Carpentry	Locksmithing	Shoemaking	Beekeeping	Basket weaving	Total
Kovel	5	–	–	1	3	1	1	1	–	12
Rivne	4	–	–	–	2	1	–	–	1	8
Kremenets	3	–	2	–	2	–	–	–	–	7
Kostopil	2	–	–	1	–	–	–	–	2	5
Volodymyrets	2	–	–	1	1	1	–	–	–	5
Dubno	–	–	3	–	–	–	–	–	1	4
Horokhiv	1	1	–	–	1	–	1	–	–	4
Zdolbuniv	2	–	–	–	2	–	–	–	–	4
Lutsk	–	–	–	–	2	–	–	–	–	2
Luboml	1	–	–	1	–	–	–	–	–	2
Total	20	1	5	4	13	3	2	1	4	53

A separate group of vocational institutions was made up of vocational supplementary schools. Their main goal was to improve the professional competences of already working young people and to form 'conscious citizens of their state' (Zagadnienie dokształcania zawodowego, p. 17). In addition, training in supplementary schools was aimed at mastering theoretical knowledge of the chosen profession and deepening practical skills acquired by the employed population in paid work (Czepczyńska, 2016, p. 41). This type of school was especially popular in large cities, for example, in Lutsk there were 12 vocational schools. In the 1930s, the State Vocational Complementary School, established in 1925 on the initiative of the Polish School Matriculation Board, was active here, and from 26 August 1934 it became state-owned and funded by the Lutsk Magistrate (DAVO, F. 13, op. 1, d. 25, p. 68; d. 94, p. 32).

It should be noted that in 1925-1928, education lasted 4 years, as there were 4 classes, one of which was preparatory. However, in 1929 the preparatory class was closed and the educational process lasted for 3 years (DAVO, F. 13, op. 1, d. 94, p. 52). Students of the school could be people who had graduated from primary seven-year schools, people who had already worked in a particular speciality, and people who took examinations externally to obtain a professional certificate. The institution trained specialists in the following specialities: accountant, production of bags and sweets; dental technician, tinsmith, boiler operator, driver, mechanic, painter, butcher, miller, hairdresser, baker, tailor, shoemaker, mechanic, carpenter, joiner, radio technician, salesman, electrician, photographer, and driver (DAVO, F. 13, op. 1, p. 94, p. 52). According to the information from the visits conducted in 1935, it is known that students studied in the premises of primary schools No. 2 and No. 9, with classes starting at 18 hours and taking place every week on Monday, Tuesday, Wednesday and Thursday. At the beginning of the 1934/1935 academic year, 522 new students were admitted, but during the year 154 students were expelled from the school for unknown reasons (DAVO, F. 13, op. 1, d. 45, p. 181).

Conclusions. In the organisation and functioning of vocational education in the Volyn Voivodeship, we can see a number of features that were determined by the historical past of the region. The most popular in Volyn were agricultural, commercial, and craft institutions, vocational supplementary schools, and professional development courses. In the interwar period, there was an increase in the number of women's vocational schools, which was due to the efforts of various public organisations. However, there were many problems: a lack of school facilities, the perception that gymnasium education was more prestigious, and the difficult socio-economic situation in the region.

Acknowledgements. We express our sincere gratitude to all members of the editorial board for their advice during the preparation of the article for publication.

Funding. The author received no financial support for the research or publication of this article.

References:

- Czepczyńska, E.** (2016). Kształtowanie się jednolitego systemu oświaty w II Rzeczypospolitej. *Studia Prawnicze KUL*, (4). S. 33–51. <https://doi.org/10.31743/sp.4880> [in Polish]
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archives of Rivne region].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn region].
- Dobrochynska, V.** (2021). Rozvytok profesiinoï zhinochoï osvity u Volynskomu voievodstvi (1921–1939 rr.) [Development of professional women's education in the Volyn Voivodeship (1921–1939)]. *Suchasni problemy ukrainistyky ta zhurnalistyky : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf.* Rivne, S. 118–124. [in Ukrainian].
- Haliv, M., Ilnytskyi, V., & Matkowski, J.** (2025). War and school: essays by Galician teachers (1920) on the impact of the War on schooling and the tasks of teaching in the conditions of post-war. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 52, 124-136. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-124-136> [In English]
- Khraplyvyi, Ye.** (1997). Silske gospodarstvo Halytsko-Volynskykh zemel [Agriculture of the Galicia-Volyn lands]. *Zbirnyk naukovykh i popularnykh statei*. Lviv : «Osnova», 100 s. [in Ukrainian]
- Kramar, Yu.** (2016). Polskomovne shkilnytstvo na zachidnovolynskykh zemliakh u mizhvoiennyi period [Polish-language schooling in the Western Volyn lands in the interwar period]. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, № 5. S. 18–27. [in Ukrainian]
- Krzowski, P.** (1931). Szkoła jednolita. Zarys ustroju szkolnictwa w Polsce. Warszawa, 24 s. [in Polish]
- Marchuk, V.** (2022). Vplyv polsko-radianskoho kordonu na ekonomiku Volynskoho voievodstva v 1921–1939 rokakh [The influence of the Polish-Soviet border on the economy of Volyn' voivodeship in 1921-1939]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Istorychni nauky – Scientific Notes of Ostroh Academy National University, Historical Sciences Series*. Vyp. 33. S. 23–29. <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2022-33-23-29> [in Ukrainian]
- Nahirniak, A.** (2018). Polska osvitnia polityka na zachidnoukrainskykh zemliakh u mizhvoiennyi period [Polish educational policy in Western Ukrainian lands in the interwar period]. *Eminak – Eminak*. 2018. № 1(1). S. 93–97. [in Ukrainian]
- Pahuta, M.** (2019). Rozvytok profesiinoho shkilnytstva Skhidnoi Halychyny u mizhvoiennyi period: aksiologichnyi pidkhid [The development of vocational schooling in Eastern Galicia in the interwar period: an axiological approach]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: zb. nauk. pr.* Zaporizhzhia, Vyp. 65. T.1. S. 14–20. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.65-1.3> [in Ukrainian]
- Piwowarczyk, M.** (2013). Działania Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet na rzecz pomocy rodzinie. *Wychowanie w Rodzinie*. T. 7. Wrocław, S. 259–291. [in Polish]
- Spis** (1924). Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawosowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych. Lwów –Warszawa, 434 s. [in Polish]

- Tereshchenko, V.** (2012). Ekonomichne stanovyshche zakhidnoukrainskykh zemel u skladi Polshchi naperedodni Druhoi svitovoi viiny [The economic situation of Western Ukrainian lands within Poland on the eve of World War II]. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini : zb. nauk. pr. za materialamy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volyn. obl.* Lutsk, S. 107–112. [in Ukrainian]
- Volontyr, O.** (2017). Profesiino-tekhnichna osvita u Volynskom voievodstvi za chasiv Druhoi Rechi Pospolytoi [Vocational and technical education in the Volyn Voivodeship during the Second Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History.* Vyp. (2)133. S. 9–12. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.02> [in Ukrainian]
- Warunki rozwoju przemysłu na Wołyniu.** (1939). Wołyń : tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy. R. 7, № 1 (314). Łuck. 10 s. [in Polish]
- Wołoszynowski, J.** (1929). Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. Łuck, 248 s. [in Polish]
- Zagadnienie dokształcania zawodowego.** (1935). Szkoła Zawodowa. R. 10, z. 1-2, 56 s. [in Polish]
- Zuliak, I., Makar, Yu.** (2023). Skhidna Halychyna i Zakhidna Volyn: osoblyvosti kulturno-osvitnoho i sotsialno-ekonomichnoho stanovyshcha u mizhvoiennii Polshchi [Eastern Galychyna and Western Volyn: peculiarities of the cultural, educational and socio-economic situation in interwar Poland]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volhynia.* Ch. 28. S. 95–102. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.12> [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 12.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 20.07.2025

The State Security Committee`s use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979)

Bohdan V. Paska

Vasyl Stefanyk Carpathian National University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: bohdan.paska@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the extrajudicial repressions of the punitive structures of the Soviet regime against the Ukrainian Helsinki Group (UHG) during February 1977 – February 1979. **Methodology.** The methodological basis of the article was the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and continuity. The work used the methods of analysis (to study various specific repressive methods), synthesis (to write generalizations and conclusions), and abstraction (the focus was on the repressive actions of the SSC against dissidents, while excluding the actions of other Soviet authorities, as well as the features of the public activity of human rights activists). In addition, during the research, problem-chronological and retrospective methods were used, as well as the method of comparing and contrasting information from various sources (primarily KGB materials and memoirs of participants in the dissident movement). **The scientific novelty** is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), which allow us to reveal the key methods and means of using extrajudicial repressions against UHG participants by the State Security Committee (SSC). The article is the first to carry out a comprehensive analysis of the SSC`s secret operational and preventive measures against Ukrainian human rights defenders during 1977–1979. **Conclusions.** In 1977–1979, the SSC of the Ukrainian SSR implemented a large-scale and targeted campaign of extrajudicial repressions against the participants of the UHG, which combined a wide range of methods – from operational and preventive measures to intelligence and compromising activities. Analysis of a diverse source base has shown that the SSC was not limited to judicial instruments of pressure, and along with them actively used “soft” forms of influence aimed at demoralization, isolation and division of the dissident environment. Repressive policies included administrative supervision, searches, surveillance, calls for preventive conversations, provocations, discrediting campaigns, the spread of disinformation and blackmail. Taken together, they were intended to destroy the group`s structure and reduce its public activity. The multifaceted and flexible nature of the KGB`s actions deserves special attention, as the measures were carefully adapted to the psychological, social, and personal characteristics of individual movement participants. The case of Oksana Meshko, as one of the key figures of the group, demonstrates the particularly harsh nature of extrajudicial repression, which included systematic surveillance, isolation from like-minded people, agent development, and psycho-emotional pressure. Despite a powerful wave of repression, the UHG continued its activities, demonstrating resilience, solidarity, and internal potential for resistance. The SSC`s policy towards the UHG in 1977–1979 became an example of a complex and repressive mechanism for curbing civil activity under the conditions of the late Soviet totalitarian regime.

Keywords: Ukrainian Helsinki Group (UHG), Committee for State Security (SSC), Ukrainian dissident movement, human rights movement, Oksana Meshko, repression, discrediting.

Використання Комітетом державної безпеки позасудових репресій проти Української Гельсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.)

Богдан Паска

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: bohdan.paska@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6870-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Анотація.

Мета статті – комплексний та всебічний аналіз позасудових репресій каральних структур радянського режиму проти Української Гельсінської групи (УГГ) протягом лютого 1977 – лютого 1979 рр. **Методологія.** Методологічною основою статті виступили принципи історизму, об'єктивності, всебічності, наступності. У роботі використано методи аналізу (з метою дослідження різних конкретних репресивних методів), синтезу (для написання узагальнень і висновків), абстрагування (увага зосереджувалася власне на репресивних діях КДБ проти дисидентів, при цьому виводилися за рамки дослідження дії інших органів радянської влади, а також особливості громадської активності правозахисників). Також під час дослідження використовувалися проблемно-хронологічний та ретроспективний методи, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел (в першу чергу матеріалів КДБ та спогадів учасників дисидентського руху). **Наукова новизна** зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дозволяють розкрити ключові методи і способи використання Комітетом державної безпеки (КДБ) позасудових репресій проти учасників УГГ. У статті вперше здійснено всебічний аналіз таємних оперативно-профілактичних заходів КДБ проти українських правозахисників протягом 1977–1979 рр. **Висновки.** У 1977–1979 рр. КДБ УРСР реалізував масштабну та цілеспрямовану кампанію позасудових репресій проти учасників УГГ, що поєднувала широке коло методів – від оперативно-профілактичних заходів до агентурно-компрометаційної діяльності. Аналіз різнопланової джерельної бази засвідчив, що КДБ не обмежувався судовими інструментами тиску, і поряд із ними активно використовував «м'які» форми впливу, спрямовані на деморалізацію, ізоляцію та розкол дисидентського середовища. Репресивна політика включала адміністративний нагляд, обшуки, стеження, виклики на профілактичні бесіди, провокації, дискредитаційні кампанії, поширення дезінформації та шаптаж. У сукупності вони мали зруйнувати структуру групи та знизити її громадську активність. Особливої уваги заслуговує багатоскладовий і гнучкий характер дій КДБ, адже заходи ретельно адаптовувалися до психологічних, соціальних та особистісних характеристик окремих учасників руху. Випадок Оксани Мешко, як однієї з ключових фігур групи, демонструє особливо жорсткий характер позасудових репресій, що включали систематичне стеження, ізоляцію від однодумців, агентурну розробку та психоемоційний тиск. Незважаючи на потужну хвилю репресій, УГГ продовжувала свою діяльність, демонструючи стійкість, солідарність і внутрішній потенціал до опору. Політика КДБ щодо УГГ у 1977–1979 рр. стала прикладом комплексного і репресивного механізму стримування громадянської активності в умовах пізньорадянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Українська Гельсінська група (УГГ), Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, правозахисний рух, Оксана Мешко, репресії, компрометація.

Problem statement. In the second half of the 1970s, the Ukrainian Helsinki Group (UHG; official name – Ukrainian Public Group for Assistance in the Implementation of the Helsinki Accords) became the most organized and systematic human rights structure in the territory of Soviet Ukraine. The group was created in November 1976, and its founding members were Ukrainian dissidents Mykola Rudenko (chairman), Petro Hryhorenko, Levko Lukyanenko, Oksana Meshko, Oles Berdnyk, Oleksiy Tykhy, Mykola Matusevych, Myroslav Marynovych, Nina Strokata, and Ivan Kandyba. Its activities, aimed at recording and publicizing human rights violations in Ukraine in accordance with the 1975 Helsinki Accords, provoked a harsh reaction from Soviet punitive authorities. A special place in the system of the regime's repressive policy was occupied by extrajudicial methods of struggle, which were actively used by the State Security Committee (SSC) against the participants of the UHG. These measures were covert in nature, aimed at avoiding public resonance, moral exhaustion, isolation, discrediting and destroying horizontal ties within the dissident environment.

The relevance of the topic is due to the need for a deeper understanding of the mechanisms of the functioning of the Soviet repressive system, especially in its secret, extrajudicial dimension. In modern conditions, when authoritarian regimes are once again resorting to similar methods of influencing civil society, studying the experience of Soviet special services becomes particularly important. An analysis of the SSC's activities against the UHG allows not only to restore historical justice towards participants in the human rights movement, but also to understand the origins and logic of modern practices of political persecution, which is important for building a democratic rule of law in Ukraine.

Analysis of sources and recent research. G. Kasyanov, A. Rusnachenko, Y. Danylyuk and O. Bazhan, and B. Zakharov studied the issues of the Soviet regime's repressions against the UHG in the pages of comprehensive works on the history of the Ukrainian dissident movement. In particular, G. Kasyanov, while studying the punitive actions of the authorities against human rights defenders, pays special attention to the previous efforts of the party leadership aimed at concealing the

repressions from the public. The researcher sees a significant increase in the total number of KGB employees of the Ukrainian SSR in August 1978 as an important prerequisite for increasing pressure against the UHG (Kasianov, 2019, pp. 196–212). A. Rusnachenko presents the activities of the UHG in a concise manner in the monograph; the researcher pays more attention to the composition of the participants and individual program documents of the organization than to the repressions of the Soviet regime against it (Rusnachenko, 1998, pp. 209–213). Researchers Yu. Danylyuk and O. Bazhan consider the head of the republican SSC, Vitaliy Fedorchuk, to be the key initiator of the preemptive strike against the UHG; also, analyzing the judicial repressions, they draw attention to the extremely harsh sentences handed down to the group's leaders (Danyliuk & Bazhan, 2000, pp. 202–206). B. Zakharov, drawing attention to the key milestones of the UHG's public activities, describes primarily the judicial repressions against its participants (Zakharov, 2003, pp. 112–132).

When writing the article, a study by Ja. Seko was used, which was dedicated to the characteristics of the key stages of the UHG's activities (Seko, 2012). The historian distinguishes the following stages:

- 1) November 1976 – February 1977 – the activities of the founding members of the group;
- 2) February 1977 – February 1979 – the peak of organizational activity in conditions of constant threat of arrests;
- 3) February – October 1979 – the joining of political prisoners to the UHG and a change of emphasis towards the protection of the national rights of the Ukrainian people;
- 4) November 1979 – March 1981 – the ousting of the group from the public life of the Ukrainian SSR;
- 5) April 1981 – July 1988 – the stagnation of the Helsinki movement.

The framework of our study chronologically coincides with the second stage of the UHG's existence – from the first arrests of its participants in February 1977 to the mass entry of Ukrainian political prisoners into the group in colonies and the simultaneous intensification of repression by the authorities in February 1979.

The article by scholar O. Bazhan reveals the role of the UHG in consolidating the opposition movement in Ukraine in the second half of the 1970s, and demonstrates the attitude of the world community to the problems of the Ukrainian people and human rights in Ukraine (Bazhan, 1999). B. Paska's study carefully analyzes the reaction of the Soviet regime and its punitive bodies to the creation and beginning of the group's activities in late 1976 – early 1977 (Paska, 2024). Biographical information about all participants of the UHG can be found in the encyclopedic reference book "The Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990" (Zinkevych, 2012). Various aspects of the confrontation between the KGB and the Ukrainian national movement in the 1960s and 1970s are revealed in the articles of Y. Antonyuk and V. Trofymovych (Antoniuk & Trofymovych, 2021), V. Derevynskiy (Derevynskiy, 2023), B. Paska (Paska, 2022; Paska, 2023), Y. Shapoval (Shapoval, 2023), V. Trofymovych and L. Trofymovych (Trofymovych & Trofymovych, 2025).

Despite the existence of works devoted to the activities of the UHG, extrajudicial forms of pressure by the KGB in 1977–1979 have not yet received sufficient attention. Usually, these measures were mentioned fragmentarily, without a comprehensive analysis of their structure, dynamics, instruments, and consequences. Therefore, the article aims to highlight extrajudicial repression as a component of the state policy of combating dissent, in particular through the analysis of specific cases of pressure on leaders and active participants of the Ukrainian Helsinki Group.

The basis of the source database was previously classified materials from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) – reports and information messages from the leadership of the KGB of the Ukrainian SSR to the top party leadership and the Kremlin center regarding the organization of punitive measures against Ukrainian dissidents. The UHG program documents and materials, collected in the 4-volume publication "Ukrainian Public Group for the Promotion of the Implementation of the Helsinki Accords: Documents and Materials," which was published in 2001 (Zakharov, 2001a; Zakharov, 2001b), were actively used. The work and memories of the group's members – O. Meshko (Meshko, 1996), P. Hryhorenko (Obertas, 2008), and V. Ovsienko (Ovsienko, 2023) – were also useful.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of extrajudicial repressions by the punitive structures of the Soviet regime against the UHG during February 1977 – February 1979.

The Results of the Research. The key tasks of the KGB in the second half of the 1970s in the context of the fight against the Ukrainian national movement were the following:

- 1) Ideological re-education of its participants who showed hesitation or took a wait-and-see attitude;
- 2) Consistent compromising before the Soviet public, other dissidents and the diaspora of those who stood firm in their positions;
- 3) Cessation of public activity of dissidents who did not respond to "prevention" due to isolation from society (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, p. 92).

During the implementation of the first two tasks, the key ones were the extrajudicial operational and preventive measures carried out by SSC officers. During the first two years of the UHG's existence, the general strategy of the Soviet regime's punitive bodies consisted of a combination of targeted detentions and subsequent judicial reprisals against its most active participants with a whole range of preventive and educational measures against other participants in the movement (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, p. 91).

In February 1977, the leader of the UHG M. Rudenko and the group member O. Tykhy were imprisoned (in June–July 1977, they received 7 years of imprisonment and 5 years of exile, and 10 years of imprisonment and 5 years of exile, respectively). In April of the same year, M. Matusevych and M. Marynovych were arrested (in March 1978, both were sentenced to 7 years of imprisonment and 5 years of exile), and in December, L. Lukyanenko (in July 1978, he received 10 years of imprisonment and 5 years of exile) (Ovsienko, 2023, 222–224). In this situation, the real leaders of the group were O. Berdnyk and O. Meshko, who during 1977–1978 initiated the involvement of other dissidents into its composition – Petro Vins, Olha Heiko-Matusevych, Vitaliy Kalynychenko, Vasyl Striltsiv, Vasyl Sichko, Petro Sichko, Yuriy Lytvyn, Volodymyr Malynkovych, Mykhailo Melnyk, Vasyl Ovsienko (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 74; Zakharov, 2001a, p. 29). The participants of the UHG demonstrated a significant level of public activity: the creation of human rights memorandums and newsletters was intensified, and many appeals were issued to the authorities and international structures regarding the violation of general democratic and national rights on the territory of the Ukrainian SSR. In particular, during January–April 1977, ten memorandums were issued regarding the persecution of dissidents in Ukraine. In October of the same year, O. Berdnyk, P. Hryhorenko, O. Meshko, I. Kandyba, L. Lukyanenko, and N. Strokata appealed to the Council of Ministers of the Ukrainian SSR with a request to “grant the Group official status.” In the first half of 1978, the members of the Group published “Information Bulletins” No. 1 and No. 2, which collected information about repressions against participants in the Ukrainian dissident movement and various cases of human rights violations, and in November of the same year – “Information Bulletin No. 4.” Also in the summer of 1978, the Group's program document entitled “Our Tasks” appeared (Zakharov, 2001a, pp. 28–29; Kasianov, 2019, pp. 203–206).

In connection with the significant increase in the activity of the UHG in 1977 and the simultaneous relatively successful measures of the KGB against representatives of the so-called post-sixties environment (leaders – Yuriy Badzio, Borys Antonenko-Davydovych, Mykhailyna Kotsiubynska, Mykhailo Horyn, etc.), the leadership of the special service decided to terminate the case of the group operational development “Block”, which was opened against participants of the Ukrainian national movement back in 1971. In October 1977, the head of the KGB of the Ukrainian SSR, Vitaliy Fedorchuk, reported to Moscow about plans to open a new group case against the participants of the UHG, O. Meshko, O. Berdnyk, L. Lukyanenko, I. Kandyba, as well as “their accomplices” – post-sixties members B. Antonenko-Davydovych, M. Kotsiubynska, M. Horyn, Atena Pashko, Nadia Svitlychna, Pavlo Stokotely (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, pp. 109–110). In the end, in June 1978, the “Block” case was closed, but instead the leadership of the SSC of the Ukrainian SSR opened a new operational development case under the same conditional name. Its subjects were 23 individuals, among whom one can indeed find the names of both participants in the Helsinki movement and active post-sixties activists. The list of individuals who were in the SSC's sights as part of the new “Block” case in 1978 and early 1979 included Borys Antonenko-Davydovych, Mykhailyna Kotsiubynska, Oksana Meshko, Oles Berdnyk, Yuriy Badzio, Nadiya Svitlychna, Leonida Svitlychna, Mykola Horbal, K. Semenyuk (Kyiv), Mykhailo Horyn, Ivan Kandyba, Lyubomyra Popadiuk, Atena Pashko, Olena Antoniv (Lviv), Vitaliy Kalynychenko, Ivan Sokulsky (Dnipropetrovsk), Vasyl Striltsiv, Raisa Moroz (Ivano-Frankivsk), Vasyl Ovsienko, V. Yakivchuk (Zhytomyr), Mykhailo Masyutko, Oles Nazarenko (Kherson), Hanna Mykhailenko (Odesa) (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 69).

In the view of the leadership of the KGB of the Ukrainian SSR, the objects of the renewed “Block” case were two interconnected subgroups: the leaders of the first were considered to be B. Antonenko-Davydovych and M. Kotsiubynska, who were not formally members of the UHG, but supported its activities; the leaders of the second were O. Meshko, L. Lukyanenko, and O. Berdnyk, the actual leaders of the UHG. The human rights organization was considered “a front for uniting nationalist and other anti-Soviet elements and intensifying their hostile activities.” Nevertheless, due to the rather close ties between the two subgroups, they were actually treated by the KGB as a “single nationalist grouping.” (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 93).

In addition to detentions, searches, and judicial reprisals, SSC officers used a whole arsenal of extrajudicial methods against the Ukrainian Helsinki Movement. These were the following methods:

- Use of administrative supervision over former political prisoners;
- Preventive conversations and announcement of official warnings;
- Surveillance, “deterrent influence” through agents, operational sources, and trusted persons of the special services;

- Compromising both the idea of the UHG itself and its specific participants;
- Expulsion of dissidents abroad.

As a rule, the SSC in certain combinations applied operational-preventive measures, comprehensively, taking into account the specifics of the personality of each individual participant in the movement.

Many members of the UHG and individuals involved in the group's activities were under administrative supervision in the second half of the 1970s. These were primarily former political prisoners who had recently returned from prison. Since the dissidents, in the opinion of the colony administration, "did not embark on the path of correction," after their release, they were placed under administrative supervision for six months with the possibility of further extension. The relevant participants in the resistance movement were effectively placed under house arrest – they were forbidden to leave their homes at night, travel outside the district, or visit public places; they were required to report to the local police station once a month for a check-up (Zakharov, 2001b, p. 34). Such measures severely restricted the mobility of Ukrainian human rights defenders and hindered effective communication between them. In 1977–1979, L. Lukyanenko, I. Kandyba, N. Strokata, V. Ovsienko, V. Kalynychenko, and others were under administrative supervision (Zakharov, 2001b, pp. 34, 41, 59, 73–74, 89).

One of the most common extrajudicial measures in the arsenal of KGB officers in confronting UHG participants was establishing personal contact with dissidents and conducting preventive conversations. During conversations with dissidents, the KGB officers often used open blackmail to separate them from the resistance movement. The most active and uncompromising dissidents were given an official warning during such conversations in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of December 25, 1972. According to this decree, SSC officers had the right to warn citizens officially that their actions bordered on state crimes.

Already in 1977, the KGB established personal contact with a member of the UHG I. Kandyba, and the so-called operational sources of the KGB were actively used to "re-educate" him (HDA SBU, f. 16, spr. 1061, pp. 283–284). On September 23, 1977, the dissident was detained in Lviv and taken to the regional prosecutor's office. The head of the Lviv SSC Department, General Mykola Poluden, and the deputy regional prosecutor, Rudenko, conducted the interview with him personally. They suggested that I. Kandyba publicly renounce his views through the press and radio broadcasts and condemn dissident activity, resorting to blackmail methods. After the human rights activist refused to take such a step, he was extended administrative supervision for a period of six months (Zakharov, 2001b, p. 88). A number of preventive conversations in November and December 1977 were held with Nadia Svitlychna. After returning from prison, she renewed contacts with the dissident environment and after the creation of the UHG, established close ties with its participants, and participated in the preparation of some memoranda issued by the group. During conversations with operatives, the dissident openly expressed her dissatisfaction with Soviet reality and sought to leave the USSR. As a result, in December 1977, she was officially warned (HDA SBU, f. 16, spr. 1068, p. 290). In May 1978, during a conversation with V. Striltsiv, a member of the UHG from Ivano-Frankivsk region, SSC Colonel Cherkasov, in an attempt to persuade the dissident to leave the human rights organization, promised to help him find a job at the school where he had previously taught. However, no results were achieved in this way. In October 1978, the KGB district administration in Dolyna, Ivano-Frankivsk region, summoned human rights movement members V. Striltsiv, Petro, Vasyl, and Stefania Sichko for the purpose of intimidation. They were warned, "If anything happens in the district on the first anniversary of the new Constitution of the USSR, they will be immediately arrested." (Zakharov, 2001b, p. 205).

In order to monitor the participants of the Helsinki movement, KGB officers successfully used an agent network, a circle of trusted persons, as well as operational and technical means (OTM). On the initiative of the secret service leadership, in 1977–1979, measures were taken to strengthen the agent positions among the UHG participants. Experienced agents "Troyanda," "Severyna," "Yaroslavna," "Verbena," etc. were introduced into the circle of the organization's leaders, which, together with the use of OTM and the external surveillance service, allowed for timely receipt of information about plans and practical actions regarding the production of samizdat and its transmission abroad. Accordingly, measures were taken to prevent and stop such actions by dissidents. Because of various intelligence-operational combinations, as well as during searches of O. Meshko and her close acquaintances alone, several hundred items of samizdat documents were seized during their preparation or attempts to transfer them to the West (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 74). When L. Lukyanenko and O. Meshko tried to expand the number of UHG members in 1977 after the first imprisonments of its members, offers to join the group were addressed not only to Lviv dissident S. Hulyk, but also to SSC agents "Vartan" and "Lada," who apparently enjoyed trust among human rights activists. Through the agent "Lada," O. Meshko tried to deliver the letter to Moscow dissidents and abroad. With L. Lukyanenko before his arrest in December 1977, the agents "Trofymchuk," "Buh" and "Yasinsky" worked, who tried

to convince him to stop public activity in order to avoid further repressions (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, p. 101).

In the spring and summer of 1977, in order to reduce the public activity of the wife of the arrested M. Matussevych, a member of the UHG, O. Heiko-Matussevych, she was influenced through a KGB operative who maintained personal contact with her under the guise of a police officer. At the same time, "educational work" was carried out with the dissident with the participation of the administration of the "Soviet School" publishing house, where she worked, as well as through an operational source who enjoyed her trust and respect (HDA SBU, f. 16, spr. 1061, p. 284). In 1977–1978, KGB officers exerted a "restraining influence" on N. Svitlychna. Operational sources of the special service tried to shift her attention from public activism and the Helsinki movement to everyday issues, drawing attention to the need for the dissident to take greater care of her health and raising her children (HDA SBU, f. 16, spr. 1068, p. 291).

The special service also tried to exert influence through agents and operatives on O. Berdnyk and V. Kalynychenko. In the case of O. Berdnyk, it was somewhat possible to limit his activity and contacts with O. Meshko during 1978; the dissident told the SSC agent "Topol" "the situation forced him to change the tactics of hostile activity." In addition to SSC agents and trusted persons, relatives and the public at place of work and residence were involved in the "re-education" of V. Kalynychenko. He was repeatedly summoned for preventive talks to the KGB bodies, the prosecutor's office and the police, but the human rights activist did not change his behavior and did not refuse contacts with like-minded people (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, pp. 77–78).

The KGB leadership invested a lot of effort and resources in compromising both the very idea of creating a single human rights organization in the form of the UHG, and its active participants. In order to split the group's participants, introduce contradictions and mutual hostility into their environment through agents and other operational capabilities, individual dissidents were given the idea of the futility and inexpediency of continuing dissident activity under the cover of the UHG as a form of struggle, which did not justify itself (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, pp. 35–36; HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 75). When in 1977, the Kyiv journalist and resistance movement member Oles Shevchenko intended to join the group's activities, information about his alleged cooperation with the special services was disseminated through the KGB's operational channels, which served as a pretext for his partial isolation among dissidents (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, p. 102). In 1977, former political prisoner Vasyl Ovsienko, who was close to the UHG, was tried to be compromised as an immoral person among his fellow villagers and was surrounded by informers. People who tried to maintain contact with V. Ovsienko were summoned to the police for interviews, and rumors were purposefully spread in the village with the aim of maximum isolation of the dissident and psychological pressure on him (Zakharov, 2001b, pp. 35–36). In 1977, the de facto leader of the UHG, O. Berdnyk, was compromised through the media – on August 12 of that year, the feuilleton "Relic Messiah" directed against him, filed by the KGB, was published in the newspaper "Literary Ukraine," and 3 more articles about the dissident's "antisocial behavior" were published in other republican publications. The operatives studied the possibility of sending O. Berdnyk to a psychiatric hospital in order to discredit him (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, pp. 224–226).

A special operation was organized to discredit O. Heiko-Matussevych. In order to create the appearance of the dissident's cooperation with the SSC, an operative maintained contact with her, in whose presence she received from V. Ovsienko samizdat materials prepared for transfer abroad. After their official seizure, these documents were used in preventive work with V. Ovsienko and during the announcement of an official warning to him in September 1977 with the participation of the aforementioned KGB operative. The dissident immediately informed O. Meshko and other participants in the human rights movement about this, after which O. Heiko-Matussevych was expelled from the UHG. Along with this, information about the alleged "immoral behavior" of O. Heiko-Matussevych was also brought to the political prisoners M. Matussevych, M. Rudenko and other dissidents, which led to a decrease in her public activity (HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 79).

In order to compromise O. Meshko, as the most active member of the group, in the dissident environment through the agency SSC spread the opinion that the dissident is not capable of realistic assessment of the situation, "is ready for the sake of her own popularity in the West to carry out any adventures and push like-minded people on them, regardless of the consequences and the undermining of the "movement"." SSC agents told dissidents that O. Meshko was deliberately pushing like-minded people to take unjustified steps and make sacrifices for the sake of personal interests; in particular, he was striving to receive the Nobel Prize, which allegedly harmed the resistance movement. In this regard, regular preventive conversations were held with people from O. Meshko's entourage, and in some cases she and her acquaintances were demonstratively observed, which significantly limited the activity of dissidents and contributed to the internal isolation of the UHG member. In addition, the SSC used O. Meshko's suspicion, her unfounded accusations of a number of her like-minded people (M. Matussevych, O. Heiko-Matussevych, R. Rudenko, O. Shevchenko) in

cooperation with the Soviet special services and increasingly spread the idea of her as a “crazy and quarrelsome woman, contacts with whom are detrimental in all respects.” As a result, a number of participants in the dissident movement – B. Antonenko-Davydovych, M. Kotsiubynska, L. Svitlychna, M. Horyn and others – began to lose interest in the UHG during 1978 and cut off ties with O. Meshko. The latter was kicked out of the apartments of L. Svitlychna and B. Antonenko-Davydovych “for provocative conversations,” and M. Kotsiubynska flatly refused to help her in preparing the group’s documents (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, p. 36; HDA SBU, f. 16, spr. 1074, pp. 75–76).

Many participants of the UHG in 1977–1978 sought to go abroad and submitted corresponding petitions to the authorities. As a rule, the KGB leadership had a sharply negative attitude towards the possible emigration of dissidents. In particular, the possibilities of leaving were blocked for L. Lukyanenko, O. Berdnyk, V. Kalynychenko, and others (HDA SBU, f. 16, spr. 1064, p. 225; HDA SBU, f. 16, spr. 1074, p. 78). However, in some cases, the punitive authorities saw in the emigration of UHG members or sympathizers an opportunity to isolate them from like-minded people in Ukraine and weaken the dissident movement. The most striking example was the permission to leave for P. Hryhorenko in the USA in November 1977 for treatment. When the dissident and his wife were abroad, they were deprived of Soviet citizenship and were forbidden to return to their homeland (Obertas, 2008, pp. 111–113). In the spring of 1978, N. Svitlychna began to seek permission to travel abroad persistently, having received several invitations to travel to Canada. Considering, that the dissident did not plan to reconcile with the Soviet regime and abandon public activity, and the “slandorous information” she possessed was already known in the West, in May 1975 the SSC leadership recommended to the Central Committee (CC) of the Communist Party of Ukraine (CPU) to grant her request to travel abroad (HDA SBU, f. 16, spr. 1068, pp. 289–292). First Secretary Volodymyr Shcherbytsky agreed with this proposal, and on October 12, 1978, N. Svitlychna left for the USA (Zakharov, 2001a, p. 146).

Let us consider the mechanism of the complex use of operational-preventive and educational measures by the KGB against one of the most active participants of the UHG, O. Meshko, during the studied period. Given her advanced age – over 70 years – the authorities did not dare to resort to judicial repressions against the dissident for a long period, apparently so as not to provoke international publicity.

In addition to the above-analyzed attempts to compromise the activist of the dissident movement, the KGB officers used a whole array of various repressive actions against O. Meshko. Operational control over her actions was organized – round-the-clock surveillance of the dissident; for this purpose, a technically equipped observation point was created in a neighboring empty house (Zakharov, 2001b, p. 88). Persons who visited O. Meshko’s residence (in particular, dissidents Yu. Lytvyn, V. Sichko, M. Melnyk, and others) were regularly detained and searched by the police (Zakharov, 2001b, p. 204). In order to strengthen the dissident’s isolation among dissidents, during 1978, KGB officers conducted preventive interviews with 12 of O. Meshko’s close acquaintances. In return, the UHG member was surrounded by agents and trusted persons of the KGB; she even offered one of these persons to participate in writing the group’s program documents by preparing a “Declaration” on the socio-political views and activities of Ukrainian dissidents (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, pp. 38–39). On February 9, 1978, her apartment was searched, during which nine KGB officers were in the apartment for about 20 hours. The door to the apartment was opened with keys taken from the dissident’s tenant at work, and during the search, a cache of documents was discovered. On February 14, police officers forcibly took O. Meshko to the KGB building for interrogation in the L. Lukyanenko case, which lasted 4 hours; as a result, the dissident was given an official warning (Zakharov, 2001b, 87–88).

The general line of the KGB was to try to isolate O. Meshko from ties with Russian dissidents completely and to prevent her from transferring UHG documents abroad through Moscow. When O. Meshko tried in June 1978 to transfer to Moscow democrats the materials of the prepared “Information Bulletin No. 2” of the UHG, KGB officers organized an entire special operation against her acquaintance Valentyna Drabata, who was transporting the documents. A KGB task force of the Ukrainian SSR was created, and during V. Drabata’s trip from Kyiv to Moscow on a train, KGB agents simulated the theft of a bag with UHG materials; then these documents were legalized through the police. The Moscow railway police department detained V. Drabata for 3 hours, although she did not report the theft (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, p. 37; Zakharov, 2001b, 203). In August of the same year, O. Meshko transferred a package of documents to Moscow through her daughter-in-law Zvenyslava Vivchar, but the latter entrusted this mission to a person who turned out to be a KGB source. Accordingly, the UHG materials ended up in the hands of the special services, and the person in question feigned their loss to O. Meshko (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, p. 39).

KGB officers tried to prevent O. Meshko completely from storing and distributing samizdat materials and documents of the UHG. During 1978, more than 300 documents were seized from her, which were to be transferred to the West; the dissident kept another 140 documents in the homes of

people who were operational sources for the KGB, and thus these materials were under the control of the punitive authorities (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, p. 40). On August 30, 1978, searches were carried out without a prosecutor's authorization at the homes of acquaintances of human rights activist Valentyna Terpylo and Oksana Lelyuk in Kyiv. The pretext was a denunciation by a certain Mykola Kryuchko, who informed the KGB that he had allegedly dug up anti-Soviet literature belonging to O. Meshko and had seen O. Lelyuk visiting the dissident. As reported in the Appeal of the UHG to the UN Committee on the Protection of Human Rights and Freedoms, the governments of the states that signed the Helsinki Accords, and the world community (November – December 1978), for his cooperation, M. Kryuchok received housing and a monthly salary of 60 rubles. O. Meshko in the apartment of her acquaintances, Kyiv teachers Larysa and Imre Vasko, kept a significant amount of samizdat literature. In October 1978, because of the work carried out with her in the SSC of the Ukrainian SSR, L. Vasko gave the special service 85 documents and 24 tape reels (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, pp. 39–40; Zakharov, 2001b, pp. 203–204). Finally, on November 3, 1978, an armed attack was carried out on O. Meshko's apartment, allegedly for the purpose of robbery; there were quite reasonable assumptions in the dissident community that the KGB was also behind this action, and the real goal was to intimidate the dissident and undermine her mental health (Zakharov, 2001b, pp. 204–205).

Nevertheless, despite all the efforts of the KGB repressive machine, O. Meshko did not stop her dissident activities and even intensified them. In October 1978, the leadership of the SSC of the Ukrainian SSR reported to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine that the activist "is increasingly acting as an initiator of hostile activities of nationalist elements, is distinguished by fanaticism and stubbornness." For many dissidents (Yu. Badzio, N. Svitlychna, V. Chornovil, V. Stus, etc.), despite the discrediting measures, she became the de facto leader of the movement. Given this, in late 1978 – early 1979 the KGB leadership studied the possibility of depriving O. Meshko of Soviet citizenship and deporting her outside the USSR. If the dissident had filed a petition to leave for Israel, the special services would not have objected to such a development. It was believed that her possible departure abroad would allow the punitive authorities to achieve a final split and the cessation of the UHG (HDA SBU, f. 16, spr. 1071, pp. 41–42). However, O. Meshko refused to emigrate; she was arrested in October 1980, and in January 1981, the almost 76-year-old dissident was sentenced to 6 months in prison and 5 years of exile (Zakharov, 2001a, 115).

Conclusions. In 1977–1979, the SSC of the Ukrainian SSR implemented a large-scale and targeted campaign of extrajudicial repressions against the participants of the UHG, which combined a wide range of methods – from operational and preventive measures to intelligence and compromising activities. Analysis of a diverse source base has shown that the KGB was not limited to judicial instruments of pressure, and along with them actively used "soft" forms of influence aimed at demoralization, isolation and division of the dissident environment. Repressive policies included administrative supervision, searches, surveillance, calls for preventive conversations, provocations, discrediting campaigns, the spread of disinformation and blackmail. Taken together, they were intended to destroy the group's structure and reduce its public activity. The multifaceted and flexible nature of the KGB's actions deserves special attention, as the measures were carefully adapted to the psychological, social, and personal characteristics of individual movement participants. The case of Oksana Meshko, as one of the key figures of the group, demonstrates the particularly harsh nature of extrajudicial repression, which included systematic surveillance, isolation from like-minded people, agent development, and psycho-emotional pressure.

Despite a powerful wave of repression, the UHG continued its activities, demonstrating resilience, solidarity, and internal potential for resistance. The group's participants initiated the creation of program documents, newsletters, and memoranda, attracted new members, and maintained contacts with the international community. This demonstrated not only the high level of organizational capabilities of the Ukrainian human rights movement, but also the willingness of its representatives to sacrifice themselves in order to defend basic human rights. The KGB's policy towards the UHG in 1977–1979 became an example of a complex and repressive mechanism for curbing civil activity under the conditions of the late Soviet totalitarian regime. At the same time, the actions of the state repressive machine only confirmed the relevance, influence, and moral strength of the human rights movement in Ukraine.

Promising areas for further research on this topic include a detailed analysis of the intensification of the KGB's judicial and extrajudicial repressions against the Helsinki movement in 1979–1981, and a study of the SSC's use of the method of fabricating charges of criminal crimes against Ukrainian dissidents in the second half of the 1970s and early 1980s. It would also be worth tracing the course and consequences of the SSC's repressive actions against representatives of the post-sixties environment (Yu. Badzio, M. Kotsiubynska, B. Antonenko-Davydovych, etc.) in the second half of the 1970s, and the situation of Ukrainian political prisoners in places of imprisonment.

Acknowledgements. The author expresses his gratitude to the employees of the SSA SSU in Kyiv for the opportunity to use archival materials, as well as to the Armed Forces of Ukraine for protection against Russian aggression.

Funding. The author received no financial support for the research and publication of this article.

References:

- Antoniuk, Ya., Trofymovych, V.** (2021). Protyborstvo spetssluzhb zakordonnykh tsentriv OUN iz KDB (1960-ti – pochatok 1990-kh rr.) [The rivalry between the special services of the OUN's foreign centers and the KGB (1960s – early 1990s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 114–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (1999). Ukrainska Helsinska hrupa: lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSS [Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istoriiia – NaUKMA Scientific Notes: History*, 14, 73–79. [in Ukrainian].
- Danyiuk, Yu., Bazhan, O.** (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia)* [Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)]. Kyiv: Ridnyi kraj. 616 s. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V.** (2023). “The Ukrainian Herald” – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *East European Historical Bulletin*, 29, 173–183. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>. [in English].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Kasianov, H.** (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv* [Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]. Kyiv: Klio, 248 s. [in Ukrainian].
- Meshko, O.** (1996). *Svidchu [I testify]*. Kyiv: Ukrainska Respublikanska partiia, 55 s. [in Ukrainian].
- Obertas, O.** (Comp.) (2008). *Heneral Petro Hryhorenko: Spohady, statti, materialy* [General Petro Hryhorenko: Memories, articles, materials]. Kyiv: Smoloskyp, 832 s. [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2023). *Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka* [The Light of People: Memoirs and Nonfiction]. Kyiv: KLIO, 512 s. [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2023). Zakhody KDB pry Radi Ministriv URSS shchodo prypynennia protestnoi aktyvnosti ukrainskykh dysydyntiv-politviavziv u 1970-kh rr. [Measures of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to stop the protest activity of Ukrainian dissident political prisoners in the 1970s]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of History: Collection of Scientific Works*, 55, 224–239. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758>. [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2024). Reaktsiia Komitetu derzhavnoi bezpeky na stvorennia Ukrainskoi helsinskoï hrupy (1976–1977 rr.) [The reaction of the State Security Committee to the creation of the Ukrainian Helsinki Group (1976–1977)]. *Kulturolohichniy almanakh – Culturological Almanac*, 3, 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>. [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2022). The KGB measures against the editorial board of the restored self-published magazine “Ukrainskyi Visnyk” under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the mid – second half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*, 25, 200–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579>. [in English].
- Rusnachenko, A.** (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini. Seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine. Mid-1950s – early 1990s]. Kyiv: Vydvo im. Oleny Telihy, 720 s. [in Ukrainian].
- Seko, Ya.** (2012). Osnovni etapy diialnosti Ukrainskoi Helsinskoï hrupy [Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activities]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia – Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*, 1, 142–149. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dzyuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
- Trofymovych, V, Trofymovych, L.** (2025). Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (second half of the 1950s – first half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*, 35, 142–153. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>. [in English].
- Zakharov, B.** (2003). *Narys istorii dysydyntskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio, 144 s. [in Ukrainian].

- Zakharov, Ye.** (Comp.) (2001a). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianni u vykonanni Helsinskykh ugod: V 4 t. T. 1: Osobystosti [Ukrainian Public Group for Promoting the Implementation of the Helsinki Accords: In 4 vols. Vol. 1: Personalities]*. Kharkiv: Folio, 208 s. [in Ukrainian].
- Zakharov, Ye.** (Comp.) (2001b). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianni u vykonanni Helsinskykh ugod: V 4 t. T. 3: Dokumenty i materialy. Serpen 1977 – 10 hrudnia 1978 [Ukrainian Public Group for the Promotion of the Implementation of the Helsinki Accords: In 4 vols. Vol. 3: Documents and Materials. August 1977 – December 10, 1978]*. Kharkiv: Folio, 240 s. [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Ed.) (2012). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk [The Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference]*. Kyiv: Smoloskyp, 896 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.07.2025

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94(477.43/44)"1922/1928"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-84-92>

Personnel support for the activities of the Soviet prosecutor's office in Podillia in 1922-1928.

Iryna I. Pashchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History) (Ukraine)
email: pashchenko.i@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3056-5438>
ResearcherID Web of Science: NJR-9810-2025

Olha F. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (Law), Professor (Ukraine)
email: Olha_Melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4229-621X>
ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HHT-0967-2022>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58323245900>

Abstract.

The purpose of the article is to reveal the personnel and personal composition of the divisions of the Soviet prosecutor's office of the Podolsk region in 1922 - 1928, based on the analysis of archival and published sources. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (statistical, search, analysis, synthesis, description) and special historical (comparative-historical, problem-chronological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, scientificity, systematicity and complexity. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that using a significant number of archival documents, the authors revealed the personnel support of the Podolsk prosecutor's office in 1922 - 1928. and established the dominance of such criteria for personnel selection as: ideological and political commitment to the Bolshevik doctrine, belonging to the social class (working class or poor peasantry) over the professional and personal qualities of applicants for the position. **Conclusions.** The formation of personnel support for the Soviet prosecutor's office in Podillia (1922-1928) was deeply ideological and was carried out in accordance with the policy of the Bolshevik party. When appointing prosecutor's office employees, criteria such as political loyalty, party affiliation, social origin and class orientation of candidates played a priority role. The educational level of prosecutorial employees often gave way to party experience and experience in revolutionary justice bodies. Improving professional training was ensured by creating short-term legal courses. The certification process was formal, the conclusions of the certification commissions were typical and had a generalizing nature. The primary criteria for evaluating district prosecutors were: party affiliation; education and level of knowledge of Soviet legislation. During the period under study, women began to be appointed to prosecutors' offices, taking into account their moral qualities and party affiliation, although their percentage was insignificant. The Ukrainization of prosecutors' offices was carried out slowly and mostly formally, as a result of which the level of proficiency in the Ukrainian language remained low, especially among prosecutorial staff. Their social composition did not correspond to the declared Soviet ideals, since most employees were civil servants, and not from the working class and peasantry. The percentage of Ukrainians in prosecutors' offices was insignificant, and representatives of national minorities prevailed.

Keywords: personnel management, People's Commissariat of Justice, Podillia, law and order, prosecutor's office.

Кадрове забезпечення діяльності органів радянської прокуратури на Поділлі в 1922-1928 рр.

Ірина Пащенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук (Україна)
email: pashchenko.i@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3056-5438>
ResearcherID Web of Science: NJR-9810-2025

Ольга Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор юридичних наук, професор (Україна)
email: Olha_Melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4229-621X>
ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HHT-0967-2022>
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58323245900>

Анотація.

Метою статті є на основі аналізу архівних та опублікованих джерел розкрити кадровий і персональний склад підрозділів радянської прокуратури Подільського регіону в 1922 – 1928 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (статистичному, пошуку, аналізу, синтезу, опису) та спеціально-історичних (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи значну кількість архівних документів, автори розкрили кадрове забезпечення органів подільської прокуратури в 1922 – 1928 рр. та встановили домінування таких критеріїв кадрового відбору як: ідеологічна та політична відданість більшовицькій доктрині, приналежність до соціального стану (робітничий клас або незаможне селянство) перед професійними та особистісними якостями претендентів на посаду. **Висновки.** Формування кадрового забезпечення органів радянської прокуратури на Поділлі (1922-1928 рр.) було глибоко ідеологізованим та здійснювалося відповідно до політики більшовицької партії. При призначенні працівників прокуратури пріоритетну роль відігравали такі критерії, як політична лояльність, партійна приналежність, соціальне походження та класова орієнтація кандидатів. Освітній рівень прокурорських працівників часто поступався місцем партійному стажу та досвіду в революційних органах юстиції. Підвищення професійної підготовки забезпечувалося шляхом створення короткотермінових юридичних курсів. Процес атестації був формальним, висновки атестаційних комісій були типовими та мали узагальнюючий характер. Першочерговими критеріями оцінки працівників окружних прокуратур слугували: партійна приналежність; освіта та рівень знань радянського законодавства. У досліджуваній період в органи прокуратури почали призначати жінок, з врахуванням їх моральних якостей і партійної приналежності, хоча їх відсоток був незначний. Українізація органів прокуратури проводилася повільно та здебільшого формально, внаслідок чого рівень володіння українською мовою залишався низьким, особливо серед прокурорських кадрів. Їх соціальний склад не відповідав задекларованим радянським ідеалам, оскільки більшість працівників були службовцями, а не вихідцями з робітничого класу і селянства. Відсоток українців в органах прокуратури був незначний, тут переважали представники національних меншин.

Ключові слова: кадрове забезпечення, Народний комісаріат юстиції, Поділля, правопорядок, прокуратура.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційних процесів в Україні важливим є реформування державних інститутів, насамперед удосконалення механізмів організації та діяльності органів прокуратури. Дослідження організації кадрового забезпечення органів радянської прокуратури дає можливість з'ясувати їх місце у системі тоталітарного режиму, з тим, щоб переосмислити досвід минулого для розбудови правової держави. Вивчення історичного досвіду минулого, зокрема радянського періоду функціонування прокуратури, відіграє вагомое значення щодо визначення альтернатив тоталітарним методам управління державою та органами прокуратури.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Особливості діяльності органів радянської прокуратури в 1922-1928 рр. представлено у працях М. Мичка (Мичко, 1999), Є. Поповича (Попович, 2009). В. Сухоноса (Сухонос, 2004; Сухонос, 2008). На сучасному етапі цій проблемі

присвячені дослідження М. Мавдрика (Мавдрик, 2012), В. Миколенка (Миколенко, 2017), М. Твердохліба (Твердохліб, 2015), в яких системно подано історичний розвиток прокуратури від часу її зародження і до наших днів, аналізуються ключові моменти розбудови органів прокуратури: місце, роль, принципи організації та діяльності, функції, повноваження, тенденції розвитку. Концептуальні засади становлення та діяльності радянської прокуратури в УСРР означеного періоду розкрито в дослідженнях І. Пащенко (Пащенко, 2016; Пащенко, 2017; Pashchenko, 2020). Окремі аспекти структурної та кадрової характеристики органів прокуратури на Поділлі в 1922 – 1933 рр. подано у статті О. Мельничука та І. Пащенко І.І. (Мельничук, Пащенко, 2019).

Загалом наявна на сьогодні історіографія не охопила всього спектру проблем функціонування прокуратури УСРР. Проблематика кадрового забезпечення діяльності органів радянської прокуратури на Поділлі (1922-1928 рр.) потребує комплексного дослідження.

Джерельну базу дослідження склали документи державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, в яких містяться неопубліковані відомості про різнобічні аспекти діяльності органів прокуратури на Поділлі в 1922 – 1928 рр. Архівні матеріали Вінницької та Хмельницької областей є важливими для реконструкції реального стану кадрів прокуратури, їхньої організації, професійного становлення і функціонування в умовах встановлення тоталітарного режиму.

Метою статті є на основі аналізу архівних та опублікованих джерел розкрити кадровий і персональний склад підрозділів радянської прокуратури, Подільського регіону в 1922 – 1928 рр.

Виклад основного матеріалу. Кадрове забезпечення діяльності радянської прокуратури в роки НЕПу здійснювалося відповідно до встановлених партійних критеріїв та ідеологічних вимог. Важливу роль у підборі кадрів для прокурорської роботи відігравали партійна приналежність кандидатів до комуністичної партії, відданість радянській системі та ідеології.

З метою зміцнення системи органів юстиції та підвищення ефективності їх роботи партійне керівництво наполягало на встановленні взаємовідносин між органами прокуратури та робітничо-селянським середовищем, дотримання класового принципу діяльності органів юстиції, стежило, чи вони дійсно захищають інтереси пролетарської держави, робітничого класу та бідноти, забезпечувало притягнення винних у порушенні класової лінії до юридичної відповідальності.

Функції прокурорського нагляду на місцях виконували губернські прокурори та їх апарат. Вони призначались, переміщувались і зміщувались винятково прокурором республіки, однак з обов'язковим затвердженням їх кандидатур через ЦК КП(б)У.

Організація підбору кадрів в органи прокуратури на Поділлі здійснювалася за сприянням партійних органів, здійснення ними перевірок при направленні кандидатів на відповідальну роботу в прокуратуру. Однак деякі прогалини в роботі щодо комплектування органів прокуратури час від часу траплялись. Так, протягом кількох років у Кам'янець-Подільській окружній прокуратурі «...старшим помічником окружного прокурора була особа, засуджена за участь у банді, привласнення речових доказів та інші злочини» (Михеєнко, 1929, с. 626).

З метою стабілізації та підвищення ефективності підготовки кадрів для органів радянської прокуратури в 1923 р. при Народному комісаріаті юстиції почали функціонувати губернські атестаційні комісії, які у своїй роботі керувалися розробленою «Схемою атестації відповідальних робітників юстиції» (Схема, 1923, с. 328-329). До складу атестаційних комісій входили: губернський прокурор, голова губернського суду та один з членів дисциплінарної колегії губернського суду. Секретарем комісії міг бути тільки член КП(б)У з числа працівників юстиції (Інструкція, 1923, с. 325-327). Успішне проходження фахової атестації працівника органів прокуратури було важливим етапом професійного зростання.

Таблиця 1.

Персональний склад апарату прокурорських дільниць Подільської губернської прокуратури станом на березень 1923 р.

(ДАВіО. Ф. Р – 1140, оп. 1, спр. 1, арк. 18).

Прокурорська дільниця	Прізвище, ім'я, по батькові	Повноваження прокурорів
I дільниця м. Вінниця	Акімов Михайло Мойсейович	відповідав за виконання всіх обов'язків прокурорського нагляду в межах Вінницького округу (крім м. Вінниці).
II дільниця м. Кам'янець-Подільський	Попов Олександр Михайлович	здійснював прокурорський нагляд в межах Кам'янець-Подільського округу.
III дільниця м. Проскурів	Яценко-Ткачук Павло Маркелович	відповідальний по здійсненню прокурорського нагляду в межах Проскурівського округу.

Продовження таблиці 1.

IV дільниця м. Могилів-Подільський	Запорожець Іван Миколайович	здійснював прокурорський нагляд в межах Могилів-Подільського округу.
V дільниця м. Гайсин	Агапов Тимофій Михайлович	виконував обов'язки прокурорського нагляду в межах Гайсинського округу.
VI дільниця м. Тульчин	Бабій Олександр Якович	контролював роботу прокурорським наглядом в межах Тульчинського округу

Формальний підхід до процесу атестації демонструють опрацьовані особові справи працівників органів прокуратури на Поділлі 1920-х рр. Варто відзначити, що висновки атестаційних комісій були типовими та мали узагальнюючий характер. Попри це результати атестаційних листів є цінним матеріалом для дослідження постаті прокурорського працівника, його особистісних характеристик і професійних навичок. Так, 24 вересня 1925 р. на засіданні Могилів-Подільської окружної атестаційної комісії було розглянуто характеристику помічника прокурора Юшкевича Олександра Феофіловича, в якій зазначено: «Товариш Юшкевич працював з великою охотою, на цій роботі себе цілком виправдав, тому вважаємо за доцільне затвердити Олександра Феофіловича на цю посаду» (ДАВіО. Ф. Р – 417, оп. 1, спр. 11, арк. 2).

6 жовтня 1925 р. на засіданні Тульчинської окружної атестаційної комісії відбулось обговорення та направлення до Центральної атестаційної комісії НКЮ УСРР характеристик на помічників окружного прокурора Вовка Микола Ксенофонтовича, Чворуна Хведіра Митрофановича, Дементьєва Никифора Павловича (ДАВіО. Ф. Р – 848, оп. 1, спр. 247, арк. 20).

Аналіз характеристик помічників Тульчинської окружної прокуратури свідчить про їх партійну приналежність, пролетарське соціальне походження, активну політичну позицію та високий рівень обізнаності у питаннях структурної побудови радянського суспільства. Значна увага приділялася особисто-професійним якостям працівників окружної прокуратури, їх характеру, темпераменту, адміністративно-організаторським здібностям і стану здоров'я.

Вагому роль для ефективної фахової роботи відігравав освітній рівень працівників прокуратури. Так, у прокуратурі центрального апарату УСРР вищу юридичну освіту здобули 58,34% працівників, вищу неюридичну – 8,33%, середню – 20,83%, та початкову – 12,5%. Водночас слід відзначити, що випадки неосвіченості частково компенсувалися партійним стажем, досвідом роботи в органах юстиції, передусім, в трибуналах, губюстах та повітюстах в роки громадянської війни. Так, кандидат на посаду помічника Могилів-Подільської окружної прокуратури Штейман Йосип Соломонович отримав лише початкову освіту. При цьому на засіданні окружної атестаційної комісії акцентувалася увага на партійності, досвіді роботи в органах юстиції та знанні єврейської мови, в чому була нагальна потреба для обслуговування єврейського населення (ДАВіО. Ф. Р – 417, оп. 1, спр. 11, арк. 31).

В особових справах працівників прокуратури Поділля за період з квітня по жовтень 1928 р. привертає увагу зміна пріоритетів з особистісно-організаційних умінь претендентів на рівень їх політичної обізнаності. В атестаційних листах цього періоду враховували вміння прокурора дотримуватись класового підходу під час розгляду справ, подачі висновків, складення пропозицій до слідчих, що сприяло зменшенню розбіжностей з судовими органами. На початку 1930-х рр. саме такі критерії підбору кадрів до місцевих прокуратур слугували для успішної реалізації поставлених політичних завдань.

У цьому аспекті типовим є професійний шлях Індара Евальда Бернальдовича (1893 р. н.). На посаді помічника прокурора Тульчинської окружної прокуратури по нагляду із цивільних справ (з 24 листопада 1926 р.) він отримав схвальну характеристику. В ній було зазначено, що Евальд Бернальдович сприяв покращенню діяльності Тульчинської окружної прокуратури, оскільки систематично дотримувався класового підходу в розгляді справ, подаючи висновки та касаційні протести, сприяв зменшенню розбіжностей із рішеннями окружного суду з 6% до 3% (ДАВіО. Ф. Р – 848, оп. 2, спр. 18, арк. 11).

Надзвичайно важливим напрямом для професійного зростання працівників центрального та місцевого апарату прокуратури була їх юридична підготовка та навчання. Це питання неодноразово обговорювалось на нарадах працівників прокуратури і судів, з'їздах працівників юстиції. З 11 по 14 липня 1922 р. в Харкові у НКЮ УСРР відбулась нарада завідувачів губерньськими відділами юстиції, на якій було запропоновано організувати перепідготовку кадрів через організацію відповідних курсів, або ж направлення на відповідні факультети Інститутів народного господарства» (О підготовке, 1922). Ухвалено також рішення запровадити тримісячні юридичні курси в Харкові (обслуговували Харківську, Полтавську, Донецьку, Катеринославську і Запорізьку губернії), Києві (Київську, Чернігівську, Волинську, Кременчуцьку) та Одесі (Одеську, Подільську, Миколаївську) (О підготовке, 1922).

Крім того, 26 грудня 1922 р., відповідно до Положення «Про судоустрій» від 16 грудня 1922 р., Рада народних комісарів прийняла рішення організувати в містах Харкові, Києві, Одесі короткотермінові юридичні курси для підготовки працівників юстиції (Збірник, 1923). Термін навчання на курсах встановлювався 4 місяці на перепідготовку осіб, які мають досвід роботи в органах радянської юстиції не менше одного року на посаді не нижче народного судді або народного слідчого. Один набір на такі курси складав 100 осіб, тобто за рік їх повинні були пройти загалом 900 осіб, заповнивши вакансії в органах НКЮ (у тому числі прокуратури), НКВС, ДПУ УСРР. Обов'язковим для випускників – працівників юстиції була умова служити у цьому відомстві не менше 2-х років. У зв'язку з тим, що передбачалось призначати на прокурорські посади осіб, які отримали практичний досвід роботи народних суддів чи народних слідчих, рознарядка по губерніях визначалась саме для цих категорій працівників. Зокрема, на Харківські курси – Харківщина (25 осіб), Полтавщина (30 осіб), Донеччина (25 осіб); Київські курси – Київщина (40 осіб), Волинь – (15 осіб), Чернігівщина – (25 осіб.); Одеські курси – Одещина (25 осіб), Поділля (25 осіб), Катеринославщина (30 осіб) (Про відкриття, 1923).

28 квітня 1927 р. керівництво юридичного факультету Київського інституту народного господарства надіслало листа Кам'янець-Подільському окружному виконавчому комітету з проханням подати заяви щодо підготовки фахівців прокуратур (ДАХО. Ф. Р – 1822, оп. 1, спр. 26, арк. 128). Окрім того, 15 вересня 1928 р. на засіданні ОАК в складі голови Тульчинського окружного прокурора Ангелова С. М., голови окружного суду Денисенко К.А. та члена окружного суду Чебана І.М. було затверджено характеристики працівників, які направлялися на юридичні курси: Бойко Параска Йосипівна (помічник окружного прокурора), Лішина Афанасій Іванович (помічник окружного прокурора), Мойсеїв Микола Ісакович (помічник окружного прокурора), Басько Петро Григорович (народний суддя), Наконечний Василь Якимович (старший секретар окружної прокуратури), Гусько Микола Іванович (народний слідчий) (ДАВіО. Ф. Р – 848, оп. 2, спр. 18, арк. 169).

Важливо проаналізувати характеристики кожного із працівників Тульчинської окружної прокуратури за віком, національністю, соціальним статусом, рівнем освітньої підготовки, спеціальністю. Так, за національним складом 5 працівників окружної прокуратури були українцями та 1 росіянин (Гусько Микола Іванович). За соціальним походженням представниками селянського класу були 4 прокурори, представниками службовців – 2 особи. За освітнім рівнем середню освіту отримали – 3, початкову або, як часто зазначалося в особових анкетах, «нижчу» – теж 3 особи. Ті, хто здобули середню освіту, після навчання в міському училищі вступали до реального училища або гімназії. За фаховою підготовкою співробітники прокуратури належали до органів юстиції – 3 особи; судових працівників – 1 особа; 1 – працівник міліції, а з березня 1928 р. призначений народним суддею (ДАВіО. Ф. Р – 848, оп. 2, спр. 18, арк. 156-159).

Позитивним явищем у кадровій політиці органів прокуратури було залучення до роботи жінок-фахівців. Керівництво НКЮ неодноразово наголошувало на необхідності залучення жінок до діяльності в органах юстиції, вказуючи, що «потрібно подбати, щоб протягом найкоротшого часу в кожній окрузі була бодай ... одна жінка прокурор» (Развадовский, 1925). Так, виконуючи розпорядження НКЮ, на черговому засіданні атестаційної комісії у Вінницькому окрузі 2 січня 1926 р. було призначено на посади помічників окружного прокурора Бойко Параску Йосипівну (1894 р.н.) та Блехман Ніну Абрамівну (1896 р.н.). Аналізуючи особові справи, дізнаємось, що пріоритетними критеріями оцінки вказаних працівників Вінницької окружної прокуратури слугували: партійна приналежність (з 1925р.; з 1919 р.); освіта (середня) та рівень знань радянського законодавства. Важливим є те, що призначали працівників на посади помічників окружної прокуратури за особисті моральні принципи, передовсім чесність, відповідальність, дисциплінованість, цілеспрямованість (ДАВіО. Ф. Р – 1020, оп. 2, спр. 9, арк. 260).

Водночас в Кам'янець-Подільській окружній прокуратурі в 1926 р. помічником окружного прокурора було затверджено Шапсину Феодосію Марківну. Варто відзначити, що на момент призначення на вказану посаду Феодосія Марківна вже мала значний юридичний досвід, оскільки на початку 1925 р. два місяці проходила стажування в Тульчинській окружній прокуратурі, а з 1 серпня по 9 листопада 1925 р. тимчасово виконувала обов'язки Кам'янець-Подільського окружного прокурора (ДАХО. Ф. Р – 1822, оп. 7, спр. 1, арк. 32).

Напрями кадрової політики органів радянської прокуратури УСРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст. були сформульовані в положеннях резолюції «Про кадри» листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б) (Коммунистическая, 1984). За результатами пленуму було ухвалено рішення переглянути та поповнити особовий склад співробітників юстиції випускниками вищих навчальних закладів (Ахматов, 1929).

Задля підвищення ефективності діяльності слідчого апарату НКЮ УСРР, котрий з вересня 1928 р. опинився в структурі прокуратури республіки, було поставлено основне завдання – переглянути особовий склад слідчих за критерієм його партійної приналежності. Зважаючи на

це, керівництво Вінницької окружної прокуратури у 1928 р. організувало фахову підготовку та навчання нових кадрових співробітників із учнів для заміни ними згодом народних слідчих, які не відповідали належним вимогам. Окружна прокуратура звернулася за допомогою до окружного виконкому про видачу на реалізацію поставленого завдання – 85 карб. на місяць дотації. Це прохання було задоволено (ДАВО. Ф. Р – 1883, оп. 1, спр. 8, арк. 36).

Важливим напрямом кадрової політики органів радянської прокуратури була українізація, яка здійснювалась за політичними ознаками. Станом на 1924 р. серед 3379 працівників юстиції українців було 56%, росіян 21,3%, представників інших національностей – 19,6%. З них 47,5% читали і писали українською, а 13,8 % – добре знайомі з літературною мовою. На місцевому рівні з 112 відповідальних працівників (прокурори та їх помічники) українців було всього 27 осіб (23,9%), росіян – 39 осіб (34,5%), інших національностей (переважно євреїв) – 47 осіб (41,6%). З них українською мовою не володіли зовсім 33 особи (29,2%), тільки читали 29 осіб (25,7%), могли читати і писати 20 осіб (17,7%), а володіли літературною мовою тільки 12 осіб (10,6%) (Мазуренко, 1924).

Із наведених даних видно, що серед співробітників органів юстиції на місцях рівень знань із української мови був найгіршим у працівників прокуратури. Загалом кількість працівників органів прокуратури, які володіли українською мовою становила – 42,3%. Та й цей невисокий показник був досягнутий за рахунок технічних працівників (47,2%) (Мазуренко, 1924). Станом на 1925 р. Подільська губерньська прокуратура була українізована на 60 %. В 4 округах губернії діловодство повністю здійснювалось українською мовою. Зважаючи на це прокуратура республіки поставила завдання з 1 січня 1926 р. діловодство всіх окружних прокуратур Поділля здійснювати також українською мовою (ДАХО. Ф. Р – 1822, оп. 7, спр. 1, арк. 310).

З метою підвищення рівня володіння українською мовою на Другому Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції визначили практичні рекомендації щодо оновлення наявного складу співробітників; призначення нових, що добре володіли українською мовою; запровадження курсів; залучення постійних чи тимчасових перекладачів; пропозиції до Академії наук УСРР для видання протягом двох місяців словника юридичної термінології.

Вагому роль під час кадрового добору відігравало соціальне походження кандидатів. Наприкінці 1920-х рр. загальна кількість робітників та селян в апараті прокуратури республіки досягла – 50%, серед окружних прокурорів – 45,0%, старших помічників окружних прокурорів – 52,3%, помічників окружних прокурорів – 72,8% (Михеєнко, 1929). Зважаючи на це, колегія Народного комісаріату юстиції УСРР спеціально розглянула питання про стан кадрів органів юстиції, зокрема в Подільському регіоні. У прийнятій резолюції досить значна увага приділялась кадрам органів прокуратури. За результатами обговорення колегія НКЮ констатувала: «...В окремих округах незадовільний склад робітників окружної прокуратури за тими ж ознаками, а саме в окружних прокуратурах: Могилів-Подільській, Білоцерківській, Кам'янець-Подільській, Лубенській, Шепетівській – лише по 1 робітникові та в Першотравневій і Лубенській лише по одному українцеві...» (Михеєнко, 1929). Щодо соціального складу Вінницької окружної прокуратури, то вона складалася з трьох робітників, чотирьох службовців; за національним станом – двох українців, трьох євреїв, одного поляка, одного білоруса. НКЮ УСРР визнав склад Вінницької окружної прокуратури незадовільним, як за соціальною, так і за національною ознаками, де було лише три робітника та два українці. Було запропоновано переглянути склад Вінницької окружної прокуратури (Мельничук, Пащенко, 2019, с.87).

Висновки. Отже, формування кадрового забезпечення органів радянської прокуратури на Поділлі (1922-1928 рр.) було глибоко ідеологізованим та здійснювалося відповідно до політики більшовицької партії. При призначенні працівників прокуратури пріоритетну роль відігравали такі критерії, як політична лояльність, партійна приналежність, соціальне походження та класова орієнтація кандидатів.

Освітній рівень прокурорських працівників часто поступався місцем партійному стажу та досвіду в революційних органах юстиції. Підвищення професійної підготовки забезпечувалося шляхом створення короткотермінових юридичних курсів. Атестаційні комісії діяли за партійно-централізованими принципами, оцінюючи не стільки фахову компетентність, скільки політичну надійність і відданість радянській владі. Процес атестації був формальним, висновки атестаційних комісій були типовими та мали узагальнюючий характер. Першочерговими критеріями оцінки працівників окружних прокуратур слугували: партійна приналежність; освіта та рівень знань радянського законодавства. У досліджуваний період в органи прокуратури почали призначати жінок, з врахуванням їх моральних якостей і партійної приналежності, хоча їх відсоток був незначний.

Українізація органів прокуратури проводилася повільно та здебільшого формально, внаслідок чого рівень володіння українською мовою залишався низьким, особливо серед прокурорських кадрів. Їх соціальний склад не відповідав задекларованим радянським ідеалам, оскільки більшість працівників були службовцями, а не вихідцями з робітничого класу і

.....
селянства. Відсоток українців в органах прокуратури був незначний, тут переважали представники національних меншин.

Джерела та література:

- Ахматов, Л.** (1929). Про кадри. *Вісник радянської юстиції*, 17, 506 – 508.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- ДАХО** – Державний архів Хмельницької області.
- Збірник** (1923). Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 56, 1147 с.
- Інструкція** (1923). Інструкція губернським атестаційним комісіям від 1 листопада 1923 р. *Бюлетень Народного комісаріату юстиції УСРР*, 36, 325 – 327.
- Коммунистическая** (1984). Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК КПСС. 9-е изд., доп и испр. Москва, 1983–1990. В 16 т. Т. 4 : 1926-1929, 575 с.
- Мавдрик, М.** (2012). Становлення та розвиток прокуратури України як інституту захисту прав і свобод людини і громадянина. *Вісник Харківського університету внутрішніх справ*. 3(58). 22–35.
- Мазуренко, Ю.** (1924). До питання про переведення українського діловодства в органах НКЮ. *Вестник советской юстиции*. 9-10, 253-255.
- Мельничук О.А., Пащенко І.І.** (2019). Структурна та кадрова характеристики органів прокуратури 1922 – 1933 рр. на Поділлі. *Вісник аграрної історії*. Вип. 27-28. С. 41-45.
- Миколенко, В.** (2017). Історико-правові аспекти становлення та розвитку прокуратури України. *Порівняльно-аналітичне право*, 1, 39–41.
- Михеєнко, І.** (1929). Кадри юстиції. *Вісник радянської юстиції*. 18, 524-525; 20, 587-588; 21, 626-627.
- Михеєнко, І.** (1929). Про стан кадрів органів юстиції. *Вісник радянської юстиції*. 17, 517.
- Мичко, М.** (1999). Прокуратура України: роль і місце в системі державної влади. Донецьк: Донеччина, 256 с.
- О подготовке** (1922). О подготовке работников юстиции. Резолюция по докладу тов. Машкина. *Вестник советской юстиции*. 5-7, 163.
- Пащенко, І. І.** (2017). Концепція створення прокуратури УСРР в 1922-1933 рр. та дискусії щодо її функцій в системі державного управління. *Часопис української історії*. Вип. 36. С. 45-52.
- Пащенко, І. І.** (2016). Становлення та діяльність органів прокуратури УСРР в 1922-1933 рр.: історіографія проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 24. С. 331-336.
- Попович, Є.** (2009). Шляхи розвитку прокуратури України: монографія. Харків: Торнадо, 352 с.
- Про відкриття** (1923). Про відкриття короткотермінових юридичних курсів: Обіжник НКЮ УСРР від 24 листопада 1923 р. №132 до всіх губсудів та губпрокурорів *Бюлетень Народного комісаріату юстиції УСРР*. 40, 360-364.
- Развадовский, Е.** (1925). Реорганизация органов юстиции. *Вестник советской юстиции*. 10, 409-412.
- Сухонос, В.** (2004). Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність: монографія. Суми: Університетська книга, 348 с.
- Сухонос, В.** (2008). Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку: монографія. Суми: Університетська книга, 447 с.
- Схема** (1923). Схема атестації відповідальних працівників юстиції *Бюлетень Народного комісаріату юстиції УСРР*, 36, 328-329.
- Твердохліб, М.** (2015). Історико-правові витоки участі прокурора у кримінальному провадженні в суду на українських землях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 32, 161–164.
- Pashchenko Iryna.** (2020). Activities of the Prosecutor's office of Podilia in 1922-1933 in terms of the implementation of its functions. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. № 12. P. 83-98.

References:

- Akhmatov, L.** (1929). Pro kadry [About personnel.]. *Visnyk radianskoj yustytsii – Bulletin of Soviet Justice*, 17, 506 – 508. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region].
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].
- Zbirnyk** (1923). Zbirnyk postanov ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1922-1923 rr. [Collection of resolutions and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine for 1922-1923] Kharkiv: Lito-drukarnia «Knyhospilky», 56, 1147 s. [in Ukrainian].

- Instruktsiia** (1923). Instruksiiia hubernskym atestatsiinym komisiiam vid 1 lystopada 1923 r. [Instructions to provincial attestation commissions dated November 1, 1923]. *Biuleten Narodnoho komisariatu yustytzii USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR*, 36, 325 – 327. [in Ukrainian].
- Kommunisticheskaya** (1984). Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsiyakh i resheniyakh sezдов, konferentsii i Plenumov TsK KPSS [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and Plenums of the Central Committee of the CPSU]. 9-e izd., dop i ispr. Moskva, 1983–1990. V 16 t. T. 4 : 1926-1929, 575 s. [in Russian]
- Mavdryk, M.** (2012). Stanovlennia ta rozvytok prokuratury Ukrainy yak instytutu zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna [Formation and development of the Prosecutor's Office of Ukraine as an institution for the protection of human and civil rights and freedoms.]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of the Kharkiv University of Internal Affairs*. 3(58). 22–35. [in Ukrainian].
- Mazurenko, Yu.** (1924). Do pytannia pro perevedennia ukraïnskoho dilovodstva v orhanakh NKlu [On the issue of transferring Ukrainian office management to the bodies of the National Council of Justice.]. *Vestnyk sovetskoi yustytzii – Bulletin of Soviet Justice*. 9-10, 253-255. [in Ukrainian].
- Melnychuk O.A., Pashchenko I.I.** (2019). Strukturna ta kadrova kharakterystyky orhaniv prokuratury 1922 – 1933 rr. na Podilli [Structural and personnel characteristics of the prosecutor's office bodies in Podillia from 1922 to 1933.]. *Visnyk ahrarnoi istorii – Bulletin of Agrarian History*. Vyp. 27-28. S. 41-45. [in Ukrainian].
- Mykolenko, V.** (2017). Istoryko-pravovi aspekty stanovlennia ta rozvytku prokuratury Ukrainy [Historical and legal aspects of the formation and development of the Prosecutor's Office of Ukraine.]. *Porivnialno-analitychne pravo – Comparative and analytical law*, 1, 39–41. [in Ukrainian].
- Mykheienko, I.** (1929). Kadry yustytzii [Cadres of Justice.]. *Visnyk radianskoi yustytzii – Bulletin of Soviet Justice*. 18, 524-525; 20, 587-588; 21, 626-627. [in Ukrainian].
- Mykheienko, I.** (1929). Pro stan kadriv orhaniv yustytzii [On the state of personnel in the justice system.]. *Visnyk radianskoi yustytzii – Bulletin of Soviet Justice*. 17, 517. [in Ukrainian].
- Mychko, M.** (1999). Prokuratura Ukrainy: rol i mistse v systemi derzhavnoi vldy [The Prosecutor's Office of Ukraine: role and place in the system of state power]. Donetsk: Donechchyna, 256 s. [in Ukrainian].
- O podgotovke** (1922). O podgotovke rabotnikov yustytzii. Rezolyutsiia po dokladu tov. Mashkina [On the training of justice workers. Resolution on the report of Comrade Mashkin]. *Vestnik sovetskoi yustytzii – Bulletin of Soviet Justice*. 5-7, 163. [in Russian]
- Pashchenko, I. I.** (2017). Kontseptsiiia stvorennia prokuratury USRR v 1922-1933 rr. ta diskusii shchodo yii funktsii v systemi derzhavnogo upravlinnia [The concept of the creation of the Prosecutor's Office of the Ukrainian SSR in 1922-1933 and discussions regarding its functions in the system of state administration.]. *Chasopys ukraïnskoi istorii – Journal of Ukrainian History*. Vyp. 36. S. 45-52. [in Ukrainian].
- Pashchenko, I. I.** (2016). Stanovlennia ta diialnist orhaniv prokuratury USRR v 1922-1933 rr.: istoriografiiia problem [The formation and activities of the prosecutor's office of the Ukrainian SSR in 1922-1933: historiography of the problem]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*. Vyp. 24. S. 331-336. [in Ukrainian].
- Popovych, Ye.** (2009). Shliakhy rozvytku prokuratury Ukrainy: monohrafiia [Ways of development of the prosecutor's office of Ukraine: monograph]. Kharkiv: Tornado, 352 s. [in Ukrainian].
- Pro vidkryttia** (1923). Pro vidkryttia korotkotermynovykh yurydychnykh kursiv: Obizhnyk NKlu USRR vid 24 lystopada 1923 r. №132 do vsikh hubsudiv ta hubprokuroriv [On the opening of short-term legal courses: Circular of the National Council of Justice of the Ukrainian SSR dated November 24, 1923 No. 132 to all provincial courts and provincial prosecutors] *Biuleten Narodnoho komisariatu yustytzii USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR*. 40, 360-364. [in Ukrainian].
- Razvadovskii, Ye.** (1925). Reorganizatsiia organov yustytzii [Reorganization of the justice authorities.]. *Vestnik sovetskoi yustytzii – Bulletin of Soviet Justice*. 10, 409-412. [in Russian]
- Sukhonos, V.** (2004). Orhanizatsiia i diialnist prokuratury v Ukraini: istoriia i suchasnist: monohrafiia [Organization and activities of the prosecutor's office in Ukraine: history and present: monograph]. Sumy: Universytetska knyha, 348 s. [in Ukrainian].
- Sukhonos, V.** (2008). Prokuratura v systemi derzhavnykh orhaniv Ukrainy: teoretychnyi analiz suchasnoho stanu ta perspektyv rozvytku: monohrafiia [The prosecutor's office in the system of

.....
state bodies of Ukraine: theoretical analysis of the current state and development prospects: monograph]. Sumy: Universytetska knyha, 447 s. [in Ukrainian].

Skhema (1923). Skhema atestatsii vidpovidalnykh pratsivnykiv yustytsii [Certification scheme for responsible justice employees] *Biuleten Narodnoho komisariatu yustytsii USRR – Bulletin of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR*, 36, 328-329. [in Ukrainian].

Tverdokhlib, M. (2015). Istoryko-pravovi vytoky uchasti prokurora u kryminalnomu provadzhenni v sudu na ukrainskykh zemliakh [Historical and legal origins of the prosecutor's participation in criminal proceedings in court in Ukrainian lands]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 32, 161–164. [in Ukrainian].

Pashchenko Iryna. (2020). Activities of the Prosecutor's office of Podilia in 1922-1933 in terms of the implementation of its functions. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts.* № 12. P. 83-98. [in English]

Надійшла до редакції / Received: 08.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.08.2025

The repressive policies of the Stalinist regime in Vinnitsia region (based on „ukaznyk” from 1948): an anthropological approach

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Professor (Ukraine)

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Natalka V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD History, Associate Professor (Ukraine)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Abstract.

The article uses an anthropological approach to explore the repressive policy enacted by Stalin's Decree (Ukaz) of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On the eviction from the Ukrainian SSR of persons who willfully evade agricultural labor and lead an antisocial, parasitic lifestyle” (dated February 21, 1948) and its consequences in the Vinnitsia region. **The research methodology** combines general scientific and historical methods, including the problem-chronological, comparative-historical and content analysis approaches. By applying an anthropological lens to analysis of various types of sources (interrogation protocols, autobiographies/biographies, petitions, character references, official reports, denunciations, etc.) the study reveals, through the stories of thousands of “ukazniks” (special settlers), such key contexts, essential for a deeper understanding of this topic, as the object-subject dynamics of repressive policy, collective and individual responsibility, active and passive participation in repression, dehumanization of perpetrators and victims, etc. **The scientific novelty** of the article lies in the use of newly introduced archival materials, which were regarded from anthropological perspective. They enabled the author to highlight the repressive forms and methods and to reveal the consequences of the “Decree” implementation for the Ukrainian peasantry. **Conclusions.** The tragic fates of the “ukazniks” illustrate the Bolshevik regime’s deliberate effort to destroy the Ukrainian ethnos and culture. In the post-war period, the traditional peasant family and community – then the largest social stratum among Ukrainians, were almost entirely destroyed. The consequences of the “Decree” demonstrate that Stalin’s totalitarian policy was fundamentally based on an uncompromising binary of “friend or foe” and the systemic devaluation of human life.

Keywords: anthropological dimension, Stalinist repressive policies, “ukaznyk”, post-war village, Vinnitsia region, collective farmer, tax, moods, special settlers.

Репресивна політика сталінського режиму на Вінниччині (на прикладі «указників» 1948 року): антропологічний вимір

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна),

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анотація.

Метою статті є висвітлення кризь призму антропологічного підходу наслідків репресивної політики сталінського Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (від 21 лютого 1948 р.) на території Вінниччини. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів, зокрема, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного та контент-аналізу. Саме антропологічна оптика в роботі з різними типами джерел (протоколи допитів, автобіографії/біографії, листи-прохання, характеристики, доповідні записки, доноси тощо) дозволила увразнити на прикладі тисячних доль «указників» (спецпоселенців) такі важливі контексти для глибшого осмислення цієї теми як об'єкт-суб'єкт репресивної політики, колективна та індивідуальна відповідальність, активна і пасивна участь у репресіях, дегуманізація виконавців і жертв тощо. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів зроблено спробу через висвітлення репресивних форм і методів показати наслідки реалізації «Указу» для українського селянства кризь антропологічний вимір. **Висновки.** Трагічні долі «указників» виразно засвідчили, що більшовицький режим свідомо знищував український етнос та українську культуру. Адже в післявоєнний період практично було повністю зруйновано традиційну селянську сім'ю та громаду як найчисельнішу соціальну верству українців. Наслідки «Указу» вкотре продемонстрували, що в основі сталінської тоталітарної політики було покладено безкомпромісну біполярну систему «свого – чужого» та знецінення людини як такої.

Ключові слова: антропологічний вимір, сталінська репресивна політика, «указники», повоєнне село, Вінниччина, колгоспник, податок, настрої, спецпоселенці.

Постановка проблеми. Антропологічний підхід у дослідженнях сталінського терору є наслідком «антропологічного» повороту, який на межі ХХ-ХХІ ст., безпосередньо торкнувшись гуманітарних наук, призвів до переміщення пріоритету в самому об'єкті пізнання з події, явища або процесу на конкретну людину чи людей, залучених у цих подіях і процесах. «Антропологічно» орієнтована історія – це, насамперед, історія про людину та історія людини в різних її життєвих проявах.

Актуальність теми продиктована чинниками як об'єктивного, так й суб'єктивного характеру. Сталінський терор зачепив мільйони людей, трагічні долі яких вимагають посиленої уваги, вивчення та пошанування. Спадок тоталітаризму дається сьогодні взнаки майже в усіх сферах пострадянських країн: державотворенні, міжнаціональних відносинах, історичній пам'яті. Обґрунтування стратегій запобігання тоталітаризму, визначення змісту, спрямованості та дієвості сучасних антитоталітарних практик потребує осмислення цього феномену у нових соціокультурних контекстах. Наприклад, про рецидиви й трансформацію сталінської репресивної політики у постіндустріальних реаліях, зокрема, у вигляді російського авторитаризму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Механізми та наслідки сталінської репресивної політики повоєнного періоду саме в антропологічному контексті у світовій та вітчизняній історіографії почали вивчати відносно недавно. Переважно це стосується теми Голодомору (Калакура, 2018), (Марочко, 2017).

Актуальність теми посилюється також недостатньою увагою як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях до долі «указників», примусово виселених селян. З досліджень проблеми варто назвати роботи Вронської Т. (Вронська, 2011), Місінкевича Л., Подкура Р. (Місінкевич, Подкур, 2012), Коваленко О, Аскерової Л. (Коваленко, Аскерова, 2012), Кравченка П. (Кравченко, 2014, 2020). У більшості цих праць з об'єктивних причин не використані документи галузевих архівів МВС з теми.

Метою статті є спроба, кризь антропологічний вимір, на основі нових архівних документів проаналізувати форми, методи й наслідки реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (від 21 лютого 1948 р.) на території Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Мета політики тоталітарного сталінського режиму щодо українського села полягала у свідомому систематичному масовому фізичному та морально-психологічному нищенні селянства як титульної соціальної верстви українців та носія етнічної ментальності. Вважаємо, що наслідки цих дій мали виразні ознаки не лише геноциду, а й етноциду, що й спробуємо далі увразнити.

Тоталітарний маховик запрацював ще в 20-30-рр. ХХ ст. через голодомори (1921-23, 1932-33 рр.), колективізацію та репресії. У результаті це призвело до відчуження селянина від

політичного життя шляхом руйнації усталених уявлень про мораль та етичні норми, соціальних зв'язків із сім'єю та громадою, перетворення суспільства на розрізаних індивідів. Ідейне коріння та обґрунтування такого відчуження варто шукати в ідеології більшовизму, теоретики якого доводили ворожість селянства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму, зараженість буржуазною ідеологією, а, відтак, воно підлягало фізичному знищенню.

Нацистська окупація лише збільшила випробування для селян. А з поверненням у 1944 р. радянського режиму ситуація в колективних господарствах погіршилася. Держава різко посилила податковий тиск, відновила завищені заготівельні плани, при цьому унеможлививши колгоспникам забезпечити свої сім'ї продовольчо-грошовим мінімумом для елементарного фізичного виживання. В Україні становище було, очевидно, найгіршим. На нашу думку, це пов'язувалося не в останню чергу з німецько-румунським окупаційним режимом, який, незважаючи на відому жорстокість, що не поступалась сталінській у 1930-х рр., дав відносно більшу можливість селянинові працювати на себе. Йдеться про певне відновлення приватної власності і ринкових відносин, що, як варіант, могло поліпшити добробут. З поверненням радянських окупантів зі всіма старими порядками, мешканці села, багато з яких сподівалися на полегшення після війни, навіть на ліквідацію колгоспів, розчарувалися остаточно.

Настрої про припинення діяльності колективних господарств були досить поширеними. Вже у 1945 р. вони набрали на Вінниччині таких розмірів, що комуністична влада змушена була звернути на це увагу на обласному рівні. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Нижник на пленумі обласного комітету компартії у липні навів приклади настроїв у Бершадському і Теплицькому районах: війна скоро закінчиться і колгоспи розпустять, тому що Англія та Америка пред'явили СРСР ультиматум. Із поширенням таких слухів у деяких колективних господарствах колгоспники почали розбирати майно. У Тростянецькому районі розпуск колгоспів пов'язували з рішеннями Сан-Франциської конференції, яка начебто прийняла таке рішення (ДАВіО, ф. П-136, оп. 12, спр. 165, арк. 120; ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 27896, арк. 14, 17-17зв., 85-86). Все це свідчило про несприйняття селянами кріпосницької за своїм змістом форми господарювання. Не маючи аргументів, режим відповідав репресіями.

В 1946 р. влада розпочала наступ на присадибні господарства селян. Відповідно до всесоюзної постанови «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в Україні переірали розміри присадибних ділянок, з яких вони харчувалися. Так звані надлишкові сотки відбирались на користь колгоспів. Одночасно влада обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Суттєві грошові ресурси селяни витрачали на державні позики. У селян відібрали коней, яких вони придбали під час німецько-румунської окупації і які були для них суттєвою допомогою в господарстві. Такі заходи режиму лише посилювали небажання працювати в колгоспах.

Важку повоєнну ситуацію посилив штучний голод 1946-1947 рр., який, крім іншого, призвів до масового залишення роботи в колективних господарствах. Селяни шукали засоби для фізичного виживання. У більшості випадків вони зводилися до поїздок в Західну Україну та великі міста СРСР для пошуків продовольства, до вирощування продукції на власній присадибній ділянці для продажу. Як наслідок, кількість працюючих у колгоспах, і без того невелика, суттєво зменшилась. У 1947 р. понад 45 тис. працездатних колгоспників Вінниччини не виробили мінімуму трудоднів. А режим продовжував експортувати зерно: у 1946 р. вивіз склав 1.7 млн тон, або 10 відсотків заготовленого хліба (Місінкевич, 2012). Відносини між українським селянством і радянським режимом ставали дедалі напруженішими і почали нагадувати ситуацію на початку колективізації: несприйняття колгоспної системи господарювання з можливістю застосування більш радикальних методів з боку голодуючих селян. Як і тоді, вихід із ситуації режим бачив не у наданні колгоспникам права самим розпоряджатися хоча б частиною виробленої продукції для виживання, а в залякуванні і посиленні репресій. Селяни мали продовжувати працювати у колгоспах практично безоплатно, а держава – монопольно розпоряджатися виробленою ними продукцією.

Головною причиною невиходів на роботу і, відповідно, невироблення мінімуму трудоднів селяни називали голод: «... в связи с недостатками 1947 года не хватало продуктов и пришлось переживать трудный момент и даже не было во что обуться и одеться и не было, в чем ходить на работу...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 47); «...в 1947 году был сильный голод и я не выработала минимум трудодней» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 88); «...самой большой причиной (невыработки трудодней – авт.) было то, что в меня не было что кушать [...]». Я уже опухшая с отцом должна была уехать в Западную Украину на прокормление, где работали за то только, что нас кормили» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 104-104 об.); «В 1947 году у нас была сильная засуха и голод...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 440, арк. 219).

На наш погляд, покарані селяни не могли назвати головну причину небажання працювати в колгоспах: відсутність матеріальної зацікавленості і приватної власності. Такі висловлювання сприймалися режимом як антисоветська пропаганда й агітація і могли бути відповідно покарані.

Тому на своє виправдання використовували «дозволені» аргументи, що, як і інші, не бралися до уваги партійно-советським керівництвом, для якого робота в колгоспі була обов'язковою за будь-яких умов.

Поява «указників» лише увиразнила посилення тиску на українське село. Вони з'явилися в результаті Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 р., з грифом «не підлягає публікації». Сама назва Указу була брехливою: селяни не ухилялися «від трудової діяльності в сільському господарстві». Важко уявити жителя сільської місцевості, який не бажає працювати на своїй землі. Вони хотіли мати відповідну винагороду за свою працю, а це, з точки зору режиму, вважалось неприпустимим. Того ж дня, 21 лютого, за підписом І. Сталіна на місця був розісланий ще один документ: постанова № 446 «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 року...». У ньому, зокрема, вождь визначив місця заслання «злочинців», куди їх зобов'язані були направляти органи внутрішніх справ: Республіка Комі, Тюменська область, Архангельська область Карело-Фінська РСР, Кіровська область (ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 152, арк. 1-3, 4-8). Прикметно, що в обох документах не було жодного слова про трудовні та їх невиконання. Режим, очевидно, не хотів засвідчити неефективність створених ним колективних господарств: вся пропаганда в СРСР говорила про «щасливе заможне життя» колгоспників. Та висновок на місцях зі слів про «ухиляння від суспільно-корисної праці» був зроблений «правильний». До того ж, вказівки щодо безпосереднього виконання Указу віддавалися у багатьох випадках усно, під час проведення зборів партійно-советського активу.

Симптоматично й показово, що документ з'явився за ініціативи Н. Хрущова, який звернувся до досвіду царської Росії (Кравченко, 2020).

На Вінниччині Указ, що сприймався як обов'язковий до виконання, почали реалізовувати дуже швидко, з 3 березня. Очевидно, принцип соціалістичного змагання тут, як і скрізь, зіграв свою роль: кожна область України намагалась якомога швидше показати результати своєї діяльності. Пастки задніх у таких справах було небезпечно. Крім того, Сталін зобов'язав Раду Міністрів України у тримісячний термін надати до Ради Міністрів СРСР звіт про виконання Указу.

Суттєвим моментом було і те, що першим секретарем Вінницького обкому КП(б)У був М.М. Стахурський, генерал-лейтенант радянської армії, який застосовував відповідні форми та методи роботи і виконував накази швидко й якісно.

Питання про виселення спочатку обговорювались на закритих партійних зборах комуністів колгоспу. Виступи на них готували заздалегідь, під контролем партійного секретаря, тому, за окремими винятками, вони були стандартними: говорилося про турботу і піклування Сталіна та партії за колгоспне селянство, про успіхи і бажання працювати ще краще. Указ вважався «правильним, своєчасним», на нього покладалися великі сподівання у справі підвищення продуктивності праці, покращення добробуту колгоспників тощо. Та головна частина виступів присвячена проблемі небажання працювати у колгоспі. Причини бачили, як правило, у недостатній свідомості колгоспників, відсутності «соціалістичного відношення до праці», у «пережитках капіталізму», у наслідках німецько-румунської окупації тощо. Окремі комуністи вважали, що подібні каральні заходи мали застосовуватись раніше: «Если бы этот указ выйшов трошки раніш, я думаю, что лучше было бы положение. У нас в колхозе не виробили мінімуму трудовнів [...] тому що близько базар. [...] А коли б знали про цей указ, то дуже добре було би» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 11).

Отже, причина катастрофічної ситуації в колгоспах пояснювалась запізнілим посиленням репресій, а не колгоспною системою господарювання. Вирішення проблеми бачили не у матеріальній зацікавленості у результатах праці, а в посиленні покарання. Указ мав сприяти побудові «світлого майбутнього»: «Оскільки ми наближаємся до поступового переходу до комунізму, значить ми повинні створити кількість продуктів. А при таких умовах, як по 600 грм на трудовдень, ми далеко не підемо» (Кравченко 2020).

Карали не лише за невиконані трудовні, хоча саме такі жителі села складали переважну більшість покараних 8-річним виселенням. Серед «указників» були злодії, п'яниці, хулігани тощо. Ніхто не шукав причин їхньої асоціальної поведінки. Вважалось, що всі ці явища – пережитки «проклятого минулого» і їм не місце в соціалізмі. Та коли людина не хоче сама виправляти, її відправка у віддалені регіони СРСР виправдана і навіть необхідна.

Головними причинами покарання/виселення, крім трудовнів, були: невиконання натуральних поставок, самовільне залишення роботи в колгоспі, нешанобливе відношення до керівництва колгоспу. Велика підозра була до тих селян, які проживали на тимчасово окупованій німцями та румунами території, до тих, хто працював у колективних господарствах або ж, ще гірше, був у родинних чи приятельних стосунках з представниками попередньої окупаційної влади.

Згадувалися й раніше скоєні «гріхи». Наприклад, невдоволення колективізацією чи опір їй. Зверталась увага і на соціальне походження. Підставою для виселення могло бути походження «з куркулів», або ж хтось із родичів був репресований: «...її чоловік за контрреволюційні дії проти радянської влади висланий, як ворог народу» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1057, арк. 25). У 1947 р. була покарана шістьма місяцями примусових робіт «за образу голови колгоспу»... (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1065, арк. 35); «...злісно відноситься до колгоспного майна, головним джерелом життя вибрала спекуляцію. Жодні попередження з боку колгоспу на неї не впливають...явно вороже відноситься до колгоспних заходів [...] Своєю поведінкою, небажанням вести трудовий спосіб життя вона розкладає трудову дисципліну в колгоспі» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1062, арк. 5). Особисті мотиви були досить частими приводами для виселення: «...я честная колхозница попала сюда ошибочно, только по злобе председателя мне неправильную характеристику выдали» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 21).

Характерними були покарання за декілька «гріхів»: «...во время коллективизации совместно со своим мужем поднимала вольники, сосредотачивала кулачество против мероприятий партии и правительства... Неоднократно матом обруговала, как финансового агента, так и работников сельсовета. В работе колхоза не принимает участия, не вырабатывает минимума трудодней и пользуется благом колхоза» (ГДА МВС України, ф. 4, оп.1, спр. 1057, арк. 11). Типовий висновок: «...е неблагонадійною, займається антирадянською агітацією, а також антиколгоспно налаштована. Своєю поведінкою розкладає трудову дисципліну в колгоспі, викликає незадоволення серед колгоспників...» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 989, арк. 8).

Документи свідчать, що значна кількість колгоспників переставала працювати, дивлячись на «неблагонадійних», які були критично налаштовані до Указу, відверто висловлювали думки, несумісні з «генеральною лінією партії»: «Теперь как видно эти бандиты-кровопийцы хотят задушить народ. Хотят репрессиями заставить выходить на работу. Ведь у них иными путями ничего не получается. А поэтому решили издать такой Указ...» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 116); «Вы хуже немцев обращаетесь с народом. Я был в немецком концлагере и со мной так не обращались. Подождите, мы с Вами еще встретимся...» (ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 152, арк. 130); «...наше правительство любит бесплатный труд и чтобы мы работали даром. Румыны у нас были три года, а было лучше, чем за 30 лет советской власти...» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 129).

Два останні висловлювання, лунаючи вкрай радикально і небезпечно для режиму, засвідчили нестерпність ситуації для значної частини селян. Останні не бачили суттєвої різниці між окупаційними режимами, що різнилися між собою лише за рівнем жорстокості по відношенню до населення. І в цьому відношенні радянський режим перевершував інші.

Покарані часто тікали з місць спецпоселення, нарікаючи на важкі умови праці на лісоповалі чи в золотих копальнях, на суворий клімат. Особливо важко було жінкам, які і в колгоспах, і на спецпоселеннях виконували однакову з чоловіками фізичну роботу. Їхні страждання посилювались тим, що у багатьох із них вдома залишилися малолітні діти, діти-інваліди, немічні батьки, брати і сестри, що потребували догляду.

З протоколу допиту Подрушняк Ганни, яка втекла зі спецпоселення в Карело-Фінській АРСР, дізнаємось, що її син, 1938 року народження, проживав з її матір'ю (батько теж був висланий у 1948 р. на спецпоселення в Карело-Фінську АРСР). Це і стало мотивом до втечі. Самовільно поїхавши додому, вона невдовзі була заарештована й відправлена, вже як кримінальна злочинниця, назад (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1030, арк. 7, 7зв., 13зв., 29). Інша карельська спецпоселенка, Патроманська Параска, втекла до доньки, 1938 року народження, яка залишилась у селі з батьком (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1055, арк. 5зв.). Такі випадки, як свідчать особові справи арештованих, були непоодинокими.

У вкрай скрутному матеріальному становищі і морально-психологічному стані опинялись багатодітні жінки після відправки на спецпоселення їхніх чоловіків. Зазвичай, звернення і прохання до влади на кшталт: «...прошу відпустити мого чоловіка... оскільки на моєму утриманні є троє дітей до 16-річного віку, я їх не можу виховувати...» залишались без відповіді (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 141).

Режим не звертав уваги й на те, що члени родини спецпоселенців вірно служили йому, захищали його і навіть платили своїм життям. «Я вже отбыла 5 годов и пошел 6 год. Имею три сына, которые защищали родину во время Отечественной войны, средний сын погиб, а старший вернулся домой, имеет сталинские грамоты за выполнение боевых операций а также награды. И остался третий сын десяти лет и дочь» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 70-70 зв.).

Попадали під Указ і ветерани війни та інваліди. Син, який служив у радянській армії, пише про свого батька, учасника та інваліда війни, який за станом здоров'я не зміг виробити мінімуму

.....
трудодня, за що і був висланий (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 136 об.). Витяг з іншого листа: «Я выработал 115 трудодней, невыработал 5 трудодней годовой нормы в связи со здоровьем, так как я инвалид второй группы, очень часто болею, за что и выслали меня. Семья моя осталась из 8 человек: жена, сын с 1931 г., 2-й 1938 г., 3-й 1940 г., дочь 1942 г., 2-я 1947 г., 3-я 1949 г. и мать старушка 73 года...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 440, арк. 104 об.).

Більшість спецпоселенців репресивна машина все ж ламала, в результаті чого людина перетворювалася на слухняного виконавця. Про це свідчать типові листи-прохання про повернення додому: [...] «Прошу, товаришу голову, прийняти мене до колгоспу, де я буду виконувати ваші завдання, буду трудитися чесно, добросовісно, виконувати всі завдання» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 75-75 зв.); «...прошу помилувати мене і відпустити додому, так як я працюю на даній копальні з 1949 року і не маю за собою жодного зауваження, і чесно, добросовісно працюю, і по поверненні додому так само буду працювати...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 139-139 зв.); «...я понял свою ошибку. И заверяю партию и правительство, заверяю нашу любимую Советскую родину и весь советский народ, что доверие партии и правительства оправдаю с честью» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 38).

Важко сказати, наскільки щиро написані наведені вище слова, проте, якщо навіть зважати на просте бажання повернутись, то очевидно, що принаймні частина покараних по поверненні додому вже ходила на роботу до колгоспу і не чинила опору. Їхня доля слугувала прикладом для інших, які не хотіли бути виселеними. Та й мета акції у рамках виконання Указу полягала, на наш погляд, не стільки у покаранні виселенням, скільки в попередженні тих, хто залишався. Виселення посилювало покарання тих, кого сталінський режим вважав своїми ворогами з причини їхнього небажання бути підневільними працівниками на колгоспній землі.

Як бачимо, наслідки Указу «Про виселення...» доруйновували український тип традиційної селянської сім'ї – малу патріархальну егалітарну (з тяжінням до рівних стосунків між подружжям) організацію з подвірним землеволодінням (де селяни, на відміну від російських общинників, де-факто були землевласниками). Знищення сім'ї як базової соціокультурної одиниці пришвидшило й занепад громади як цілісного соціально-економічного і правового організму, що за своїм змістом як безобщинний формат життєдіяльності посідає виняткове місце в історії українського селянства і національної культури загалом.

Окрім демографічної й соціально-економічної, закріпачене колгоспами селянство фактично потрапило ще й у глибоку гуманітарну кризу.

Українського селянина загнали в антагоністичну парадигму: між постійним бажанням і можливостями мати свою землю і працювати на ній. На цілі покоління заклали синдром надмірної запаєності та зацикленості на матеріальних благах. А примусова дармова праця породила схвально-заохочувальне ставлення до систематичного розкрадання колгоспного майна. Нормальність цього явища пояснювалось саме тим, що красти його не гріх, бо воно «все одно наше, зароблене потом і кров'ю». Це девальвувало, на жаль, і поважливе ставлення до будь-якого чужого майна загалом.

Указ «Про виселення...» посилював дегуманізацію морально-етичних норм та вкоренив у майбутніх поколіннях такі явища як формалізація, бюрократизація та імітація праці. Тотальне примусове втручання у приватний простір змусило селянина-колгоспника фактично виставити своє життя напоказ. Амбівалентність моралі виявлялася, зокрема, в тому, що такі риси як покора, прислужництво, пристосуванство («мовчи, глуха – буде менше гріха», «покірне телятко дві мамки ссе») ставали для селян усталеними світоглядно-поведінковими нормами, але водночас вони намагались усіляко уникати громадського життя («моя хата скраю»).

Подвійний стандарт виявлявся, з одного боку, у недовірі до місцевої влади, а з іншого – у формуванні стокгольмського синдрому, що означало прив'язаність жертви до кривдника й з часом виправдання його дій. Віра в те, що високе керівництво справедливе, а всі біди від місцевих начальників дедалі міцнішали. Патерналізм підтримувала і сама радянська система: Сталін – батько, вождь тощо. «Указ...» лише утвердив безпомилність, безкарність і сакральність влади. Підтвердженням цього є звернення-листи «указників» адресовані керівникам обласного, республіканського і союзного рівня з проханням про допомогу: «Кажут люди, товарищ Шверник, что вы дуже помогаете народу, коли на мистах кого несправедливо обижают. [...] Тилько одно Ваше слово, товарищ Шверник, и придет счастье и радость до нашей бидной хаты, буде у нас дочь, у ее сына мать, а ей Вы дадите возможность работать в родном колхозе и, если есть за ней яка вина, заглядит ту вину перед колхозниками» (звернення до Н. Шверника, Голови Президії Верховної Ради) (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 80).

Глибока укоріненість патерналістської системи взаємовідносин яскраво виявилась, коли колгоспам і колгоспникам дадуть трішки свободи у 1970-х рр., то це стане для них «золотим» десятиліттям, комунізмом. Тобто, щоб зробити людину щасливою і вдячною, режимові треба було спочатку принизити її, розтоптати, а потім щось дозволити.

Наслідки «Указу...» вкотре продемонстрували, що в основі тоталітарної політики було покладено людиноненависницьку концепцію, суть якої зводилася до структурування реальності за принципом жорсткої опозиції «свої – чужі».

Безкомпромісна біполярна схема світу призводила до стирання різноманітності соціуму і його обезличення. Людина з альтернативним життєвим сценарієм ставала «чужим», що досить часто автоматично перетворювався на ворога. А «свої» розумілися як колектив із єдино правильними морально-ціннісними категоріями – добром/злом, правдою/неправдою тощо [Жмуд, 2023]. Більшовицько-тоталітарна стратегія поведінки з «чужим» /«ворогом» у порівнянні, зокрема, з нацистською ідеологією не обмежувалася фізичним знищенням людини, а з витонченою жорстокою цинічністю змушувала відмовлятися від себе й «розчиняла» в системі.

Антагонізм «свого-чужого» загострився після нацистської окупації з поверненням радянської влади, яка намагалася «очиститися» від колаборантів чи тих, які до війни не дуже симпатизували радянській владі.

Наприклад, інструкція Указу, яка з'явилась під грифом «цілком таємно», була присвячена реалізації Указу на місцях, за підписом замісника начальника управління МДБ Вінницької області полковника Антонова, пункти якої нагадують військову операцію проти реального ворога. Передбачалось задіяти всю міліцію на виявлення фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів з боку осіб, що підлягають виселенню; заарештувати осіб, проти яких вже є відповідні компрометуючі матеріали, до винесення рішень зборів про виселення; виявляти позитивні та негативні настрої щодо виселення і регулярно інформувати обласне керівництво МДБ [Кравченко, 2020]. Для режиму село продовжувало бути ворожою територією.

Ярлик «ворог» часто перетворювався у пожиттєвий і «успадковувався» дітьми та внуками. Так з'явився ще один тип «ворога» – «діти ворогів народу». Це спричинило травму для кількох поколінь, незворотній розрив між поколіннями та спонукав нащадків зрікатися своєї сім'ї показово публічно і конструювати нову «правильну» біографію.

Висновки. Важливим етапом антропологічного осмислення жахливих наслідків «Указу...» має стати формування пошуково-реєстраційних відомостей про долю «указників». А також створення антропологічної історії, тобто поряд з іменами жертв трагедії, учасників руху спротиву сталінському режиму повинні бути поіменно названі його замовники, організатори та виконавці. Встановлення повних відомостей про осіб, причетних до цього злочину – його архітекторів, організаторів і виконавців, є не менш важливим завданням.

Але межі між категоріями «колективна відповідальність» та «колективна провина», а також між жертвами, винуватцями (організатори і виконавці злочину) та носіями пам'яті (очевидці та свідки подій) є досить хиткими. У контексті практики «покаяння» зустрічаємо численні випадки «обілення» тих, хто дійсно скоював злочини: «Якби я відмовився це робити, це зробив би хтось інший». Це стається, як вже йшлося вище, шляхом підміни сенсів та зняття з них відповідальності. Бо підкорення злочинним наказам робить зло не тільки прийнятним, але й буденним, внаслідок чого непомітно для себе людина легко стає співучасником масштабних злочинів. Тоталітарні режими продемонстрували, що є злочини, через які людей не можуть ні покарати, ні пробачити. Основним атрибутом радикального зла стає безкарність. У тоталітарному суспільстві навіть кат ніколи не вільний від страху і приходиться до усвідомлення своєї непотрібності, нікчемності і безсильності. Виникає ще одне питання: як судити тим, хто сам ніколи не відчував тиск тоталітарного суспільства?

Отже, як бачимо, репресивна сталінська політика у повоєнний час потребує подальших копітких, тривалих і спеціальних досліджень-розслідувань комплексного, міждисциплінарного характеру.

Наслідки антропологічної кризи, породженої сталінським тоталітарним режимом, вражають своїми масштабами і виходять як за межі України, так і за хронологічні рамки советського режиму, продовжуючи й на сьогодні впливати на політичні і соціокультурні процеси.

З погляду антропології, сталінський тоталітарний режим став одним із найбільших злочинів не лише проти людства, знецінивши людину як таку, кинувши виклик людському способу життя й поставивши під загрозу безпосереднє існування людини. А тисячі трагічних доль «указників» вчергове підтвердили, що геноцид проти українців мав виразний етноцидний характер, свідомо спрямований на знищення українського етносу та української культури.

Сталінізм продовжив російський імперський дискурс щодо формування образу українців як неповноцінних, меншовартісних «малоросів». А сконструйований сучасною російською авторитарною владою як прямою спадкоємицею советської тоталітарної системи наратив «України як «квазі-нації»» став ключовою причиною повномасштабної російсько-української війни. І лише системне розвінчування цього міфу завдяки, зокрема, такій темі, яку ми пропонуємо до уваги та спільного осмислення, є, на нашу думку, одним із дієвих інструментів у боротьбі України за свою незалежність.

.....
Фінансування. Дослідження та публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Вронська, Т.В.** (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*. № 1. С. 107-122.
- ГДА МВС у Вінницькій області** – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ у Вінницькій області.
- ГДА СБ України, м. Вінниця** – Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Вінниця.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Жмуд, Н.** (2023). Опозиція «свій-чужий» як парадигма конструювання соціокультурної ідентичності: радянсько-російські контексти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вип. 46. С. 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-71-77>
- Калакура, Я.** (2018). Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-Голодомору в Україні 1932-1933 рр. *Український селянин*. Випуск 20. С. 53-59. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3154/3344>.
- Коваленко, О., Аскерова, Л.** (2012). «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 року про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів, на Чернігівщині). *Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 4. Чернігів. С. 10-19.*
- Кравченко, П.** (2014). «Указники» 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму. *Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939 – 1945»*. 10-11 жовтня 2014 р., Вінниця. С. 266-271.
- Кравченко, П.** (2020). «Указники» 1948 року на Вінниччині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вип. 32. С. 42-52. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51>
- Марочко, В.** (2017). Статистика жертв Голодомору : антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. № 5. С. 112-132.
- Місінкевич, Л.** (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*. № 1 (41). С. 57-64.
- Місінкевич, Л., Подкур, Р.** (2012). Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів). *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький. С. 10-26.*

References:

- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region].
- HDA MVS u Vinnytskii oblasti** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav u Vinnytskii oblasti [Branch state archives of the Ministry of Internal Affairs of Vinnytsia region].
- HDA SB Ukrainy, m. Vinnytsia** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Vinnytsia [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Vinnytsia].
- Kalakura, Ya.** (2018). Antropohichnyi pidkhid u doslidzhenniakh Henotsydu-Holodomoru v Ukraini 1932-1933 rr. [Anthropological approach in research of the Genocide-Holodomor in Ukraine of 1932-1933]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 20. 53-59. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3154/3344> [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., Askerova, L.** (2012). «Spetsposelenskyi proekt» M.Khrushchova (do istorii vykonannya ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR vid 21 liutoho ta 2 chervnia 1948 roku pro vyseleattia selian, yaki ne vykonaly minimumu trudodniv, na Chernihivshchyni) [«Special Settlement Project» by M. Khrushchev (to the history of the implementation of the decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of February 21 and June 2, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of days of work in the Chernihiv region)]. *Reabilitovani istoriiei u dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast. Kn. 4. Chernihiv. S. 10-19.* [in Ukrainian].
- Kravchenko, P.** (2014). Ukaz 1948 roku yak zasib represyvnoi polityky radianskoho rezhymu. [«Ukazniki» of 1948 as a means of the repressive policy of the Soviet regime]. *Materialy XXVI Vseukrainskoi naukovoї istoriko-kraieznavchoї konferentsii «Vinnychchyna v roky Druhoї*

- svitovoi viiny. 1939 - 1945». 10-11 zhovtnia 2014r., Vinnytsia. S. 266-271. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51> [in Ukrainian].
- Kravchenko, P.** (2020). «Ukaznyky» 1948 roku na Vinnychchyni [«Ukazniki» of 1948 in Vinnytsia region]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 32. 42-52. [in Ukrainian].
- Marochko, V.** (2017). Statystyka zhertv Holodomoru : antropohichno-demohrafichnyi dyskurs [Statistics of Holodomor victims: anthropological and demographic discourse]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5. 112-132. [in Ukrainian].
- Misinkevych, L.** (2012). Hromadski vyroky yak represyvni novatsii radianskoi vlady proty kolhospnoho selianstva v 1948 rotsi [Repression as a method of increasing the labor productivity of collective farmers in Podolia (using the example of the implementation of the Decree of February 21, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of workdays)]. *Universytetski naukovi zapysky Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava University – Scientific notes of Khmelnytskyi University of Management and Law*, 1 (41). 57-64. [in Ukrainian].
- Misinkevych, L., Podkur R.** (2012). Repesii yak metod pidvyshchennia produktyvnosti pratsi kolhospnykiv Podillia (na prykladi vykonannia Ukazu vid 21 liutoho 1948 r. pro vyselennia selian, yaki ne vykonaly minimumu trudodniv) [Repression as a method of increasing the labor productivity of collective farmers in Podolia (using the example of the implementation of the Decree of February 21, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of workdays)]. *Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 4. Khmelnytskyi. S.10-26.* [in Ukrainian].
- Vronska, T.V.** (2011). 21 liutoho 1948 r. v istorii stalinskoho teroru [February 21, 1948 in the history of Stalin's terror]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1. 107-122. [in Ukrainian].
- Zhmud, N.** (2023). Opozytsiia «svii-chuzhyi» yak paradyhma konstruiuvannia sotsiokulturnoi identychnosti: radiansko-rosiiski konteksty [The opposition «self-foreign» as a paradigm for constructing sociocultural identity: Russian-Russian contexts]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 46. 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-71-77> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 11.06.2025

Between Reforms and Ideology: teacher training in the Khmelnytskyi Region in the mid-1950s – early 1960s

Anna S. Dolynna

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: anna_polishchukpas@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3910849>

Ihor A. Opria

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor (Ukraine)

email: igoroprya555@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2847-2088>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/DPM-1834-2022>

Abstract

The aim of the article is to examine the specifics of teacher training in the Khmelnytskyi region in the mid-1950s to the early 1960s under the conditions of educational reforms and party-ideological control. **The research methodology** is based on a combination of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and specific historical approaches (chronological and comparative), which enabled a comprehensive analysis of changes in the field of teacher education under conditions of socio-political liberalization. **The scientific novelty** lies in the focus on the regional dimension of teacher training and the first-time systematization of information about the activities of pedagogical institutions in Khmelnytskyi region during this period. **Conclusions.** In the mid-1950s – early 1960s, teacher education in the Khmelnytskyi region developed within a contradictory environment of educational modernization and persistent ideological pressure. On the one hand, political liberalization encouraged the expansion of educational institutions, improvement of material and technical resources, growth in the number of faculties, enhancement of teaching staff qualifications, and intensification of research activities. On the other hand, the dominance of party-state ideology significantly restricted academic freedom, shaped the content of education, and tightly controlled the student environment. Pedagogical and industrial internships remained a crucial component of training, contributing to the development of practical skills. However, problems with student housing, funding, and staff retention persisted. Career guidance efforts helped to overcome regional imbalances in student recruitment. Overall, teacher training during this period was a complex process occurring at the intersection of educational reforms, socio-economic transformations, and political control.

Keywords: teacher education, Khrushchev Thaw, ideological education, research activity, Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute.

Між реформами й ідеологією: підготовка педагогічних кадрів на Хмельниччині у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр.

Анна Долинна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: anna_polishchukpas@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3910849>

Ігор Опрія

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук,

доцент (Україна)

email: igoroprya555@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2847-2088>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/DPM-1834-2022>

Анотація.

Метою статті є висвітлення особливостей підготовки педагогічних кадрів на Хмельниччині у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в умовах освітніх реформ і партійно-ідеологічного контролю. **Методологія** дослідження базується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціальних історичних методів (хронологічного, порівняльного), що дало змогу комплексно проаналізувати зміни у сфері педагогічної освіти в умовах лібералізації суспільно-політичного життя. **Наукова новизна** полягає у зосередженні на регіональному вимірі підготовки педагогічних кадрів та вперше здійсненій систематизації інформації про діяльність педагогічних вишів Хмельниччини в означений період. **Висновки.** У середині 1950-х – першій половині 1960-х років педагогічна освіта в Хмельницькій області розвивалася в умовах суперечливого поєднання освітньої модернізації та збереження ідеологічного тиску. З одного боку, політична лібералізація сприяла кількісному зростанню закладів, поліпшенню матеріально-технічної бази, розширенню факультетів, зростанню кваліфікаційного рівня викладачів і посиленню науково-дослідної роботи. З іншого – домінування партійно-державної ідеології суттєво обмежувало академічну свободу, впливало на зміст освіти та контролювало студентське середовище. Педагогічна та виробнича практика залишалася важливим елементом підготовки, сприяючи формуванню практичних навичок. Водночас проблеми із забезпеченням гуртожитками, фінансуванням і кадровою стабільністю зберігалися. Профорієнтаційна діяльність дозволяла долати регіональні диспропорції у наборі студентів. Загалом підготовка педагогічних кадрів у цей період була складним процесом, що відбувався на перетині освітніх реформ, соціально-економічних трансформацій і політичного контролю.

Ключові слова: педагогічна освіта, хрущовська «відлига», ідеологічне виховання, науково-дослідна діяльність, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут.

Постановка проблеми. Період, пов'язаний з реформаторською діяльністю М. С. Хрущова, характеризується масштабними перетвореннями в різних сферах суспільного життя. Ці зміни охоплювали не лише політичну та економічну площини, але й торкнулися культури, науки, освіти та інших галузей духовного розвитку. Значення цього періоду виходить далеко за межі реформаторської діяльності самого Хрущова, адже саме тоді відбулася радикальна зміна суспільної свідомості, обумовлена критикою сталінізму. У роки «відлиги» сформувалося нове покоління радянської інтелігенції, виховане в дусі переосмислення «деформацій соціалізму». Водночас, характерною рисою цього періоду залишалася амбівалентність: ідеологічні послаблення супроводжувалися жорстким адмініструванням, а партійне керівництво продовжувало втручатися у творчий та науковий процес, спрямовуючи його в русло комуністичної пропаганди.

Науково-технічна революція, яка розгорталася в ці роки, зумовила зростання потреби в спеціалістах із вищою та середньою спеціальною освітою. Значна увага приділялася розвитку вечірнього та заочного навчання, що відповідало новим вимогам часу. Однак проблема розвитку вищої освіти у період політичної та економічної лібералізації залишається недостатньо висвітленою у науковій літературі. Відсутність комплексних синтетичних праць, які б відображали діяльність закладів вищої освіти в умовах хрущовської «відлиги», створює значну прогалину у вивченні цього питання. Особливо це стосується регіонального аспекту освітніх процесів, зокрема функціонування закладів освіти Хмельницької області, який досі не знайшов належного висвітлення в українській історіографії. Запропоноване дослідження спрямоване на заповнення цієї лакуни шляхом об'єктивного аналізу розвитку вищої освіти Хмельниччини, що робить його актуальним і необхідним для сучасної історичної науки.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання розвитку вищої освіти Хмельниччини в період хрущовської «відлиги» частково досліджено як радянськими, так і сучасними українськими авторами, проте окремі питання діяльності вищих навчальних закладів у цей період залишаються актуальними для подальших досліджень. Радянські дослідники присвятили науковій розвідці окремим фрагментам теми. Зокрема, М. Магден виокремив основні етапи діяльності Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в середині 40-х – на початку 50-х років, що дозволяє з'ясувати ситуацію в освітній сфері на початку досліджуваного періоду (Магден, 1953). Г. Тонкочеев у 1957 р. описав відновлення сільськогосподарського інституту після його реорганізації в 1954 р. (Тонкочеев, 1957). Однак, ці та інші публікації містять лише епізодичні дані про функціонування закладів освіти на Хмельниччині.

Сучасні українські дослідники, зокрема А. Філінок, у своїй монографії «Життя, віддане справі» дослідив діяльність ректора Кам'янець-Подільського педінституту І. Зеленюка в 1947 – 1966 рр., зокрема його кадрову політику, вдосконалення навчально-матеріальної бази та розвиток культурно-спортивної діяльності студентів. Зокрема, автор підкреслив роботу ректора, спрямовану на поповнення викладацького складу, підготовку та захист дисертацій, а також

розвиток навчально-виробничих майстерень, спортивних об'єктів тощо (Філінюк, 2008). В іншій колективній праці А. Філінюк дослідив питання підвищення наукового рівня викладацького складу, розширення студентського контингенту та вдосконалення матеріально-технічної бази у цьому ж закладі вищої освіти (Завальнюк, 2003).

Монографія М. Бахмата та М. Алещенка «Подільський державний аграрно-технічний університет» висвітлює процес відновлення діяльності Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту після реорганізації в 1954 р., розкриває питання матеріально-технічного забезпечення закладу, зокрема передачу йому приміщень духовної семінарії та створення навчально-дослідного господарства. Автори також звертають увагу на наукову діяльність викладачів та участі студентів у спортивних і культурних заходах (Бахмат, Алещенко, 2005).

О. Комарніцький та М. Моштак дослідили діяльність студентської профспілкової організації Кам'янець-Подільського національного університету, де йдеться про виховну роботу і побут студентів того часу, а також про спортивну та культурну активність (Комарніцький, Моштак, 2009). Громадсько-політичну діяльність Кам'янець-Подільського педінституту у часи хрущовської «відлиги» висвітлили О. Мельничук та А. Долинна (Мельничук, Долинна, 2023а). Істотний внесок у дослідження історії освіти в регіоні внесли О. Завальнюк та О. Комарніцький, які в історичному нарисі «Кам'янець-Подільський національний університет» простежили динаміку наукової роботи, зміни в організації навчального процесу та поліпшені матеріальної бази інституту в середині 1950-х – 1960-х роках (Завальнюк, Комарніцький, 2012). Вони також опублікували низку біографічних нарисів про окремих керівників інституту.

Окремі праці стосуються характеристики державної політики щодо підготовки педагогічних кадрів (Мельничук, Долинна, 2023b) та соціокультурних трансформацій в регіоні в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. (Мельничук, Поліщук, 2022).

Загалом, роботи радянських і сучасних авторів мають різну наукову цінність, але залишають поза увагою значну кількість нез'ясованих питань, зокрема щодо навчальної та громадсько-політичної діяльності вишів, їх матеріального забезпечення тощо. Втім, найважливішим є завдання неупередженого аналізу вже зібраного матеріалу та формулювання висновків щодо процесу підготовки педагогічних кадрів у Хмельницькій області в означений період, змін у системі освіти та діяльності педагогічних вишів за умов хрущовської «відлиги».

Мета статті – висвітлити особливості підготовки педагогічних кадрів на Хмельниччині у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в умовах освітніх реформ і партійно-ідеологічного контролю.

Виклад основного матеріалу. З початком хрущовських реформ в СРСР розпочався поступовий відхід від сталінських практик, що сприяло частковій лібералізації суспільного життя, зокрема в галузі освіти. Запровадження обов'язкової семирічної (1953) і восьмирічної (1959) освіти, скасування плати за навчання у старших класах (1956) формально відкривали шлях до соціальної мобільності. Однак матеріально-технічна база не відповідала темпам реформ: близько третини шкіл змушені були працювати у дві-три зміни через нестачу приміщень. Реформа 1959 р. декларувала демократизацію освіти, проте на практиці посилювала процеси русифікації, зокрема через право батьків обирати мову навчання. Позитивним нововведенням стало створення шкіл-інтернатів для дітей із соціально вразливих категорій – елемент поступової модернізації освітньої інфраструктури.

У вищій освіті фіксуємо суперечливу динаміку: оптимізація мережі закладів і зростання кількості заочників знижували якість підготовки, тоді як у деяких випадках простежувалося прагнення до спеціалізації та регіонального розвитку. Так, відновлення Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту у 1954 р., запуск його роботи в 1955 р. були продиктовані потребами аграрного сектору. Відповіддю держави на індустріальні виклики стало відкриття у 1962 р. Хмельницького загальнотехнічного факультету Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова. Це забезпечувало підготовку кадрів для регіональної промисловості, зокрема таких підприємств, як Понінківський целюлозно-паперовий комбінат і завод «Трактородеталь» (ДАХМО, ф.Р.6151, оп.1, спр.2, арк.5). Попри ці зрушення, зберігалася ідеологічна заангажованість вищої освіти. Наприклад, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут у 1956 р. втратив історичний факультет, що обмежило його кадровий потенціал (Копилов, Газін, 2008, с.218). Водночас відкриття факультету підготовки вчителів початкових класів у 1960 р. стало кроком до посилення регіональної педагогічної бази (Завальнюк, 2003, с.120).

Структурна перебудова закладів вищої освіти Хмельниччини супроводжувалася скороченнями. У Кам'янець-Подільському педінституті кількість кафедр зменшилася з 15 у 1954/1955 навчальному році до 10 у 1957/1958 навчальному році. Об'єднання профільних кафедр у предметні комісії негативно позначилося на якості підготовки, зокрема з іноземних мов і фізичного виховання. Утім, у 1960-х роках розпочався зворотний процес: зростала кількість кафедр і викладачів. У педінституті кількість викладачів зросла з 81 у 1953 р. до 124 у 1964 р., а

частка науковців з науковим ступенем за цей період – з 14,8% до 21,7% (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.148, арк.18; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.124). Аналогічна динаміка спостерігалася і в сільськогосподарському інституті: від 49 викладачів у 1955 р. (серед них 2 доктори і 13 кандидатів наук) – до 99 у 1959 р., з яких 43 мали наукові ступені; у 1963 р. – 34 доценти, 45 кандидатів, 2 доктори і 1 професор (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.183, арк.2зв.; ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.167а, арк.257).

Разом із зростанням чисельності підвищувався якісний показник – залучалися випускники провідних вишів країни. Проте хронічною проблемою залишалася висока плінність викладачів. Побутові умови, насамперед житлова криза, обмежували можливості стабільного кадрового розвитку. Так, у 1962/1963 навчальному році лише 2 викладачі педінституту мали стаж понад 25 років; більшість працювала до 5 років, що значно ускладнювало формування сталого викладацького колективу (Філінюк, 208, с.112).

У 1960-х рр. в освітніх закладах Хмельниччини активно здійснювались заходи з підвищення кваліфікації викладачів. Регулярні конкурси та атестації стали інструментом добору фахівців. Водночас кадрова політика залишалась жорстко ідеологізованою. Викладачі зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, брати участь у семінарах і відвідувати вечірні університети марксизму-ленінізму (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.192, арк.9). Це поєднання формального професіоналізму та політичної лояльності визначало специфіку роботи викладача в умовах радянської освітньої системи.

Особлива увага в цей період приділялась профорієнтаційній роботі та підготовці абітурієнтів. За ініціатииви ректора педінституту І. Зеленюка у 1961 р. було відкрито стаціонарні й заочні підготовчі курси для молоді, що мала досвід роботи. Вони діяли при райвідділах освіти Старокостянтинова й Красилова. Із 60 слухачів перших курсів 35% подали заяви на вступ. На заочних курсах до фізико-математичного факультету навчалася 71 особа, а загалом 97% слухачів подали заяви про вступ (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.99-100). Підготовчі курси відкрили також при Хмельницькому загальнотехнічному факультеті УПІ, де у 1962 – 1964 рр. навчалася 357 осіб (ДАХМО, ф.Р.6151, оп.1, спр.2, арк.20). Активна робота викладачів у регіонах – через виступи, публікації, дні відкритих дверей і виїзди до шкіл – дозволила формувати позитивний імідж закладів серед місцевої молоді (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.100).

Серед нових форм роботи виділяється створення у 1962 р. юнацької фізико-математичної школи для обдарованих учнів. Вона працювала у вечірній час та розміщувалась у спортивно-оздоровчому таборі в селі Голосків. Протягом 1962/1963 навчального року у школі навчалися 47 старшокласників (Семиліт, 1967). Це засвідчувало орієнтацію інституту на формування резерву талановитої молоді.

Попри докладені зусилля, динаміка студентських контингентів залишалась нестійкою. Кількість поданих заяв варіювала – від 1080 у 1959 р. до 1274 у 1963 р., а кількість зарахованих студентів коливалася від 560 у 1959 р. до 874 у 1961 р. (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.240, арк.63) (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.254, арк.42). Поступово збільшувався відсоток вступників із трудовим досвідом: у 1962 р. у педінституті таких було 647 осіб, у сільськогосподарському інституті в 1959 р. – 383 з 996 студентів. Водночас, зберігалися високі показники відрахувань. Так, у 1956/1957 навчальному році з педінституту вибули 53 студенти, з них 22 – через академічну неуспішність (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.83, арк.16-17). Це свідчить про диспропорцію між формальним розширенням доступу до вищої освіти та реальним рівнем її засвоєння.

Освітні реформи періоду хрущовської «відлиги» сприяли розширенню мережі навчальних закладів Хмельниччини, збільшенню контингенту студентів та модернізації матеріально-технічної бази. Відкриття нових факультетів і впровадження підготовчих курсів сприяли залученню молоді, а активна профорієнтаційна робота забезпечувала приплив студентів із різних регіонів. Водночас реорганізація кафедр, кадрові скорочення та ідеологічний контроль ускладнювали навчальний процес і наукову діяльність. Незважаючи на позитивні зміни, нестабільність студентського контингенту та ресурсні обмеження залишалися серйозними викликами для освітньої системи регіону, що визначило суперечливий характер реформ.

У середині 1950-х – першій половині 1960-х років у навчальному процесі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту відбулися суттєві зміни. Упродовж 1950-х років заняття проводилися в одну зміну за стабільним розкладом. Однак на початку 1960-х років кількість студентів зросла до 1100 осіб, тоді як площа навчальних приміщень залишалася практично незмінною. Вирішення цієї проблеми стало можливим лише у 1963/1964 навчальному році з відкриттям нового корпусу площею 4659 м², завдяки чому загальна площа навчальних приміщень сягнула 12885 м² (Завальнюк, Комарницький, 2011, с.49).

Починаючи з кінця 1950-х років, у закладі було впроваджено чіткий режим навчального дня: заняття тривали з 8:00 до 13:20, після чого проводилися факультативи й заняття в гуртках, а самостійну роботу студенти виконували у вечірній час. Значну увагу приділяли вдосконаленню

.....
навчальних планів: зокрема, посилювався акцент на психолого-педагогічних дисциплінах, вивченні різних мов і літератур. Поряд з обов'язковими дисциплінами запроваджувалися факультативи. Водночас навчальний процес зазнавав змін через непередбачувані фактори – зокрема, погодні умови або залучення студентів до сільськогосподарських робіт, зокрема збирання врожаю (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.154, арк.110; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.16).

У зв'язку з ідеологічними вимогами часу, до навчальних програм включалися курси з історії КПРС, політекономії, діалектичного матеріалізму, що передбачало підготовку рефератів і ведення конспектів. Крім того, активно впроваджувалася практика поєднання теоретичного навчання з практичною підготовкою: студенти відвідували школи, де залучалися до виконання педагогічних завдань (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.83, арк.19; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.18).

Певна частина занять проходила безпосередньо на підприємствах міста, що дозволяло студентам опановувати економічні знання та навички господарських розрахунків. Політехнічна підготовка передбачала знайомство з основами виробничих процесів, сучасною технікою та особливостями її застосування. Студенти відвідували, зокрема, верстатобудівні заводи та електростанції. Із 1959/1960 навчального року в освітній процес почали впроваджувати кінофільми, проводилися семінари з техніки кінопроекції (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.22). Також активізувалася атеїстична пропаганда через проведення спеціальних лекцій і семінарів (Філінюк, 2008, с.129).

Упорядкування самостійної роботи студентів стало окремим напрямом роботи. Для студентів старших курсів організували методичні наради, під час яких обговорювалися ефективні підходи до самостійного навчання. У навчальних кабінетах постійно працювали викладачі, які консулювали студентів, допомагали їм в опануванні навчального матеріалу. У процесі навчання студенти виконували курсові роботи, тематика яких була спрямована на поглиблення знань і формування навичок самостійної діяльності (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.26).

Ключову роль у підготовці майбутніх учителів відігравала педагогічна практика, яка забезпечувала практичне закріплення теоретичних знань. Перед початком практики студенти проходили курси методики викладання, брали участь в інструктивно-методичних нарадах, де ознайомлювалися з організаційними особливостями практичної роботи. У 1950-х роках практику проходили студенти III – IV курсів. Вона тривала шість тижнів і проходила у школах Кам'янця-Подільського. Через обмежену кількість навчальних закладів практика здійснювалася у дві зміни. Студенти брали активну участь в організації виховних заходів, виготовленні наочних посібників, а також працювали у піонерських таборах. Викладачі й методисти надавали систематичну допомогу, зокрема в організації та проведенні пробних уроків (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.192, арк.32-34). Наприкінці 1950-х років до проходження практики долучалися також студенти I – II курсів. Вони працювали помічниками вчителів, вожатими, організаторами позакласної роботи. До їхніх обов'язків входило проведення виховних бесід, екскурсій, організація трудового виховання учнів (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.192, арк.35).

Для підвищення ефективності педагогічної практики студенти III – IV курсів проводили уроки в старших класах під керівництвом досвідчених педагогів. Вони готували наочні матеріали, складали плани-конспекти уроків, здійснювали виховну роботу. Після завершення практики студенти звітували про виконану роботу, брали участь у загальноміських святкових заходах (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.44). Таким чином, педагогічна практика не лише сприяла професійному зростанню студентів, а й формувала їхні організаторські здібності, навички роботи в колективі та уміння реалізовувати різноманітні форми позакласної діяльності.

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х років трудова та педагогічна практика студентів стала важливою складовою професійної підготовки. Щороку до 500 студентів педагогічного інституту брали участь у роботі піонерських таборів, виконуючи функції вожатих, інструкторів з фізичної підготовки, а також організували дозвілля дітей у дворових клубах і гуртках, зокрема у клубі «Дружба» (Левицький, 1961; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.56). Активна участь у позашкільній виховній роботі свідчила про орієнтацію вишу на формування у студентів соціально активної позиції.

Поряд із педагогічною практикою, студенти проходили виробниче стажування. Наприклад, протягом 1955/1956 навчального року 40 студентів фізико-математичного факультету практикувалися з електротехніки, а 84 особи здобули кваліфікацію кінодемонстраторів (Філінюк, 2008, с.129). Базами практики були заводи, де студенти не лише набували фахові навички, а й брали участь у виробничій і культурній діяльності. У сільськогосподарському інституті практика мала виробничий характер – студенти готували елітне насіння, доглядали за культурами і за це отримували оплату (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.205, арк.221). За результатами практик діяла система заохочень: кращі студенти отримували стипендії та премії, недисципліновані –

піддавалися адміністративним стягненням (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.103, арк.20-21; ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.154, арк.113).

У навчальному процесі активно застосовувались методи контролю якості викладання: взаємовідвідування занять, відкриті лекції, обговорення на методичних нарадах. Молодим викладачам надавалась методична допомога. Зростання кількості підручників і посібників, а також запровадження програмованого навчання у 1960-х рр. вказують на зростання науково-методичної активності викладачів (Філінюк, 2008, с.138).

Державна атестація супроводжувалася ретельною підготовкою: проводилися консультації, семінари, самостійна робота студентів. Для цього було створено сприятливі умови – організація роботи окремих кабінетів до 23:00, відведення додаткових днів для підготовки тощо (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.112, арк.83; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.17). Успішність випускників знаходилась на досить високому рівні: у сільськогосподарському інституті, наприклад, у 1959 р. лише один студент не склав державний іспит (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.183, арк.24). Дипломні роботи часто мали прикладний характер, орієнтований на сільське господарство. У 1961 р. 45 студентів агрономічного факультету захищали практико-орієнтовані проекти (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.186, арк.19).

З 1953 р. почалося вивчення ефективності роботи випускників у школах. Виявлені прогалини у підготовці стали підставою для коригування навчального процесу через роботу кафедр та обговорення актуальних проблем. Цей зворотний зв'язок вказує на прагнення закладів підвищувати якість освіти. Зміни в освітній політиці доби «відлиги» (реалізація «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям») позначилися на навчальних планах: зросла частка політехнічної та практичної підготовки (Філінюк, 2008, с.142).

Науково-дослідна діяльність була вагомим аспектом роботи вищих закладів освіти. Якщо у 1953 р. нею займалися 71,1% викладачів, то до 1960 р. показник зріс до 91%. Проте вже з 1962 р. зафіксовано спад активності, що пов'язано з приходом нових кадрів без досвіду наукової роботи (Філінюк, 2008, с.138). У 1950-х – першій половині 1960-х рр. в умовах кадрового дефіциту в педінституті й сільськогосподарському інституті активно стимулювали підготовку кандидатських і докторських дисертацій. Якщо у 1953 р. викладачі педінституту працювали над 7 докторськими і 22 кандидатськими роботами, то у 1965 р. вже над 30 кандидатськими. Окремим викладачам надавалися творчі відпустки та відрядження, що сприяло зростанню кількості захистів і отриманих вчених звань (Філінюк, 2008, с.138). Проте, на деяких кафедрах (математики, фізвиховання) ще у 1960/1961 навчальному році не було жодного викладача з науковим ступенем. Водночас у сільгоспінституті, де розгорталися дослідження з агрономії, зоотехнії та економіки, у 1963 р. відкрили аспірантуру, що дозволило зміцнити науковий потенціал закладу (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.205, арк.28).

Тематика досліджень обох вишів мала прикладний характер. У педінституті це були проблеми методики викладання та історії радянських інституцій на Поділлі, у сільгоспінституті – підвищення врожайності та виведення нових сортів рослин для Лісостепу. Співпраця з колгоспами й радгоспами забезпечувала практичну апробацію результатів. Підвищення рівня досліджень супроводжувалося активною видавничою діяльністю: викладачі друкували посібники, статті, монографії, зокрема у союзних виданнях, що позитивно позначалося на авторитеті вишів (Філінюк, 2008, с.180).

У ці роки до наукової роботи все активніше залучали студентів. Наукові гуртки, яких у педінституті в 1953 р. налічувалося 12, а в 1964 р. – уже 21, стали важливою платформою для формування самостійної наукової думки (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.27; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.112, арк.51). У сільгоспінституті в 1964 р. понад 500 студентів були залучені до гурткової діяльності. Роботу координувало студентське наукове товариство, яке організувало конференції: якщо у 1955 р. було представлено 25 доповідей, то в 1964 р. – вже 79. Деякі з робіт отримали визнання на всесоюзних конкурсах (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.112, арк.53).

Ця динаміка свідчить про поступове зростання ролі студентів як учасників наукового процесу, а не лише пасивних споживачів знань. Участь у дослідницькій діяльності не лише сприяла розвитку фахових компетентностей, але й формувала вміння критично мислити та самостійно аналізувати інформацію – хоча й у межах ідеологічно дозволеного. Таким чином, студентська наука стала одним із механізмів підготовки кадрового резерву для науки та освіти, водночас зберігаючи риси підконтрольної та спрямованої з «згори» ініціативи.

В цілому, модернізація вищої школи в означений період сприяла підвищенню рівня педагогічної та наукової підготовки кадрів. Водночас розвиток науки й освіти перебував під ідеологічним контролем, що обмежувало академічну свободу та тематику досліджень, особливо в гуманітарній сфері.

У вищих навчальних закладах пріоритетною залишалася громадсько-політична робота, головною метою якої було формування у студентів комуністичної свідомості. Центральним елементом ідеологічного впливу виступало політичне виховання, яке реалізовувалося через

.....
проведення політінформацій, тематичних бесід, семінарів, лекційних виступів викладачів і партійних працівників. Значну увагу приділяли також диспутам на політичні теми, що сприяли поінформованості студентства про події в країні та за її межами (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.88).

Однак така діяльність мала яскраво виражену ідеологічну спрямованість, що суттєво обмежувала можливість критичного осмислення радянської дійсності. Політінформації та лекції часто перетворювалися на засіб пропаганди, основною метою якої було не інформування, а формування ідеологічно зручних настанов. Хоча диспути і зустрічі з видатними особами мали певне освітнє значення, відкритість до різних поглядів була відсутня. Критика радянської політики, яка не відповідала офіційній партійній лінії, суворо заборонялася, що унеможливлювало об'єктивне осмислення суспільних процесів.

У межах виховної роботи організовувалися зустрічі студентів з відомими особами, а поширеною формою ідеологічного впливу були покази кінофільмів, присвячених досягненням радянської науки, культури, комуністичному будівництву. Урочисті заходи, мітинги, присвячені річницям революцій, з'їздам комуністичної партії чи іншим визначним подіям, стали традиційною формою мобілізації студентської молоді (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.89). Попри виразну ідеологічну заангажованість, ці заходи сприяли формуванню певного рівня громадської активності. Водночас діяльність шефських організацій, профспілок і факультету громадських професій забезпечувала залучення студентів до різноманітних соціальних і культурних ініціатив, хоча все це відбувалося в жорстких ідеологічних рамках, які виключали існування альтернативної думки чи критики офіційної політики.

У Кам'янець-Подільському педагогічному інституті у 1960 р. було засновано факультет громадських професій, який об'єднав кілька напрямів: піонерську роботу, журналістику, пропагандистську діяльність, бібліотекознавство (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.259, арк.88). Цей факультет функціонував понад 40 років і мав за мету підготовку студентів до виховної роботи, хоча значною мірою був заідеологізований. Здобуваючи громадську професію, студенти факультету педагогіки проходили практику на дитячих технічних станціях, керуючи гуртками. Викладачі та студенти брали активну участь у виборчих кампаніях, організовували агітаційні заходи, проводили лекції та концертні виступи для виборців (Шостакевич, 1963; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.311, арк.81).

На студентському рівні ідеологічний вплив реалізовувався через первинні осередки компартії та комсомолу, які активно нав'язували молоді марксистсько-ленінські засади. Водночас профспілкові організації, що відігравали помітну роль у студентському житті, часто стикалися з проблемою низької активності студентства, про що неодноразово йшлося на профспілкових конференціях. Попри жорсткий ідеологічний контроль, у студентському середовищі все ж виникали поодинокі прояви критичного мислення та навіть антирадянських настроїв, особливо серед студентів історико-філологічного й фізико-математичного факультетів (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.259, арк.88). Певну роль у поширенні опозиційних ідей відіграли зустрічі з представниками руху «шістдесятників», зокрема з М. Вінграновським та С. Сінгаєвським (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.94), що сприяло формуванню альтернативного світогляду в частини молоді.

Засобом ідеологічного впливу на молодь традиційно залишались друковані періодичні видання. У вишах виходили багатотиражні газети, зокрема «Радянський студент», у яких публікувалися матеріали про моральний кодекс будівника комунізму, політичне життя, а також творчість студентів і викладачів. На факультетах активно видавалися стінні газети, що висвітлювали досягнення та виявляли недоліки в роботі студентства (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.154, арк.117). Хоча ці видання мали очевидне ідеологічне навантаження, вони відігравали важливу роль у виховній роботі, водночас обмежуючи можливість критичного осмислення політичної ситуації в країні.

Естетичне виховання студентів стало важливою складовою освітнього процесу в радянських вищих навчальних закладах, зокрема в педагогічних інститутах. Воно реалізовувалося через лекційні курси з літератури, історії, музики, мистецтва, а також через обов'язкові дисципліни з марксистсько-ленінської естетики та етики. Важливим завданням цієї роботи було формування в студентів умінь оцінювати художні твори з позицій соціалістичного реалізму, виховувати почуття краси, гармонії, колективізму та гуманістичних ідеалів. Вивчення теоретичних засад мистецтва сприяло розвитку естетичного смаку та розумінню культури як інструменту ідеологічного впливу (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.88; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.293, арк.76).

Значну роль у формуванні естетичних орієнтирів студентства відігравали факультативи та позаурочні заходи: диспути, лекції, тематичні вечори. У першій половині 1960-х років були впроваджені додаткові курси, покликані забезпечити культурний розвиток молоді: з історії мистецтва, музичної грамоти, виразного читання та інші (Філінюк, 2008, с.132). Студенти активно

залучались до культурно-масової роботи – через клуби, творчі об'єднання, театральні, музичні, художні гуртки. Така діяльність не лише формувала естетичні уподобання, а й розвивала організаторські навички, важливі для майбутніх учителів (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.91).

Клуби та гуртки, у межах яких студенти займалися театральним мистецтвом, вокалом, живописом, перетворювалися на осередки творчого зростання. Наприклад, у 1954/1955 навчальному році в інституті відбувалися зустрічі з митцями, артистами драматичних театрів, письменниками та поетами. Такі заходи поглиблювали інтерес до культури, розширювали світогляд і сприяли безпосередньому діалогу студентства з представниками радянської інтелігенції (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.192, арк.50; ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.87).

Певна увага керівництвом закладів освіти приділялася і розвитку художньої самодіяльності – одному з важливих каналів залучення студентів до творчості. У 1960/1961 навчальному році діяли різноманітні колективи: хор, вокальні ансамблі, театральні гуртки. Деякі з них брали участь у телевізійних програмах, конкурсах і фестивалях республіканського рівня (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.244, арк.88). Ця активність сприяла не лише творчому самовираженню студентів, а й підвищенню іміджу навчального закладу. Важливим інструментом естетичного впливу були також лекції, кінопокази, літературні обговорення. Їх тематика охоплювала як художні твори, так і політичні, наукові, атеїстичні питання. Така практика формувала у студентів широкий культурно-ідеологічний світогляд (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.99, арк.86).

Загалом, система естетичного виховання в педагогічних інститутах мала на меті формування цілісної, всебічно розвиненої особистості, здатної не лише сприймати й оцінювати культурні явища, а й брати активну участь у їх поширенні. Поєднання теоретичної підготовки з практичною творчою діяльністю забезпечувало високий рівень культурного розвитку студентів та їхню фахову готовність до педагогічної і виховної роботи (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.91).

У період хрущовської «відлиги» в СРСР активізувалося оновлення матеріально-технічної бази вишів як елемент загальної модернізації освітньої системи. Це відповідало потребі у кваліфікованих кадрах та прагненню до науково-технічного прогресу. Зростання вимог до навчального процесу супроводжувалося розширенням інфраструктури, але не завжди відповідало реальним можливостям. Так, у 1955 р. сільськогосподарський інститут отримав приміщення колишньої духовної семінарії та створив навчально-дослідне господарство. Однак, до кінця 1958 р. навчальні площі залишалися недостатніми. Лише в першій половині 1960-х рр. ситуація почала змінюватися на краще завдяки плановому будівництву нових корпусів (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.89, арк.10; ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.205, арк.476).

У Хмельницькому педагогічному інституті модернізація матеріальної бази включала нові навчальні та спортивні об'єкти. Проте зростання контингенту студентів випереджало розширення інфраструктури, створюючи постійну потребу в додаткових приміщеннях (Завальнюк, 2003, с.115). Проблеми з оснащенням лабораторій, особливо в аграрному виші, стали об'єктом критики з боку профільного міністерства. Брак сучасного обладнання на кафедрах механізації, ґрунтознавства, хімії негативно позначався на якості підготовки кадрів. У відповідь здійснювалася часткова модернізація, що дозволило покращити викладання природничо-технічних дисциплін (ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.89, арк.10-11; ДАХМО, ф.Р.6151, оп.1, спр.2, арк.6). На загальнотехнічному факультеті Хмельницького університету також тривало оновлення лабораторій з фізики, хімії, механіки, що вказує на пріоритетність природничих наук у вищій освіті в контексті науково-технічної політики держави (ДАХМО, ф.Р.6151, оп.1, спр.2, арк.9-10).

Важливим елементом навчального процесу стала розбудова бібліотек. У Хмельницькому педінституті бібліотечний фонд зріс із 32 тис. у 1950 р. до 295 тис. одиниць у 1964 р., що перетворило книгозбірню на одну з найпотужніших у регіоні. Активно розвивалися структурні підрозділи, запроваджувалося обслуговування літературою у гуртожитках і таборах. Водночас частина літератури, особливо рідкісної, залишалася обмежено доступною (Суровий, 2003, с.654; Пархоменко, 1998, с.64). У ці роки сільськогосподарський інститут також активно нарощував бібліотечний фонд. До 1959 р. він перевищив 56 тис. одиниць друкованої продукції.

Попри позитивні зрушення, гострою проблемою залишалися житлові умови студентів. У 1953 р. більшість студентів педінституту мешкали в орендованих квартирах або «кутках», що свідчило про нестачу гуртожитків. Незважаючи на розширення житлового фонду до 1962 р., проблема перенаселення не зникла. Особливо критичною була ситуація в аграрному виші, де частина студентів мешкала у переобладнаних пташниках (ДАХМО, ф.Р.302, оп.7, спр.154, арк.120; ДАХМО, ф.Р.195, оп.3, спр.89, арк.10). Попри складні умови проживання, в гуртожитках налагоджувалася робота медичних та побутових служб. Інспекції систематично контролювали санітарний стан і дисципліну, що відповідало моделі соціалістичного контролю за побутом.

Фінансова підтримка студентів, насамперед через систему стипендій, залишалася важливим інструментом соціальної політики. Початковий розмір стипендії (220 крб.) зростав на старших курсах. Окрему допомогу отримували студенти з вразливих соціальних категорій (Філінюк, 2008, с.162).

Значна увага керівництвом навчальних закладів приділялася дозвіллю і відпочинку студентів. З ініціативи керівництва і профкому педінституту у 1958 р. в парку колишнього графського маєтку біля с. Голосків було створено спортивно-оздоровчий табір «Юність» на 200 місць, який мав велике значення для зміцнення здоров'я студентів. Останні самі облаштували спортивні майданчики, будували літні будиночки та відпочивальні зони. За сезон близько 500 студентів проходили оздоровлення, з частковим фінансуванням від профкому інституту (Полозова, 1959; Філінюк, 2008, с.163). У таборі проводили культурно-масові заходи, спортивні змагання, лекції та конкурси. Під час роботи табору студенти також залучались до трудового виховання: допомагали в догляді за парком та надавали допомогу місцевому колгоспу (ДАХМО, ф.Р.302, оп.8, спр.275, арк.61).

Період хрущовської «відлиги» відзначався розширенням навчальних площ, розвитком спортивної інфраструктури та залученням студентів до суспільно-корисної праці. Водночас громадсько-політичне життя та матеріальна база вишів залишалися під контролем радянської ідеології. Формування комуністичної свідомості сприяло активності молоді, проте обмежувало критичне мислення. Незважаючи на покращення навчальних корпусів, бібліотек і лабораторій, гуртожитки були переповненими, а забезпечення обладнанням – недостатнім. Студентське дозвілля й громадська діяльність здійснювались у межах чітких ідеологічних вимог.

Висновки. Підготовка педагогічних кадрів на Хмельниччині в середині 1950-х – першій половині 1960-х років відбувалася за умов реформування вищої освіти, що передбачало розширення мережі закладів та покращення умов навчання. Водночас, ідеологічний тиск з боку радянського режиму вимагав від викладачів і студентів дотримання офіційної ідеології, пропаганди політичних настанов та активної участі в соціалістичному будівництві. Попри певну лібералізацію періоду хрущовської «відлиги», контроль залишався жорстким і здійснювався через політичні та культурні заходи в навчальних закладах.

Політична лібералізація сприяла розширенню мережі навчальних закладів, збільшилася кількість факультетів, зросли якісні показники викладацького складу. Активізація науково-дослідної роботи сприяла інтеграції науки з практикою, але значна частина досліджень була обмежена офіційною політичною лінією. Однією з ключових складових професійної підготовки залишалася педагогічна та виробнича практика, що сприяла формуванню фахових навичок студентів. Незважаючи на нестабільність контингенту студентів, профорієнтаційна робота дозволяла залучати молодь із різних регіонів України, що позитивно позначалося на загальному рівні підготовки майбутніх педагогів.

Громадсько-політичне життя студентів контролювали партійні та профспілкові організації, що організовували культурно-масові заходи, політичні лекції та підтримували ідеологічну дисципліну. Ідеологічний контроль поширювався й на позанавчальну діяльність студентів. Матеріально-технічна база закладів освіти покращувалася, однак проблеми з гуртожитками та умовами побуту залишалися актуальними. Підготовка педагогічних кадрів у цей період була комплексним процесом, що включав освітні, соціально-політичні та матеріально-побутові аспекти, проте залишалася під впливом радянської ідеології, яка й визначала діяльність закладів освіти.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність керівництву Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за надану можливість дослідити цю тему, а також за цінні консультації та підтримку на всіх етапах роботи. Особлива вдячність колегам за професійну допомогу, корисні поради та конструктивні зауваження, які сприяли глибшому розумінню проблематики і покращенню якості дослідження.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бахмат, М., Алещенко, М. (2005). *Подільський державний аграрно-технічний університет*. Кам'янець-Подільський, 264 с.
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.
- Завальнюк, О. М. (ред.). (2003). *Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 408 с.
- Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б. (2011). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довідково-статистичні матеріали*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 112 с.

- Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б.** (2012). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918 – 2012 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
- Комарніцький, О. Б., Моштак, М. В.** (2009). *Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 216 с.
- Копилов, С. А., Газін, В. В.** (2008). *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 76 с.
- Левицький, Є.** (1961). З любов'ю до дітей. *Радянський студент*, 1 вересня.
- Магден, М.** (1953). Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: історико-філологічний факультет*. Київ: Радянська школа, 3–9.
- Мельничук, О. & Поліщук, А.** (2022). Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському селі в 1950–1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківець). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 42, 44-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>
- Мельничук, О.А. & Долинна, А.С.** (2023а). Громадсько-політична діяльність Кам'янець-Подільського педінституту у часи хрущовської «відлиги». *Актуальні питання у сучасній науці*. 9(15), 894-906. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9\(15\)-894-905](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-894-905)
- Мельничук, О.А. & Долинна, А.С.** (2023b). Державна політика щодо підготовки педагогічних кадрів у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в Україні. *Вісник науки та освіти*. 7(13), 959-967. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7\(13\)-959-967](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7(13)-959-967)
- Пархоменко, В. М.** (1998). З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 1, 59–65.
- Полозова, Л.** (1959). Це здорово, корисно, приємно. *Радянський студент*, 7 березня.
- Семиліт, М.** (1967). Школа талантів. *Радянський студент*, 15 червня.
- Суровий, А. Ф.** (2003). Токар Йосип Іванович. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1, 652–656.
- Тонкочєєв, Г. А.** (1957). Из истории Каменец-Подольского сельскохозяйственного института. *Сборник научных трудов Каменец-Подольского сельскохозяйственного института*. Каменец-Подольский, 1, 3–8.
- Філінюк, А. Г.** (2008). *Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зелениюка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 332 с.
- Шостакевич, С.** (1963). Наш внесок. *Радянський студент*, 31 січня.

References:

- Bakhmat, M., Alieshchenko, M.** (2005). *Podilskyi derzhavnyi ahrarno-tekhnichnyi universytet [Podillia State Agrarian and Technical University]*. Kamianets-Podilskyi, 264 p. [in Ukrainian].
- DAKhmO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].
- Filiniuk, A. H.** (2008). *Zhyttia, viddane spravi: trudova, hromadska ta naukovo-pedahohichna diialnist Ivana Stepanovycha Zeleniuka [Life Dedicated to the Cause: The Labor, Social, and Scientific-Pedagogical Activities of Ivan Stepanovych Zelenyuk]*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 332 p. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B., Moshtak, M. V.** (2009). *Profspilkova orhanizatsiia studentiv, aspirantiv ta doktorantiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka [Trade Union Organization of Students, Postgraduates, and Doctoral Students of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University]*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi, 216 p. [in Ukrainian].
- Kopylov, S. A., Hazin, V. V.** (2008). *Istorychnyi fakultet Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu [Faculty of History of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University]*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 76 p. [in Ukrainian].
- Levytskyi, Ye.** (1961). Z liuboviu do ditei [With Love for Children]. *Radianskyi student*, 1 veresnia. [in Ukrainian].
- Mahden, M.** (1953). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut [Kamianets-Podilskyi State Pedagogical Institute]. *Naukovi zapysky Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu: istoryko-filolohichni fakultet*. Kyiv: Radianska shkola, 3–9. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. & Polishchuk, A.** (2022). Sotsialno-ekonomichni ta sotsiokulturni transformatsii v podilskomu seli v 1950–1960-kh rr. (na materialakh sela Melnykivets) [Socio-Economic and Socio-Cultural Transformations in Podillia Countryside during the 1950s–1960s (based on Melnykivetsi)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo*

.....
Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History, 42, 44-53. [in Ukrainian]
<https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>

- Melnychuk, O.A. & Dolynna, A.S.** (2023a). Hromadsko-politychna diialnist Kamianets-Podilskoho pedinstytutu u chasy khrushchovskoi «vidlyhy» [Social and political activities of the Kamianets-Podilskoho pedical institute during the times of the khrushshov "thaw"]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki – Current issues in modern science*. 9(15), 894-906. [in Ukrainian]
[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9\(15\)-894-905](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-894-905)
- Melnychuk, O.A. & Dolynna, A.S.** (2023b). Derzhavna polityka shchodo pidhotovky pedahohichnykh kadriv u seredyni 1950-kh – pershii polovyni 1960-kh rr. v Ukraini [State policy regarding the training of teachers in the mid-1950s - the first half of the 1960s. in Ukraine]. *Visnyk nauky ta osvity – Bulletin of Science and Education*. 7(13), 959-967. [in Ukrainian]
[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7\(13\)-959-967](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7(13)-959-967)
- Parkhomenko, V. M.** (1998). Z istorii biblioteky Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu [From the History of the Library of Kamianets-Podilskiy State Pedagogical University]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Kamianets-Podilskiy*, 1, 59–65. [in Ukrainian].
- Polozova, L.** (1959). Tse zdorovo, korysno, pryemno [It's Great, Useful, and Pleasant]. *Radianskyi student*, 7 bereznia. [in Ukrainian].
- Semylit, M.** (1967). Shkola talantiv [School of Talents]. *Radianskyi student*, 15 chervnia. [in Ukrainian].
- Shostakevych, S.** (1963). Nash vnesok [Our Contribution]. *Radianskyi student*, 31 sichnia. [in Ukrainian].
- Surovyi, A. F.** (2003). Tokar Yosyp Ivanovych [Tokar Yosyp Ivanovych]. *Kamianets-Podilskiy derzhavnyi universytet v osobakh*. Kamianets-Podilskiy: Oiium, 1, 652–656. [in Ukrainian].
- Tonkocheev, G. A.** (1957). Iz istorii Kamenec-Podolskogo selskohoziastvennogo instituta [From the History of Kamianets-Podilskiy Agricultural Institute]. *Sbornik nauchnykh trudov Kamenec-Podolskogo selskohoziastvennogo instituta*. Kamenec-Podolskij, 1, 3–8. [in Russian].
- Zavalniuk, O. M.** (Ed.). (2003). *Kamianets-Podilskiy derzhavnyi universytet: mynule i sohodennia [Kamianets-Podilskiy State University: Past and Present]*. Kamianets-Podilskiy: Oiium, 408 p. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B.** (2011). *Do istorii Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka: dovidkovo-statystychni materialy [To the History of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University: Reference and Statistical Materials]*. Kamianets-Podilskiy: Oiium, 112 p. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B.** (2012). *Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka (1918 – 2012 rr.) [Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University (1918–2012)]*. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 2012. 340 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.07.2025

The formation of art education in Vinnytsia region (second half of the 20th – first quarter of the 21st century)

Nataliia I. Lazarenko

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Ukraine)

email: nataliia.lazarenko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-8849>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/L-9673-2018>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207300949>

Tetiana P. Zuziak

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Candidate of Art History, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Ukraine)

email: tetiana.zuziak@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5437-0272>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2308124>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57781539200>

Viktor V. Solovey

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: viktor.solovei@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-6008>

Researcher ID <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2393541>

Scopus Author ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59196660800>

Abstract.

Purpose. Based on the analysis of special literature, historical materials and archival sources and their generalization, to highlight the formation of art education in Vinnytsia in the second half of the 20th - first quarter of the 21st century. **Methodology.** The following scientific and research methods were used in the research process: empirical - for searching and processing primary sources; content analysis - for studying the content of art education; general scientific - for studying the organizational components of the formation of art education in Vinnytsia in the second half of the 20th - first quarter of the 21st century; special: comparative - for comparing historical facts of socio-cultural life of the studied period; problem-genetic - for retrospective analysis of the training of artists in Vinnytsia; logical-systemic - for revealing the key conceptual principles of the development of art education in historical retrospect; historical-typological method - for typology of art education institutions and reproduction of characteristic features of the educational process. **The scientific novelty lies** in the fact that for the first time a holistic and systematic analysis of the formation of art education in Vinnytsia in the second half of the 20th - first quarter of the 21st century was carried out: Vinnytsia Children's Art School, Higher Art Vocational and Technical School No. 5 of Vinnytsia, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi; the creation of a clear system of professional disciplines that prepared graduates for high-quality professional activity. **Conclusions.** It is proven that art education in Vinnytsia has historical traditions and is important for study. An analysis of archival sources and periodicals of the studied period allows us to state that only from the second half of the 20th century, in Podillia, in particular in Vinnytsia, the first children's art school appeared. Studies of the history of practical training showed that drawing, painting, composition, sculpture, and art history were key for study. It is proved that the main program tasks set by teachers of art schools included industrial training in the basics of decorative art. It is proved that the basis of training at the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University is a system of consistent development of art education, namely, the foundation for the hereditary transmission of Ukrainian traditions to future generations is laid. We consider the analysis of the formation and development of professional art education in Podillia as a prospect for further research.

Keywords: art education in Vinnytsia, Vinnytsia Children's Art School, Higher Art Vocational and Technical School No. 5 of Vinnytsia, Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University.

Становлення художньої освіти на Вінниччині (друга половина ХХ – перша чверть ХХІ століття)

Наталія Лазаренко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
email: nataliia.lazarenko@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-8849>
Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/L-9673-2018>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207300949>

Тетяна Зузяк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат мистецтвознавства, доктор педагогічних наук, професор (Україна)
email: tetiana.zuziak@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5437-0272>
Researcher ID <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2308124>
Scopus Author ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57781539200>

Віктор Соловей

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
email: victor.solovei@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-6008>
Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2393541>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59196660800>

Анотація.

Мета. На основі аналізу спеціальної літератури, історичних матеріалів, періодики, архівних джерел та їх узагальнення висвітлити становлення художньої освіти Вінниччини другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст. **Методологія.** У процесі дослідження використано наступні науково-дослідницькі методи: емпіричні – для пошуку та обробки першоджерел; контент-аналізу – для вивчення змісту художньої освіти; загальнонаукові – для вивчення організаційних складників становлення художньої освіти Вінниччини другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст.; спеціальні: порівняльний – для співставлення історичних фактів соціокультурного життя досліджуваного періоду; проблемно-генетичний – для ретроспективного аналізу підготовки митців Вінниччини; логіко-системний – для розкриття ключових концептуальних засад розвитку художньої освіти в історичній ретроспективі; історико-типологічний метод – для типологізації закладів художньої освіти та відтворенні характерних рис освітнього процесу. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше здійснено цілісний і системний аналіз становлення художньої освіти Вінниччини другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст. в: Вінницькій дитячій художній школі, Вищому художньому професійно-технічному училищі №5 м. Вінниці, Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського; створенні чіткої системи фахових дисциплін, які готували випускника до якісної професійної діяльності. **Висновки.** Доведено, що художня освіта на Вінниччині має історичні традиції та є важливою для вивчення. Аналіз архівних джерел і періодичних видань досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що лише з другої половини ХХ ст. на Поділлі, зокрема в м. Вінниця, з'явилася перша дитяча художня школа. Дослідження історії практичної підготовки показали, що рисунок, живопис, композиція, скульптура, історія мистецтв були ключовими для вивчення. Доведено, що основні програмні завдання, що ставили педагоги художніх училищ включали ґрунтовне опанування основам декоративного мистецтва. Доведено, що в основу навчання в Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського покладено систему послідовного розвитку художньої освіти, а саме, закладено фундамент для спадкоємної передачі майбутнім поколінням українських традицій. Перспективою подальших досліджень вважаємо аналіз становлення й розвитку професійної художньої освіти на Поділлі в цілому.

Ключові слова: художня освіта на Вінниччині, Вінницька дитяча художня школа, Вище художнє професійно-технічне училище № 5 м. Вінниці, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Постановка проблеми. Сучасна художня освіта України постає виразним соціокультурним феноменом, що присутній у повсякденному житті соціуму кожного регіону, зокрема й Поділля. Події останніх років створили сприятливі умови для розвитку художньої освіти, бо це, перш за все, важлива складова української ідентичності в умовах російської агресії. Розвиток регіональної національної художньої освіти тісно пов'язаний із загальним станом культури України, що залежить від державної політики. Починаючи з середини ХХ століття, на тлі історичних, політичних і соціальних змін, спостерігалось духовне піднесення, яке стало поштовхом для формування системи професійної художньої освіти. Як зазначає Т. Кароєва, система художньої підготовки безпосередньо на території Подільського регіону почала формуватися ще з другої половини ХІХ ст. завдяки органам місцевого самоврядування, громадським і приватним ініціативам (Кароєва, 2025, с. 63).

В 1905 р. в Кам'янці-Подільському було відкрито першу та єдину в дореволюційній Україні селянську художню школу, де навчальний процес здійснювався українською мовою. У 1907 р. при художній школі було створено керамічне відділення, єдине на Правобережній Україні, завдяки засновнику В. Розвадовському (Іваневич, 2003, с. 134). Що стосується Вінниччини, то згідно архівних документів, в 1940-х рр. діяло 16 артілей художньо-промислового спрямування, зокрема, артіль «Художниця» в Вапнярці, Бубнівці, Клембівці, Крижополі тощо (ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 79, арк. 20). Серед них, варто виділити Вінницьку артіль «Художекспорт», де ще з 1946 року було створено художньо-портретний та оформлювальний цехи, а пізніше у 1948 р. виникли нові цехи з художньої обробки тканин та плетіння з рослинних матеріалів (ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 79, арк. 28, 102). В 1948 році на базі артілі проводилися курси з художньої кераміки та художнього розпису тканин (ДАВіО, ф. Р-3495, оп.1, спр. 125, арк. 132). Варто зазначити, що згідно з протоколом засідання Вінницького Облхудожпрофсоюзу за 1948 рік, неодноразово розглядалось питання про стан підготовки кадрів в артілях, зокрема, зазначено, що підготовка художників та майстрів декоративного мистецтва повинна здійснюватися не рідше, ніж раз у квартал у кількості 8 учнів (ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 1, арк. 2). Окрім того, в планах на друге півріччя 1948 р. зазначено, що на кожного учня для підготовки художника прикладного мистецтва необхідно виділяти по 200 годин на 10 осіб (ДАВіО, ф. Р-3495, оп.1, спр. 125, арк. 148).

Проте становлення цілісної та послідовної системи художньої освіти Подільського регіону, зокрема Вінниччини, розпочалося лише у 1960-х роках ХХ ст. з відкриття нових професійних мистецьких закладів освіти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Окреслюючи ступінь дослідження проблеми, перш за все, зауважимо, опубліковані ряд досліджень, що розкривають низку аспектів художньої освіти регіонів України, зокрема це праця Р. Шмагало «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції», яка присвячена розгляду організаційних структур навчального процесу, методичних засад та художніх орієнтирів мистецької освіти в Україні від середини ХІХ до середини ХХ століття (Шмагало, 2005). І. Гулейкова розкриває питання становлення й розвитку художньо-промислової освіти Єлисаветграда (нині м. Кропивницький) другої половини ХІХ - початку ХХ ст. (Гулейкова, 2021). Праця Л. Синишин присвячена особливостям художньо-промислової освіти Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ (Синишин, 2019). Т. Зузяк в своїй праці «Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» розглядає окремі аспекти навчання малюванню на Поділлі, зокрема відкриття класу малювання для навчання живопису та іконопису в 1867 р. в Подільській духовній семінарії, а також впровадження в освітні програми предмету «Малюнок» жіночих гімназій та прогімназій, єпархіальних жіночих училищ, вчительських семінарій та Вінницького вчительського інституту (Зузяк, 2017). Проте тема розкриття становлення художньої освіти Вінниччини (друга половина ХХ – перша чверть ХІХ ст.) є новою та маловивченою.

Мета статті. На основі аналізу спеціальної літератури, історичних матеріалів, архівних джерел, періодики та їх узагальнення висвітлити становлення художньої освіти Вінниччини другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Культура України в умовах кризи радянської системи (1960-ті роки) відзначалась початком відкриття нових закладів освіти, у тому числі й художніх. Що стосується образотворчого і декоративного мистецтва, то повоєнні роки відзначилися якісним їх зростанням. Важливою подією були з'їзди архітекторів та художників, де розглядалися питання відбудови та нового бачення образу міст та сіл. Образотворче та декоративне мистецтво 1960-1980 рр. посіло гідне місце, адже досягло нового вищого ступеня, ніж в попередні роки. Значного розвитку в Україні набувало декоративне мистецтво, народні майстри створювали художні килими, вишивки, тканини, гончарні вироби, вироби різьблення по дереву тощо (Бокань, 2002, с. 216).

У здійсненні завдань, які поставив перед радянським народом XXV з'їзд КПРС велика роль відводилась працівникам освіти та культури (ДАХМО, ф. Р-6144, опис 1, спр. 28, арк. 2). Комуністична партія та радянський уряд особливу увагу надавав формуванню марксистсько-ленінського світогляду, вихованню соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму у підростаючого покоління засобами мистецтва. Яскравим прикладом стало зростання кількості мистецьких закладів та культурних установ в країні. Можливо, це і було однією із причин відкриття великої кількості дитячих художніх шкіл та подібних мистецьких закладів. Важливість навчання і виховання учнів у художніх закладах освіти (зокрема, в художніх школах) важко переоцінити, адже як показувала статистика серед вихованців художніх шкіл практично не було правопорушників (ДАХМО, ф. Р-6363, опис 1, спр. 8, арк. 18). Це було наче аксіомою кількох десятиліть, учні школи відмежовували себе від усього поганого, так як у їхні душі викладачі закладали підвалини добра, чуйності і краси (Півторак, 1994, с. 4).

Перші дитячі художні школи (далі – ДХШ) на теренах Поділля почали відкривати з 1960 року. Так, відповідно до наказу Міністерства культури УРСР №316-в від 4 липня 1960 р. з 1 вересня 1960 р. в м. Вінниці почала функціонувати дитяча художня школа-чотирирічка. Т.в.о. було призначено Остапова Якова Афанасьєвича (ПАВІДХШ, ф. 1, опис 1, спр. 2, арк. 2). Перший випуск відбувся у 1964 році та налічував лише 30 учнів. Згодом кількість випускників значно зросла – щороку школу закінчувало близько 200 дітей (Духовна, 1970, с.1). Спершу заняття проводилися в автомобільному класі, будівля якого й досі знаходиться на території школи №4. Уже тоді заклад мав необхідне навчальне обладнання: гіпсові моделі, натюрмортний фонд та мольберти. Лише у 1966 році заклад отримав більш постійне місце – просторий будинок у стилі «модерн» на розі вулиць Архітектора Артинова та Магістрацької. Тут розташувалися світлі майстерні та виставкова зала. Перший педагогічний колектив складався з професійних митців: В. Шкєньова, Л. Маланіної, К. Керімової, О. Циснецького, М. Ройзена, М. Гур'єва. Їхні роботи добре знали завдяки активній участі у міських та обласних виставках, а згодом до таких експозицій долучилися й учні школи (Присяжна, 2006, с.103). Серед відомих викладачів і справжніх ентузіастів закладу були також Ю. Рожньов, Т. Смаровоз, К. Гіль, Г. Ільченко, В. Івлієв, М. Прокопенко, С. Муляренко, П. Стребков, В. Назаров (ПАВІХШ, ф.1, опис 1, спр. 4, арк. 2-5). Зауважимо, що важливу роль у професійному становленні викладацького складу відіграв Художній фонд СРСР, так як більшість викладацького складу були членами Вінницьких художньо-виробничих майстерень, підпорядкованих Худфонду СРСР. Згідно архівних документів усіх молодих художників було взято на облік та періодично направлено в творчі відрядження для удосконалення професійних навичок з монументально-декоративного живопису, темперного та олійного розпису (ДАВіО, ф. Р-5698, оп. 1, спр. 187, арк. 10, 16).

Шкільна програма Вінницької ДХШ передбачала упродовж чотирьох років отримання учнями художньої освіти з наступних дисциплін: рисунок, живопис, композиція та історія мистецтв. Згідно з типовою програмою Міністерства культури УРСР, предмет «Композиція» за навчальною програмою «Композиція» за 1989 р. охоплював як станкову, так і декоративно-прикладну складову. Учні вивчали ілюзорно-просторове та умовно-просторове зображення, а також елементи об'ємно-декоративної композиції. У першому класі передбачалося 102 години занять, зокрема: організація площини картини, ритми в природі та мистецтві, контраст в природі та мистецтві, контраст як засіб виразності (ПАВІДХШ, ф. 1, опис 1, спр. 16, арк. 18).

Згодом до програми додали й скульптуру. Спершу учні працювали з пластиліном, а з 1989 року навчання було орієнтоване на реалістичну дрібну пластику з глини, шамоту, дерева, каменю та гіпсу. Відповідно до методичних рекомендацій, до програми із дисципліни «Скульптура» у першому класі закладався загальний фундамент художніх знань, які повинні отримувати учні впродовж чотирьох років навчання у ДХШ. Загалом, для вивчення предмету «Скульптура» в 1 класі було передбачено 68 годин. Щоб діти краще засвоювали новий матеріал, викладач мав провести демонстрацію пластики неоліту, скіфської культури, середньовіччя тощо (ДАХМО, ф. Р- 6363, опис 1, спр. 5, арк. 9). Варто зазначити, що, вивчаючи програмований матеріал, необхідно було враховувати ідеологічну спрямованість сучасності на формування майбутнього скульптора нашої соціалістичної країни. Виховувати у дітей любов до форми і правдивості у відображенні образів, які спостерігає дитина.

Методичною базою у викладанні рисунку і живопису була робота з натури. Під час аудиторних та пленерних занять учні опановували закономірності побудови об'єктів зображення, їх просторового розташування, особливості лінійної і повітряної перспективи, світлотіні, композиції. Велике значення в навчанні малюнку надавалося лінійно-конструкторським зарисовкам, в яких світлотінь служить засобом виявлення. Рисунки виконували як тривалі, багатогодинні, так і швидкі – начерки і замальовки (ПАВІДХШ, ф. 1, опис 1, спр. 17, арк. 4). Головним завданням предмету живопису був розвиток в учнів почуття бачити і відображати форму в її багатогранності кольору, світла. Викладачі школи, видатні майстри навчали учнів різноманітним технікам декоративно-ужиткового мистецтва, серед яких ліплення з

глини, випалювання, заняття керамікою, виготовлення гобеленів, витинанок, різьбою каменю (ДАХМО, ф. Р-6363, опис 1, спр. 5, арк. 6). Варто зазначити, що таке різноманіття технік давало можливість учням школи досягнути широкий спектр навиків виконання жанрів декоративно-ужиткового мистецтва, що давало можливість знайти заняття не лише за здібностями, а й за покликом душі.

Отже, основні програмні завдання, які визначали педагоги школи, полягали у формуванні духовних цінностей через залучення учнів до образотворчого та декоративного мистецтва. Втілення цих завдань відбувалося через традиційні та новаторські форми і методи навчання. Заняття з предметів «рисунок», «живопис», «композиція» та «скульптура» були уроками мистецького пошуку, адже учні набували не тільки професійні навички, а насамперед, вчилися нестандартно мислити, фантазувати. Не менш важливим завданням для педагогів школи був розвиток уяви, творчого мислення, зорової пам'яті вихованців, використовуючи різноманіття художніх матеріалів і технік. Вже в перші роки в основу навчання в школі було покладено систему послідовного розвитку художньої освіти, тоді було закладено фундамент для спадкоємної передачі майбутнім поколінням традицій реалістичного зображення світу, здійснення допрофесійної підготовки. Саме в цей період сформувався головний принцип освітнього процесу – єдність навчання та творчості (Духовна, 1970, с.1).

У 1970 році контингент школи зріс до 170 учнів, які опановували живопис, графіку, скульптуру та декоративно-прикладне мистецтво. Тоді ж відкрили вечірню студію для обдарованої молоді (ПАВІДХШ, ф. 1, опис 1, спр. 8, арк. 27).

Зауважимо, що при плануванні роботи школи на навчальний рік основним важелем стало рішення уряду про посилення естетичного виховання підростаючого покоління, саме тому колектив ДХШ ставив ключове завдання – виховувати підростаюче покоління молодих художників у душі соціалістичного реалістичного мистецтва (ДАХМО, ф. Р- 6363, опис 1, спр. 5, арк. 1). Основним методом виховання майбутніх художників колектив обрав метод соціалістичного реалізму, правдивості і народності в образотворчому мистецтві. Однак, той факт, що митцям вдалося так швидко адаптуватися до глобального культурного процесу, доводить, що тоталітарний режим не спромігся повністю знищити різноманіття поглядів на образотворче мистецтво (Rogotchenko, Zuziak, Markovskiy, Lagutenko, Marushchak, 2022, s.342).

З часом навчальна програма значно розширилася, сприяючи гармонійному розвитку естетичних здібностей дітей. Директор школи запровадив систему духовно-мистецького виховання, що поєднувала лекції з історії мистецтва, відвідування виставок, пленери, учнівські вернісажі та конкурси різного рівня. Протягом десяти років викладачі та учні школи брали участь у міжнародних пленерах у Польщі (Присяжна, 2006, с. 106). Подібні заходи стали важливим стимулом для творчого зростання дітей та сприяли їхньому подальшому навчанню у мистецьких закладах як в Україні, так і за кордоном.

За час свого існування школа підготувала більше ніж 2000 випускників, які успішно реалізували себе у мистецькому світі. Серед них – скульптор, професор Львівської Академії мистецтв Г. Кудласенко, Заслужений діяч мистецтв України, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського О. Шинін, Заслужений художник України М. Бабій (Купренюк, 2007, с. 4). Також серед відомих випускників – члени Національної Спілки художників України В. Шпаковський, О. Назаренко, В. Івлів, М. Гринюк та багато інших (ДАВіО, ф. Р-5698, оп. 1, спр. 210, арк. 9).

Протягом усієї історії Вінницька ДХШ зберігала статус закладу з академічними основами, водночас залишаючись відкритою до сучасних викликів. Сьогодні її учнями є не лише діти, але й дорослі будь-якого віку. Окрім традиційних художніх дисциплін, у школі можна освоїти й сучасні напрямки образотворчого мистецтва, зокрема, цифровий живопис (Михайлів, 2014, с. 9).

Звернення до історичних витоків та передумов створення і формування, ознайомлення з історією розвитку Вищого художнього професійно-технічного училища №5 м. Вінниці дасть реальну картину розуміння концепцій його роботи, напрямів та змін в педагогічній діяльності. Так, навчально-виховна діяльність училища починається з липня 1946 року, коли Вінницькою обласною Радою депутатів трудящих було прийняте рішення про створення школи фабрично-заводського навчання, в якій розпочато підготовку будівельників для відбудови промислових і громадських будівель та споруд після Другої світової війни (ПАВХПТУ №5, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 3). Значно пізніше за наказом Міністерства освіти України від 15.04.1993 року №101, з метою забезпечення потреб народного господарства в робітниках високої кваліфікації, згідно пропозиції управління освіти Вінницької та Тернопільської обласних державних адміністрацій, училище було реорганізовано у вище професійне, а за наказом Міністерства освіти України від 04.02.1999 року №27, з метою відродження національної культури, розвитку та поліпшення підготовки фахівців з народних промисел і ремесел, пропонувалось надати училищу статус художнього та перейменувати у Вище художнє професійно-технічне училище №5 м. Вінниці (ПАВХПТУ №5, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 3).

У другій половині 80-х років училище розпочало підготовку художників-оформлювачів, а з 1993 року – в училищі навчали гончарному та різьблярно-інкрустаційному мистецтву. Для професійної підготовки майстрів гончарної справи восени 1993 року було закуплено необхідне обладнання для керамічної майстерні (Чорнобаєв, 2000). Одним із перших майстрів, які навчали учнів гончарному промислу в училищі був член Спілки художників України О.Г. Луцишин (Баранчук, 1996, с. 2). Зауважимо, що Подільська земля завжди була багата на поклади глини, тому гончарство стало для наших предків одним із основних видів декоративно-ужиткового мистецтва. Основні сюжети учні брали з сивої давнини, вносячи в них елемент сучасності. Для цього вони відвідували краєзнавчий музей, виставки народних майстрів.

З 1991 по 1995 роки училище №5 було одним з трьох в області, що брали участь в експерименті Міністерства освіти. У ньому запровадили двоступеневе навчання, четвертокурсники отримували початкову вищу освіту і звання молодшого спеціаліста, що зазначалося у дипломі нового зразка (Ковальський, 1993, с.2).

Для підготовки фахівців художнього циклу училище керувалось Типовим положенням про навчально-виховний процес, в пункті 3.8 якого зазначено, що «Виробниче навчання проводиться в групах чисельністю 12-15 чол., а з професій художніх промислів і ремесел, а також на вищому ступені вищих професійних училищ – чисельністю 6-8 чол.» (Наказ МОН України, 1998).

Підготовка кваліфікованих фахівців, а саме, виробників художніх виробів з дерева, виробників художніх виробів з металу, виробників художніх виробів з кераміки та виконавців художньо-оформлювальних робіт в училищі завжди здійснювалась на високому рівні, про це свідчать здобутки учнів та випускників закладу. Відомо, що учнів неодноразово залучали до створення ілюстрацій для різних книг та посібників всієї України (ПАВХПТУ №5, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 21).

Особливу дієвість навчального закладу підтверджували організовані виставки з різноманітних технік декоративного мистецтва, а саме кераміки, декоративного розпису, живопису, графіки, гобелену, батіку тощо. Всі ці роботи виконувались учнями під керівництвом майстрів виробничого навчання О. Верхової-Єднак, Людмили та Леоніда Ковтунів (Касіяненко, 2002, с. 5). Неодноразово твори учнів вищезазначених викладачів демонструвалися на виставках по всій Україні.

На сьогоднішній день училище є одним з провідних закладів фахової передвищої художньої освіти Вінниччини.

Знаковою подією в історії освіти Вінниччини стало запровадження у 2019 році у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, за ініціативи ректора, спеціальності «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» за ступенем вищої освіти бакалавра і магістра, освітньо-професійною програмою «Декоративне мистецтво» (Наказ МОН України, 2019). Вирішення численних культурно-освітніх проблем Подільського регіону значною мірою покладається саме на фахівців, що мають вищу освіту. Традиція регіональної художньої школи, яка передбачає передачу знань з різних видів мистецтва новим поколінням, неможлива без розвиненої системи мистецької освіти. Водночас вища художня мистецька освіта на Поділлі тривалий час залишалася відсутньою.

Розвиток вищої художньої освіти значною мірою залежав від розуміння культурних процесів, які тривали як у загальнонаціональному, так і в локальному контексті. Проведений аналіз мережі мистецьких закладів освіти Вінниччини в динаміці її розвитку засвідчив потребу регіону у фахівцях відповідного профілю, тому при розробці програми було враховано «Програму розвитку культури і мистецтва Вінницької міської територіальної громади на 2022-2024 рр. зі змінами (продовжено на 2025 р.)», що висвітлює тенденції розвитку галузі на регіональному рівні (Програма розвитку культури і мистецтва ВіМТГ, 2022-2024). Сама освітньо-професійна програма «Декоративне мистецтво» є важливим орієнтиром для формування компетентностей з фахових дисциплін та інтеграції в інші галузі знань і практичної діяльності, психолого-педагогічні складові надають можливість випускникам працювати викладачами у дитячих художніх школах, викладачами художніх училищ та закладів вищої освіти. Окрім того, програма передбачає інтеграцію фахової підготовки з інноваційною та дослідницькою діяльністю та фундаментальний підхід у викладанні фахових дисциплін на основі тісного взаємозв'язку між теоретичною та практичною підготовкою.

Зауважимо, що викладачі постійно сприяють відродженню національної свідомості, збагачуючи духовний світ студентів, перебуваючи у постійному творчому пошуку, використовують в освіті інноваційні методики і технології, характеризуються високим професіоналізмом. Серед викладачів варто відзначити Заслуженого діяча мистецтв, члена Національної спілки художників України (далі НСХУ), художника монументально-декоративного мистецтва О. Шиніна, члена НСХУ, художника-реставратора О. Назаренко, Заслуженого діяча мистецтв України, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва, який працює в

жанрі народного живопису, Ф. Панчука. Зокрема, Олександр Шинін – фахівець, який поєднує професійну творчість із педагогічною діяльністю. Творча школа О. Шиніна прославляє рідне місто, гідно представляючи його на всеукраїнських та міжнародних конкурсах і фестивалях у Франції та Чехії, Італії і Німеччині, Польщі та Японії. Фахову мистецьку освіту О. Шинін здобув у Одеському державному художньому училищі ім. М. Б. Грекова та Харківському художньо-промисловому інституті на відділенні монументально-декоративного живопису. Ґрунтовна академічна база та більш як сорокарічний досвід самовідданої творчої діяльності митця стали запорукою його успіху й суспільного визнання. Окремі твори О. Шиніна зберігаються у Вінницькому обласному художньому музеї й інших державних і приватних зібраннях в Україні та за її межами. Міжнародне визнання художніх робіт Заслуженого діяча мистецтв України Шиніна О.С. від музею «La Pinacothèque» та Люксембурзької художньої премії (2020-2024 рр.), підтверджує високий рівень майстерності та інноваційності робіт митця (Сертифікат від музею «La Pinacothèque» та Люксембурзької художньої премії, 2024). Такі досягнення привертають увагу міжнародної спільноти до українського мистецтва, створюючи платформу для міжкультурного діалогу та обміну досвідом.

Загалом, представлення серед членів Національної спілки художників України академічної спільноти спеціальності, як викладачів, так і безпосередньо студентів, забезпечує ефективний синтез академічної освіти та професійної мистецької практики, створює можливості для апробації інноваційних мистецьких технік (Список викладачів і студентів - членів НСХУ).

Варто зазначити, що за досить невеликий час існування спеціальності, збереженню української культурної спадщини, зокрема, регіональної, в умовах війни сприяла активна участь викладачів і здобувачів освіти у виставках, пленерах, фестивалях створює унікальну платформу для презентації результатів своєї практичної мистецької діяльності, що дозволяє втілювати їх у конкретних творчих проєктах через призму сучасного мистецтва й актуальних подій. Тільки впродовж 2024-2025 н.р. було проведено цілу низку виставок: «Студентський ART-2025», «Шлях до перемоги», «З Україною в серці», «Ціна незалежності», «Мистецька палітра Поділля», персональної виставки «Особлива», здобувачки ступеня вищої освіти магістра Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Оксани Висоцької (обласні художні музеї, галереї НСХУ, краєзнавчі музеї та бібліотеки); пленерів («Подільська лаванда», «Симфонія старого міста», пленери в Оксанівських печерах); фестивалю «Живий вогонь» та ін. (Перелік виставок, пленерів фестивалів, 2019-2025). Окрім того, здобувачі вищої освіти спеціальності, беручи участь у творчих конкурсах з образотворчого та декоративного мистецтва, як всеукраїнських, так і міжнародних, своєю творчістю, благодійним внеском приєднуються до спільної справи і допомагають Збройним силам України (ЗСУ), оскільки частина коштів на таких конкурсах спрямовується на підтримку ЗСУ (Дипломи та сертифікати, 2019-2025).

Незважаючи на те, що спеціальність зовсім молода на теренах Поділля, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського на сьогоднішній день посідає провідне місце у формуванні та розвитку вищої художньої освіти на Поділлі.

Висновки. Дослідження розвитку художньої освіти на Вінниччині в середині ХХ – на початку ХХІ століття засвідчує, що її становлення значною мірою зумовлювалося політичними, економічними та соціокультурними чинниками. Підтверджено, що художня освіта регіону має глибокі історичні традиції й становить вагомий об'єкт для наукового аналізу. Опрацювання архівних матеріалів і періодичних видань дало підстави констатувати, що лише у другій половині ХХ ст. на Поділлі, зокрема у Вінниці, була заснована перша дитяча художня школа. Вивчення історії практичної підготовки засвідчило провідну роль рисунку, живопису, композиції, скульптури та історії мистецтв у формуванні фахових компетентностей. Встановлено, що навчальні програми художніх училищ були спрямовані на ґрунтовне опанування практичних знань у сфері декоративного мистецтва. Доведено, що у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського вибудовано систему поетапного розвитку художньої освіти, що забезпечує спадкоємність і збереження національних традицій у підготовці майбутніх поколінь митців. Таким чином, протягом досліджуваного періоду сформувалася цілісна та послідовна система художньої освіти Подільського регіону, зокрема Вінниччини.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бокань, В., Польовий, Л.** (2002). Історія культури України: Навч. посібник. Київ. МАУП. вид. 3. 256 с.
- Баранчук, С.** (1996). Тут вчать поєднувати красиве і корисне 3 нагоди 50-річчя Вінницького ВПТУ №5. *Вінницька газета*. 30.04. С. 2.

- Гулейкова, І.О. (2021). Становлення і розвиток художньо-промислової освіти в культурно-освітніх осередках Єлисаветграда (друга половина XIX - початок XX ст.). Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих ім. Івана Зязюна. Київ, 20 с.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.
- Дипломи та сертифікати студентських міжнародних та всеукраїнських творчих конкурсів (2019-2025) <https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art3>
- Духовна, Л. (1970). Художній школі – десять літ. *Комсомольське плем'я*. 15. 10.
- Зузяк, Т. (2017). «Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.)»: монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 452 с.
- Іваневич, Л. (2003). До витоків Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*, 6, 134-138. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2003-06-134-138>
- Каросва, Т. (2025). Художньо-промислова робітнича освіта радянської України першої половини 1930-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 52, 62-67. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-62-67>
- Касіяненко, Г. (2002). Тут зростають таланти. *Вінниччина* (Спец. вип. газ. «Хочу все знати»). 30.01. С. 5.
- Ковальський, Т. (1993). Вища освіта в училищі. *Вінницька газета*. 19.10. С. 2-3 .
- Купренко, А. (2007). Багатство «художки» - її випускники або про політ дитячої фантазії. *Освіта Вінниччини*. 9 січня. С. 4.
- Михайлів, Є. (2014). Творчі гуртки у Вінниці. *RIA*. 19 листопада. С. 9.
- Наказ Міністерства освіти України від 18.05.1998 р. №181 «Про затвердження Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах».
- Наказ Міністерства освіти України від 15.05.2019 р. №509-л «Про здійснення освітньої діяльності».
- Півторак, Л. (1994). Я б в художники пішов.... *Камертон – ікс*, 21.04. №15. С. 4.
- ПАВіДХШ – Поточний архів Вінницької дитячої художньої школи.
- ПАВХПТУ – Поточний архів ВХПТУ №5.
- Перелік виставок, пленерів, фестивалів здобувачів вищої освіти спеціальності 023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація (2019-2025) <https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art4>
- Присяжна, Ю. (2006). Вічний двигун горіння. *Вінницький край. Літературно-мистецький журнал / Ред. П. Гордійчук*. №1 (5). С. 103-107.
- Програма розвитку культури і мистецтва Вінницької міської територіальної громади на 2022-2024 рр. зі змінами (продовжено на 2025 р.). <https://www.vmr.gov.ua/departament-kultury#parentHorizontalTab4%7Cundefined2>
- Сертифікат від музею «La Pinacothèque» та Люксембурзької художньої премії (2024 рр.) Шиніна О.С. https://drive.google.com/drive/folders/1DC2wh7ZN2WNliyQI_QJFO_JJQYXRftKe
- Синишин, Л. (2019). Розвиток художньо-промислової освіти Галичини (кінець XIX – перша половина XX століття)... дис. канд. пед. наук 13.00.01. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ.
- Список викладачів і студентів - членів Національної спілки художників України (2025) <https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art4>
- Чорнобаєв, М. І. (2000). Професії на всі смаки: Директор ВХПТУ №5 про роботу училища. *Панорама*. 06.09.
- Шмагало, Р.Т. (2005). Мистецька освіта в Україні середини XIX- середини XX століття: структурування, методологія, художні позиції [Текст] : автореф. дис... д-ра мистецтвознавства: 17.00.06; Львівська національна академія мистецтв. Львів, 44 с.
- Rogotchenko O., Zuziak T., Markovskiy A., Lagutenko O., Marushchak O. (2022). Socialist Realism: An Instrument of Class Struggle in Ukrainian Fine Art and Architecture. *Postmodern Openings*, Volume 13, Issue 3. P. 323-345. <https://doi.org/10.18662/po/13.3/492>

References:

- Baranchuk, S. (1996). Tut vchat poiednuvaty krasyye i korysne Z nahody 50-richchia Vinnytskoho VPTU №5.[On the occasion of the 50th anniversary of Vinnytsia Vocational School No. 5] *Vinnytska hazeta*. 30.04. S. 2. [In Ukrainian]
- Vokan V., Polovyi L. (2002). Istoriia kultury Ukrainy. [History of Ukrainian culture] Navch. posibnyk , MAUP., 3-tie vyd. stereotyp. 256 s. [In Ukrainian]

- Chornobaiev, M. I.** (2000). Profesii na vsi smaky: Dyrektor VKhPTU №5 pro robotu uchylshcha. [Professions for all tastes: Director of Vocational School No. 5 on the work of the school]. *Panorama*. 06.09. [In Ukrainian]
- DAKhMO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- Dukhovna, L.** (1970). Khudozhnii shkoli – desiat lit. [The art school is ten years old] *Komsomolske plemia*. 15. 10. [In Ukrainian]
- Dyplomy ta sertyfikaty** studentskykh mizhnarodnykh ta vseukrainskykh tvorchykh konkursiv (2019-2025) <https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art3>
- Huleikova, I.O.** (2021). Stanovlennia i rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity v kulturno-osvitnikh oseredkakh Yelysavethrada (druha polovyna XIX - pochatok XX st) [The formation and development of artistic and industrial education in the cultural and educational centres of Yelisavetgrad (second half of the XIX - early XX centuries).].; *Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, Int ped. osvity i osvity doroslykh im. Ivana Ziaziuna*. Kyiv,. - 20 s. [In Ukrainian]
- Ivanevych, L.** (2003). Do vytokiv Kamianets-Podilskoi khudozhno-promyslovoi shkoly. [The origins of the Kamianets-Podilskyi School of Art and Industry] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 6, 134-138. [In Ukrainian] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2003-06-134-138>
- Karioieva, T.** (2025). Khudozhno-promyslova robitnycha osvita radianskoï Ukrainy pershoi polovyny 1930-kh rr. [Artistic and industrial worker education in Soviet Ukraine in the first half of the 1930s.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 52, 62-67. [In Ukrainian] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-62-67>
- Kasiianenko, H.** (2002). Tut zrostaiut talanty. Vinnychchyna/ [This is where talent grows] (Spets. vyp. haz. «Khochu vse znaty»). 30.01. S. 5. [In Ukrainian]
- Kovalskiy, T.** (1993). Vyshcha osvita v uchylshchi. [Higher education at a college] *Vinnytska hazeta*. 19.10. S. 2-3. [In Ukrainian]
- Kupreniuk, A.** (2007). Bahatstvo «khudozhky» - yii vypusky abo pro polit dytiachoi fantazii. [The richness of the 'art school' - its graduates or the flight of children's imagination] *Osvita Vinnychchyny*. 9 sichnia. S. 4. [In Ukrainian]
- Mykhailiv, Y.** (2014). Tvorchii hurtky u Vinnytsi. [Creative clubs in Vinnytsia]. *RIA*. 19 lystopada. - S. 9. [In Ukrainian]
- Nakaz Ministerstva osvity Ukrainy** vid 15.05.2019 p. №509-I «Pro zdiisnennia osvitnoi diialnosti».
- Nakaz Ministerstva osvity Ukrainy** vid 18.05.1998 r. №181 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu navchalno-vyrobnychoho protsesu u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh».
- PAViDKhSh** - Potochnyi arkhiv Vinnytskoi dytiachoi khudozhnoi shkoly [Current archive of the Vinnytsia Children's Art School].
- PAVKhPTU** - Potochnyi arkhiv VKhPTU №5 [Current archive of VKhPTU No. 5].
- Perelik vystavok, pleneriv festyvaliv** zdobuvachiv vyshchoi osvity spetsialnosti 023 Obrazotvorche mystetstvo, dekoratyvnemystetstvo, restavratsiia (2019-2025). <https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art4>
- Pivtorak, L.** (1994). Ya b v khudozhnyky pishov....[I would have become an artist...] *Kamerton – iks*, 21.04.. -№15. S. 4. [In Ukrainian]
- Prohrama rozvytku kultury** i mystetstva Vinnytskoi miskoi terytorialnoi hromady na 2022-2024 rr. zi zminamy (prodovzheno na 2025 r.) <https://www.vmr.gov.ua/departament-kultury#parentHorizontalTab4%7Cundefined2>
- Prysiazhna, Y.** (2006). Vichniy dvyhun horinnia. [The eternal combustion engine.] *Vinnytskyi kraj. Literaturno-mystetskyi zhurnal / Red. P. Hordiichuk*. №1 (5). S. 103-107. [In Ukrainian]
- Rogotchenko O., Zuziak T., Markovskiy A., Lagutenko O., Marushchak O.** (2022). Socialist Realism: An Instrument of Class Struggle in Ukrainian Fine Art and Architecture. Postmodern Openings, Volume 13, Issue 3. P. 323-345. [in English] <https://doi.org/10.18662/po/13.3/492>
- Sertyfikat vid muzeiu** «La Pinacothèque» ta Liukseburzkoï khudozhnoi premii (2024 rr.) Shynina O.S. https://drive.google.com/drive/folders/1DC2wh7ZN2WNliyQI_QJFO_JJQYXRftKe
- Shmahalo, R.T.** (2005). Mystetska osvita v Ukraini seredyny XIX- seredyny XX stolittia: strukturuvannia, metodolohiia, khudozhni pozytsii [Art education in Ukraine in the mid-19th and mid-20th centuries: structuring, methodology, artistic positions]: avtoref. dys... d-ra mystetstvoznavstva: 17.00.06; Lvivska natsionalna akademiia mystetstv. Lviv,. 44 s. [In Ukrainian]
- Spysok vykladachiv i studentiv** - chleniv Natsionalnoi spilky khudozhnykiv Ukrainy

<https://vspu.edu.ua/faculty/fmhot/?p=kodm&s=art4>

- Synyshyn, L.** (2019). Rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity Halychyny (kinets XIX – persha polovyna XX stolittia) [Development of artistic and industrial education in Galicia (late XX - first half of the XX century)]... dys. kand.ped.nauk 13.00.01. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, Kyiv. [In Ukrainian]
- Zuziak, T.** (2017). «Stanovlennia y rozvytok pedahohichnoi osvity na Podilli (kinets XVIII – pochatok XX st.)» [Formation and Development of Teacher Education in Podillia (late XVIII - early XX centuries)]: monohrafiia. Vinnytsia : Nilan-LTD,. 452 s. [In Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 09.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 17.07.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК: 94(477+477.75)«15/16»:930.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-123-132>**Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate
(15th–16th centuries)****Serhii O. Kozlovskiy**

Ivan Franko National University of Lviv

Ph.D in History, Associate Professor (Ukraine)

email: serg.kozlovskyy@gmail.comORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Researcher ID: OCV-6156-2025

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the use of artillery by the Crimean Tatar army, to establish the features of the tactics of using cannons on the battlefield, to clarify the reasons why artillery did not become widespread in the armies of the Khanate. **The research methodology**, in addition to adhering to the principles of objectivity and historicism, consisted in applying the comparative-historical method and the method of systemic analysis. Thanks to the comparative-historical method, the artillery of the Khanate and the military affairs of the Crimeans are compared with the analogues of the main opponents of the state – the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and Muscovy. The systemic analysis made it possible to establish that the development of the artillery of the Crimean Khanate was influenced by such factors as the level of technological development, political, and economic factors. **The scientific novelty** lies in the consideration of the artillery of the Crimean Khanate as a separate component of its army, the analysis of the combat use of cannons in military conflicts with nomadic peoples (Circassians, Nogais), Muscovy, the Grand Duchy of Lithuania and Poland. **Conclusions.** It has been established that the Crimean Tatar artillery was a component of their military organization. The Khanate did not manufacture its own cannons, but used models obtained from the Ottoman Empire or captured in battle. The technological backwardness of the Crimeans compared to Muscovy, the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland and other states of that time did not allow the Khanate to develop its artillery at the level of the aforementioned neighbors. It has been found that the Crimeans used artillery most effectively against nomadic peoples (Circassians, Nogais), who did not have their own artillery and were vulnerable to cannon fire. It has been proven that in military campaigns the Crimean Tatars used at most several dozen “art systems”, the vast majority of which were light cannons. It has been established that light cannons were ineffective when storming fortresses and wagonburgs. The Crimeans were unable to build powerful wagonburgs, similar to those formed by the Cossacks and Muscovites, due to the lack of a large number of massive carts. It has been proven that the development of the artillery of the Khanate was at odds with the main tactics of the Crimeans - the use of light cavalry, maneuverable bow combat. That is, the cannons limited the maneuverability and mobility of the Crimean Tatar army.

Keywords: Crimean Khanate, army, military history, artillery, Crimeans, tactics, cannons, battles, siege.

Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.)**Сергій Козловський**

Львівський національний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: serg.kozlovskyy@gmail.comORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Researcher ID: OCV-6156-2025

Анотація.

Мета статті – аналіз застосування артилерії кримськотатарським військом, встановлення особливостей тактики застосування гармат на полі бою, уточнення причин, через які артилерія не набула поширення у військах ханства. **Методологія дослідження**, крім дотримання принципів об'єктивності та історизму, полягала у застосуванні порівняльно-історичного методу та методу системного аналізу. Завдяки порівняльно-історичному методу артилерія ханства та військова справа кримці порівнюються із

.....
аналогами головних опонентів держави – Польського королівства, ВКЛ та Московії. Системний аналіз дозволив встановити, що на розвиток артилерії Кримського ханства впливали такі фактори як рівень технологічного розвитку, політичні, економічні чинники. **Наукова новизна** міститься у розгляді артилерії Кримського ханства як окремої складової його війська, аналізі бойового застосування гармат у військових конфліктах з кочовими народами (черкесами, ногайцями), Московією, ВКЛ та Польщею. **Висновки.** Встановлено, що артилерія кримських татар була складовою їх військової організації. Ханство не виготовляло власних гармат, використовувало зразки отриманні від Османської імперії або здобуті у бою. Відсталість кримців у технологічному плані від Московії, ВКЛ, Польського королівства та інших тогочасних держав не дозволила ханству розвивати свою артилерію на рівні згаданих сусідів. З'ясовано, що найбільш ефективно киримли застосовували артилерію проти кочових народів (черкеси, ногайці), які не мали власної артилерії та були вразливими перед вогнем гармат. Доведено, що у військових кампаніях кримські татари застосовували щонайбільше кілька десятків «артсистем», переважна більшість яких – легкі гармати. Встановлено, що легкі гармати були бездієві при штурмі фортець та вагенбургів. Кримці не мали змоги будувати потужні вагенбурги, схожі до тих, які формували козаки та московити, через відсутність великої кількості масивних возів. Доведено, що розвиток артилерії ханства йшов в розріз з основною тактикою кримців – використання легкої кінноти, маневрений лучний бій. Тобто гармати обмежували маневрування та мобільність кримськотатарського війська.

Ключові слова: Кримське ханство, військо, військова історія, артилерія, кримці, тактика, гармати, битви, облога.

Постановка проблеми. Кримське ханство відіграло важливу роль в історичній долі Східної Європи. Військо ханства, завдяки ефективній тактиці, дозволяло династії Ґераїв не лише захищати державу, а й вести активну зовнішню політику, протистояти таким потужним державам як Московське царство, Польща, ВКЛ та інші, які мали значно більший військовий та людський потенціали. Історики при вивченні ханства, звертають увагу, перш за все, на його політичну історію, економічні та соціальні відносини. Дослідники розглядають подієву історію, військові кампанії та битви, опосередковано згадуючи про організацію війська киримли, його тактику, озброєння, включаючи артилерію. Саме через недостатнє вивчення питань пов'язаних з військом ханства, в літературі з'явилося багато стереотипів, вигадок – величезна чисельність військ киримли (іноді згадують фантастичні цифри), страх кримців перед вогнепальною зброєю та гарматами, великі втрати кримських татар, здатність кримців ефективно проводити лише грабіжницькі набіги тощо.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На превеликий жаль в історіографії немає окремих праць, присвячених розгляду саме артилерії Кримського ханства. Використання киримли гармат згадують в контексті розгляду окремих військових кампаній, битв. Відсутня інформація щодо підготовки та чисельного складу кримськотатарських гармашів. Загалом зауважимо, що уся інформація, пов'язана з артилерією Кримського ханства доволі фрагментарна та стисла. У більшості історіографічних досліджень лише опосередковано згадується про наявність гармат у війську кримців у тій чи іншій військовій кампанії. Дослідник Д. Вирський опосередковано згадує про наявність артилерії в кримськотатарському війську під час походів на українські землі в 1575 та 1588 рр. (Вирський, 2016). Науковець С. Громенко, один з небагатьох українських істориків провів масштабну роботу щодо дослідження військових кампаній ханства, зокрема проти кочових народів та Московії (Громенко, 2023а; Громенко, 2023б). У матеріалах автора можна знайти не лише інформацію щодо чисельності артилерії киримли в окремих кампаніях, а й щодо її бойового застосування. Окремі згадки про артилерію ханства можна побачити у працях А. Галушки (Галушка, 2016) та Б. Черкаса (Черкас, 2011). Польський дослідник А. Скорупа згадує про застосування кримцями артилерії у конфліктах проти Польщі (Skorupa, 2004). Львівський історик міжвоєнного періоду (представник польської історичної школи) О. Гурка згадував про артилерію ханства у контексті розгляду війська та військового мистецтва киримли (Górka, 1935). Турецький дослідник М. Еравчі зазначає, що кримські татари використовували артилерію у протистоянні з державою Сефевідів (Eravci, 2023).

Побут та звичаї кримських татар, їх військову організацію описали багато тогочасних мандрівників, дипломатів, географів, однак одиниці згадують саме про польову та фортифікаційну артилерію. Польський дипломат М. Броневський справедливо наголошував, що у військових походах хани використовували малу кількість гармат (Broniewski, 2011). Інший польський дипломат та хроніст М. Литвин згадував про те, що ханство отримувало значну кількість зброї від головного союзника – Османської держави (Мемуари до історії південної Русі, 2005). Окремий інтерес становлять матеріали мандрівника та астролога Реммаля Ходжі, який був наближеною особою до кримського хана Сахіб І Ґерая, який чи не єдиний детально

описав застосування кримцями артилерії у протистоянні з ногайцями, при штурмі Астрахані (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973). Згадки про використання кримськими татарами артилерії у протистоянні з Московським царством, зокрема у битвах при Судьбищах (1555) та Молодях (1572) можна знайти у літописах, розрядних книгах (ПСРЛ, 1965а; ПСРЛ, 1978; Разрядная книга 1475–1605 г., 1982).

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглянути “артилерійський парк” Кримського ханства та застосування кримцями гармат на полі бою, слід побіжно окреслити чисельність війська кримських татар, їх організацію, тактику. З самого початку свого становлення, держава мала вкрай обмежені людські ресурси – за різними підрахунками у XV – XVI ст. населення ханства становило 200–300 тис. осіб (Podhorodecki, 1987, s. 38; Relacye pyncyszów apostolskich..., 1864, s. 40–41). Зважаючи на те, що не усі чоловіки потрапляли до ханського війська, навіть у випадку тотальної мобілізації, вдавалось зібрати армію чисельністю максимум декілька десятків тисяч озброєних бійців. На думку польського дослідника Ольґерда Ґурки, навіть якщо хану вдавалось мобілізувати усе чоловіче населення, здатне сидіти на коні, то він міг зібрати не більше 20 тис. осіб (Górka, 1935, s. 223, 286). Для порівняння, у другій половині XVI ст. населення головних супротивників ханства – Речі Посполитої та Московії становило 7,5 млн. осіб, та понад 10 млн. відповідно (Janicki, 2020). Зважаючи на це, вказані держави мали значно більший мобілізаційний ресурс ніж ханство, відтак – мали змогу оперативно відновлювати втрати, яких зазнавали у військових кампаніях. Окрім цього, і Річ Посполита і Московія мали потужні центри з виробництва зброї, тому випереджали ханство і за технологічним рівнем. Під впливом «порохової революції» у військах вказаних держав швидко поширювалась стрілецька вогнепальна зброя та артилерія. Наприклад, якщо станом на 1471 р. лише 1% піших воїнів польського війська були озброєні вогнепальною зброєю, то станом на 1498 р. цей показник зріс до 60% (Grabarczyk, 2012, s. 55).

Під час військових кампаній у складі військ кримців перебувала значна частина допоміжного персоналу (наглядали за конями, полоненими, пораненими, виконували різні роботи), які носили звичайний одяг і були озброєні, у кращому випадку, ножами та палицями. Англійський дипломат Дж. Флетчер, який мав змогу відвідувати ханство, так описував озброєння кримці: *«Вони... всі виїжджають на конях і не мають при собі нічого, крім лука, сагайдака стрілами і кривої шаблі на кшталт турецької... Дехто, крім іншої зброї, бере із собою піки, схожі на рогатини, з якими ходять на ведмедів. Простий воїн не носить інших обладунків, крім свого звичайного одягу... Але мурзи, або дворяни, наслідують турків і в одязі, і в озброєнні»* (Fletcher, 1966). Щось подібне можна знайти у записах польського дипломата Мартіна Броневського, який відвідував Крим у XVI ст.: *«Досить багато людей в татарському війську не мають жодної зброї і не використовуються в боях»* (Broniewski, 2011, s. 83). Можливо наявність у ханському війську великої кількості допоміжного персоналу давала підстави хроністам обчислювати це військо у 40 тис., 80 тис. і навіть 120 тис. осіб (Kronika Polska Marcina Bielskiego, 1856, s. 1007–1008; Гваньїні, 2007, с. 370; Челебі, 1997, с. 47).

До складу війська кримців входили різноманітні підрозділи. Найбільш боєздатними вважались загони ханської гвардії та родоплемінної знаті (беїв, мурз). Бійці таких загонів мали хорошу підготовку та озброєння (у тому числі й важкі захисні обладунки) у порівнянні з більшістю особового складу військ. Недоліком елітних загонів була їх мала чисельність – кілька сотень бійців (Inalcik, 1979–1980, p. 457). Під час масштабних військових кампаній левову частку війська становило ополчення – мобілізовані чоловіки ханства. Значну частку війська кримці становили також загони союзників – османів, ногайців, черкесів, представники інших кочових народів. Наприклад, під час походу на Москву у 1572 р. у складі війська ханства перебувало кілька тисяч ногайців (Галушка, 2016).

Знаючи, що держава не зможе досягти хоча б паритету з іншими сусідами за чисельністю військ та їх оснащенням вогнепальною зброєю, хани вирішили перевершити ворога у плані тактики та стратегії, застосовуючи такі тактичні прийоми, які б нівелювали переваги противника на полі бою. У цій тактиці домінуюче положення займали швидкість, маневреність, раптовість. Кримські татари, зважаючи на бойовий досвід ординців та кочових народів, основну ставку зробили на далекобійний лук, який, мав ряд переваг над вогнепальною зброєю – більші далекобійність та швидкострільність, краща точність, безшумність. Вогнепальна зброя мала дещо більшу пробивну здатність та шумовий ефект, що могло стати перевагою у бою з кіннотою ворога (залажування коней). На полі бою кримці прагнули нав'язати ворогу лучний бій на середніх та дальніх дистанціях, виснажити ворога, завдати йому втрат і за можливості контратакувати, нанести одночасні удари з флангів та тилу, розгромити противника. Якщо ж кримськотатарські воєначальники бачили, що перемогу над ворогом здобути не вдасться, нависла небезпека над власною армією, то віддавали накази про відступ і кримці просто полишали поле бою та, маючи велику кількість коней, відривались від переслідування ворогом. Тактика війська кримців була різноманітною – масовані обстріли з луків (удари з флангів та тилу,

«танок»), «оманливий відступ» (імітація відступу з подальшою контратакою), заманювання у засідки та пастки, вагенбург (укріплення з возів з використанням вогнепальної зброї та артилерії), ближній бій, інше. Кримські татари застосовували певні тактичні прийоми, зважаючи на багато факторів – чисельність та розташування ворожого війська, погодні умови, рельєф місцевості, ін.

В історичній літературі можна знайти хибну інформацію стосовно того, що кримли, зіштовхнувшись на полі бою з загонами ворога, які були озброєні стрілецькою зброєю та артилерією, вимушені були втікати і їх охоплювала паніка (Hubka, 2007, s. 108). Це не відповідає дійсності, адже кримські татари були знайомі як з важкими гарматами, так і легкою вогнепальною стрілецькою зброєю, неодноразово штурмували ворожі табори, в яких перебували стрільці та артилерія, використовували турецькі зразки озброєння та трофеї. На думку В. Гулевича, кримці вперше використали гармати під час штурму Києва, у 1482 р. (Гулевич, 2013, с. 90–91). Тоді гармати змогли зробити кілька проломів у захисних мурах і кримці вдерлись до дитинця (Черкас, 2011, с. 54–55). Оскільки власних гармат кримці не виготовляли, то у цьому відношенні повністю залежали від військових поставок від свого союзника – Османської імперії. Про чималі обсяги військових поставок з Порти до Криму згадує польський хроніст М. Литвин (Мемуари до історії південної Русі, 2005, с. 30). Оскільки обслуговувати гармати повинні були спеціалісти, Порта відправляла до ханства й артилеристів. Так у 1532 р. султан надав Сахібу I Гераю з-поміж стрільців та інших воїнів – 60 артилеристів.

Переважає більшість артилерії Кримського ханства була зосереджена у фортецях. Це можна пояснити тим, що великі труднощі виникали під час транспортування громіздких гармат. Кримці також надавали великого значення обороні морських портів. Окрім османських гармат, у фортецях півострова знаходились й європейські артсистеми, які дістались кримцям у спадок від генуезців. Вважається, що найбільшої чисельності артилерійський парк Кримського ханства досяг в роки правління Сахіб I Герая, коли становив 50–60 гармат (Inalcik, 1979–1980, p. 459). «Артилерійський парк» Кримського ханства був представлений гарматами «шахі», «зарбузанами», «бар емез» (далекобійні гармати), «шахане» та іншими. Основним типом гармат були зарбузани: легкі, вагою понад 50 кг, що вели вогонь мініатюрними ядрами вагою від 0,154 до 0,922 кг; середні, вагою від 50 до 300 кг, що стріляли ядрами вагою понад 1,3 кг; важкі, вагою понад 2,2 т., вели вогонь ядрами вагою понад 2,6 кг. Польський хроніст М. Броневський вказував на незначну чисельність артилерії кримських татар у військових кампаніях: «*Все татарське військо хана складається з кінноти, за виключенням кількох сотень піших озброєних рушницями яничар, котрих хан отримує у вигляді допоміжного загону від турків, чи утримує власним коштом; окрім того бере з собою у похід кілька невеликих гармат*» (Broniewski, 2011, s. 85).

У великих військових кампаніях кримці могли використовувати трохи більше 20 гармат, переважно легких. Це було зумовлено тим, що важкі артсистеми було майже неможливо транспортувати, лише за допомогою масивних візків. Гармати транспортували на возах, конях, верблюдах. Один кінь на спині міг транспортувати два легкі зарбузани, тому такі артсистеми були особливо популярними серед війська кримських татар. Важкі гармати, як правило, знаходились у гарнізонах фортець, зокрема у баштах на Перекопі. У кримськотатарському війську не було чіткого поділу на польову, облогову та гарнізонну артилерію. Кримці використовували артилерію під час штурмів фортець, відбитті атак ворожих військ, у вагенбургах, для підтримки атак власної кінноти, для винищення артилерії противника, ін.

Кримські татари активно та успішно використовували свою артилерію проти кочових народів, які не мали гармат і чия легка кіннота несла значні втрати від артилерійського вогню. У 1502 р. у бою зішлись війська останнього хана Орди Шейх-Ахмеда та кримського правителя Менглі I Герая. Ординці прагнули поновити свою владу над Кримом, повернути колишню могутність, здобути великі пасовища для своїх коней. За деякими даними, битва між обома військами відбулась у червні 1502 р. поблизу гирла р. Сули (Лицарі Дикого Поля, 2016, с. 52). У складі війська кримців були загони османів та кілька гармат (Гайворонський, Громенко, 2020). Ординці кілька раз спробували атакувати татарський вагенбург, у якому була артилерія, однак понесли втрати і відступили. Значно більшого удару ординцям завдала ситуація у власному війську – бійці були деморалізовані, виснажені, переходили на бік кримського хана. Орда зазнала поразки від якої вже не могла оговтатись, а Кримське ханство більше не зазнавало зазіхань від ординців.

У 1545 р. (за іншими даними у період з 1542 по 1545 рр.) Сахіб I Герай здійснив похід проти черкесів, на Кабарду. Кримці розбили табір поблизу р. Белх, побоюючись нічного нападу ворога. В центрі табору знаходився ханський намет, оточений особистою охороною правителя. Другу лінію охорони складали 300 стрільців-тюфенкчі. Ззовні табір був оточений колом возів з гарматами, біля яких розташувались лучники та бійці з вогнепальною зброєю та наметами ічкібеків (служили при дворі хана) (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 229). Це був типовий приклад

тогочасного вагенбурга. Черкеси справді наважились на нічний штурм табору кримців, однак несподівано для себе наштовхнулись на рів – частина воїнів впала у нього. У цей час кримці розпочали масований обстріл з луків, розпалили вогнища. Далі у бій вступили гармати кримських татар, які й завершили розгром черкесів.

У 1546 р. Сахіб I Герай здійснив похід на Астрахань, маючи у своєму арсеналі 60 гармат. Наблизившись до міста, хан відібрав з війська загін та 20 гармат, рушив на штурм Астрахані. Астраханський хан втік з міста, а гарнізон Астрахані був неготовим до протистояння. Хроніст Реммаль Ходжі так описував штурм міста: *«Рано-вранці на світанку військо, обложивши фортецю на березі річки Еділь [Волги] і з боку пагорба біля Астрахані, коли око бачило око, вистрілили з гармати зарбзен. А народ Астрахані був у очікуванні, підвівшись із місць. І бачили тоді все, але що ж вони бачили – двадцять гармат зарбзен і близько тисячі рушниць вистрілювали одночасно. А витязі [еренлер] пішли маршем зі словами «Аллах, Аллах!»* (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 276). Кримські татари випустили також понад 20 тис. стріл. Таким чином, завдяки успішному використанню польової артилерії і тактичних прийомів військо кримців здобуло місто.

У 1548 р. (за іншою версією – у 1547 р.) війська Кримського ханства зійшлися у бою з військом ногайців на Перекопі. Ногайці здійснили похід на Крим у відповідь на похід Сахіб I Герая проти Астраханського ханства – кримський правитель не лише захопив ряд міст, а й здійснив масове переселення астраханців до Криму, аби таким чином збільшити чисельність населення власної держави. У багатьох відкритих джерелах вказано, що кримці мали чисельну перевагу над ногайцями – 40 тис. проти 12 тис., однак ймовірно сили сторін були або рівні, або не існувало такого великого розриву. На початку битви ініціатива була за ногайцями – їх кіннота завдала потужних ударів по загонам кримськотатарських вершників. Ногайці прагнули розвинути успіх, однак наштовхнулись на вогонь артилерії (за деякими даними кримці мали до 40 дрібнокаліберних гармат) та стрільців ворога, понесли втрати, через що вимушені були зупинити атаку. Хроніст та астролог Реммаль Ходжа стверджував, що кримці влаштували ворогу засідку: *«І тут настає ранок. Вчинили кругову засідку [іхата едюб] здалеку на шляху прибуття ворога. У той час, як сонце тільки-но висовувало голову з-під вершини гори Каф, осяявши і скрасивши світ своїми променями, в очі кинулися сім тисяч витязів [ер], що насувалися в атаку [чапагул], кожен з парою коней. Раптом [нагехан] два батальйони [болюк], кинувшись в обійми до війська і не знаючи, що слід робити, наприкінці вирішили йти на хазрет хана. А з їхнім наближенням наказав тоді хазрет хан, щоб, вишикувавшись у ряд, сорок гарматних [зарбзен] ядер вистрілили одночасно. Мудрістю Аллаха [Хікмет-і Худа], прямо потрапивши в середину ногайського війська, багатьох тоді частина за частиною наздогнала загибель. А тисячу стрільців [тюфенк-ендаз] вистрілило з рушниць, від того ногаї були такі приголомшені [серасиме], що й не знали того, куди б їм йти»* (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 288). За цей проміжок часу кіннота кримських татар встигла перегрупуватись. Кримці, залучивши до бою резерви, нанесли контрудари по ногайцям і здобули перемогу.

Кримські татари, як союзники Османської імперії, брали участь у протистоянні Порти та держави Сефевідів (1578–1590). Османам, основну ударну частину війська яких становили піші легкоозброєні воїни, потрібна була швидка кіннота татар, аби протистояти маневреним загонам вершників ворога. У кримськотатарському війську, яке вирушило у похід у 1578 р. було 6 середніх та 8 малих гармат, понад 1000 кг пороху (Егавсі, 2023, s. 24). У бойових діях кримські татари використовували кілька гармат, однак вони жодним чином не вплинули на перебіг конфлікту. 30 листопада 1578 р. у битві під Моллахасаном кримці зазнали нищівної поразки – загинули понад 2 тис. вершників, включаючи кілька десятків беїв, у полон потрапив калга Аділь Герай (Çiçek, 2007, s. 473).

У XVI ст. точилась запекла боротьба між Кримським ханством та Московським царством. У липні 1541 р. кримські татари, спільно з османами та ногайцями, здійснили масштабний похід на Московське царство, маючи 60 легких гармат. Це був перший похід кримських татар на Московію, в якому вони залучили турецьку артилерію (Громенко, 2023с). 30 липня обидва війська розташували артилерію на берегах р. Оки та розпочали справжню артилерійську перестрілку. Кримці не змогли переправитись через ріку на плотях через ворожі обстріли. На наступний день московіти підвезли важку артилерію і хан зрозумів, що його бійці не зможуть форсувати Оку (ПСРЛ, 1965b, с. 140).

Військо Сахіб I Герая не зумівши розгромити ворога на р. Ока, вимушене було відступити, підійшло до м. Пронська та розпочало його облогу, використовуючи артилерію (Громенко, 2023с). У літописах спроби кримців здобути місто описані наступним чином: *«Татари ж приступили всіма полками до міста, і з гармат і з пищалей почали бити по місту, а стріли їх, як дощ, полетіли. І до стін міста наблизилися, з міста ж проти почали гармати і пищалі на татар пускати, а які татари до стіни приступили, тих із міста кілками та камінням побити. Татари ж увесь день до міста приступали, з містянами билися, і багатьох*

.....
татар з гармат і з пищалей із міста побили» (ПСРЛ, 1978, с.164). Ймовірно кримські татари використовували легкі гармати, які не змогли розбити захисні мури міста. Далі до Пронська почали наблизатись московські війська і хан вирішив відступити.

Московський цар Іван IV усіма силами прагнув підкорити Казанське ханство. Кримський хан Девлет I Герай намагався протидіяти цьому, залучитись підтримкою ногайського хана Юсуф-бея та астраханського хана Ямгурчі. Однак родичі першого знаходились у заручниках у Московії, а лідер астраханців був нерішучим. В такій ситуації Девлет I Герай вирішив діяти власними силами – вдарити по Москві у той момент, коли царське військо вирушить на Казань. Похід розпочався у травні 1552 р. У складі війська кирилли перебували загони османів та 18 гармат (Громенко, 2022). Однак кримський хан прорахувався щодо розташування московського війська, яке ще не виступило з Москви. 22 червня татарські війська розпочали масований артобстріл Тули, використовуючи й запальні боєприпаси, які призвели до пожеж у місті. Далі піші воїни намагались видертись на мури, однак не змогли цього зробити, через достатньо хороших рівень фортифікацій та успішно організовану оборону. Гармаші кримських татар розбили ворота Тульського кремля, однак містяни швидко спорудили барикади та не дали опонентам увірватись до фортеці. Гарнізон Тули зробив вилазку та захопив кримський обоз з гарматами (Громенко, 2022). Відтак, похід кримців закінчився невдачею.

У 1555 р. кримський хан черговий раз здійснив похід проти Московії. У битві при Судьбищах, 24–25 червня 1555 р., московська панцирна кіннота завдала потужних ударів по кримцям – у бою загинули два сини хана. Кримські татари вимушені були відступати до укріпленого табору, де перебували ханські стрільці та артилерія. Перед табором знаходився рів та гострокіл. Наблизившись до табору кримців, кіннота московитів потрапила під масований обстріл, у тому числі й гармат (ПСРЛ, 1965а, с. 257). Був поранений командувач московськими військами, воєвода І. Шереметьєв, який ледве не потрапив у полон, оскільки загинув його кінь (Громенко, 2022). В той же час кримським татарам не вдалось розбити війська Московського царства, вони понесли значні втрати.

У 1569 р. об'єднане військо османів та кримських татар здійснило черговий похід на Астрахань та зуміло дійшло до Волги. У складі військ перебував караван верблюдів, які транспортували 20 польових гармат (История о приходе турецкого и татарского воинства, 1872, с. 480). Однак польові гармати довелось залишити у Переволоці і до Астрахані військо наблизилось лише з легкими артсистемами, які були безсилі проти захисних мурів міста (Громенко, 2023а). Кампанія завершилася провалом. У 1565 р. під час чергового походу на Московське царство, у війську кримських татар окрім легких гармат, був й «важкий наряд» – важкі гармати для нищення фортечних мурів (ПСРЛ, 1965b, с. 348). 7 жовтня ханське військо підійшло до м. Болхова, розпочав обстріл з гармат, однак гарнізон міста робив вилазки, не дав крицям підпалити забудову. 9 жовтня обстріл міста розпочали важкі гармати, однак дізнавшись про наближення московського війська, хан вирішив відступити.

На початку 1572 р., скориставшись тим, що Московське царство веде протистояння з іншими державами, зокрема з Швецією та Річчю Посполитою у Лівонській війні, кримський хан здійснив черговий похід на Москву. Кримські татари наблизились до р. Ока. Війська Московії та Кримського ханства розташувались по обидва береги р. Ока та розпочали справжню артилерійську дуель, яка тривала до пізнього вечора. В «Розрядній книзі» так описані події, які відбувались на р. Ока: «*А кримський цар в неділю, в 27-й день через Оку ріку до наряду прийшов та стріляв по полкам государевих бояр та воєвод. А государеві бояри та воєводи, князь Михайло Іванович Воротинський з товаришами по татарським полкам з гармат гуляй-міста стріляти не наказували»* (Разрядная книга 1475–1605 гг..., 1982, с. 312). Таким чином, Девлет I Герай зв'язав артилерійською дуеллю основні сили московського війська, що дозволило загонам ширинів Дівет мурзи та ногаям Тягри-берди мурзи переправитись через ріку на флангах війська московитів та змусити останніх відступати. Водночас хан здійснив помилку, коли залишив артилерію на березі Оки, а сам з військом рушив на штурм ворожого табору, який знаходився на пагорбі. Без артилерії, кримці не змогли здобути вагенбург, понесли великі втрати (Громенко, 2023b).

Використовували артилерію кримські війська під час походів на українські землі, проти Польщі. Наприклад у поході 1551 р. кримці мали, за різними оцінками, від 8 до 25 гармат (Нукієл, 2006, с. 35). 2 вересня кримські татари підійшли до Брацлава, обстрілювали фортецю з гармат з чотирьох боків. Обстріл тривав кілька днів. Та гарнізон втратив лише кількох бійців, вочевидь або завдяки тому, що захисники добре сховались, або ж гармати обслуговували не османи, а саме татари, які не мали належного досвіду. Незважаючи на це, не маючи води та харчів, гарнізон капітулював. Під час масштабного набігу 1575 р., кримські татари мали у війську приблизно 10 гармат. Гармати обороняли табір татарського війська поблизу Сенявського замку (Вирський, 2016, с. 55). Використовували кримські татари гармати й у поході 1588 р. Саме через наявність гармат польські воєначальники не наважувались кілька разів атакувати табір

опонентів (Вирський, 2016, с. 55). Понад 14 гармат військо ханства використовувало й в боях під Цецорою у 1595 р. (Skorupa, 2004, s. 62).

Слід зауважити, що незважаючи на розвиток артилерії Кримського ханства, поступове збільшення чисельності гармат, артилерія, хоча і посилила вогневу міць війська кримців, урізноманітнили їх тактику, не призвели до корінних змін у війську держави – провідну роль продовжували відігравати лучники. Станом на середину XVII ст. «артилерійський парк» ханства налічував приблизно 100 гармат, однак більша частина з них була зосереджена у фортецях. Значна частина артилерії знаходилась на укріпленнях Перекопа – у баштах було по 5 важких гармат. Артилерія не набула такого важливого значення у військах ханства, як приміром у військах Речі Посполитої або Московії, через кілька вагомих факторів. По-перше, ханство не виготовляло власних гармат, отримувало їх від Османської імперії, або ж здобувало як трофеї, на полі бою. По-друге, важкі гармати сильно обмежували мобільність війська кримських татар. У випадку швидкого відступу, громіздкі артсистеми просто кидали, втрачали безповоротно. Легкі ж гармати були фактично безсилі при штурмах укріплених фортець. По-третє, кримські татари не могли створювати потужних вагенбургів, за зразком тих, які будували козаки, поляки та московити. Переважна більшість татарських візків являли собою легкі арби, на яких можна було транспортувати легкі гармати і які мало підходили до облаштування «зарбузан арабалар» – татарської варіації вагенбурга. Для побудови останнього потрібні були міцні візки, з товстими та високими бортами. Наприклад, під час походу 1541 р. у військо Кримського ханства було біля 200 бойових возів. Під час битви кримські татари вишикували вози півколом, колом або навіть у лінію. У бортах спеціальних возів були амбразури для гармат. Візки скріплювались за допомогою ланцюгів. Кіннота розташовувалась попереду та позаду вагенбурга, на його флангах. На побудову потужного вагенбурга потрібно було витратити від 10 до 20 днів, стільки ж витрачали на розбір конструкції. Тому під час раптового контрнаступу ворога кримським татарам не залишалось нічого іншого, як полишити такий табір. Великі труднощі виникали і в процесі ремонту коліс візків в умовах степової місцевості. Аби полегшити транспортування візків з гарматами кримські татари навіть заміняли коней та волів верблюдами, однак це не змінило суттєво ситуації.

Висновки. Отже, підсумовуючи, зауважимо, що у військових кампаніях XV–XVI ст. Кримське ханство використовувало артилерію, хоча не в таких масштабах і не так інтенсивно як Османська імперія, Московія, Польща. Ханство не виробляло власних гармат, тому використовувало виключно артсистеми надані Османською імперією або ж здобуті як трофеї. Кримські татари застосовували артилерію для штурму ворожих укріплень, відбитті контратак противників, для підтримки атак власної кінноти, ін. В окремих військових кампаніях, хани використовували щонайбільше кілька десятків гармат, переважно легких. Найуспішніше кримли застосовувало гармати на полі бою проти інших кочових народів, зокрема ногайців та черкесів, які не мали власної артилерії. Завдяки артилерії кримські татари здобули перемогу над Ордою у 1502 р., завдали поразки ногайцям у 1548 р., захопили Астрахань. Значно скромнішими були успіхи гармашів кримли у протистоянні з Московським царством. Татари не змогли форсувати р. Оку та здобути Пронськ у 1541 р., захопити Тулу у 1552 р. Незважаючи на те, що за допомогою гармат кримськотатарське військо відбило контратаку московських військ у битві поблизу Судьбищ у 1555 р. та переправилось через р. Оку у 1572 р., ханство не здобуло перемоги над ворогом. У боях проти Московського царства, кримські татари припускались грубих помилок, штурмуючи міста та вагенбурги або за допомогою легкої артилерії, або взагалі без неї. Помилки в тактиці використання артилерії призводили до втрат гармат. Використовували кримли артилерію й у походах проти Великого князівства Литовського та Польщі (Речі Посполитої) – зокрема, у кампаніях 1551, 1575, 1588 рр., однак гармати не стали вирішальним чинником на полі бою і справляли радше психологічний тиск на ворога, який не наважувався штурмувати табір кримців. Артилерія не стала вагомим фактором у кримськотатарському війську, оскільки її використання на полі бою йшло врозріз з домінуючою тактикою кримли – лучний маневрений бій, з раптовими атаками та вдаваними відступами. Важкі гармати гальмували просування військ ханства. Кримські татари не мали змоги створювати потужні вагенбурги, на зразок тих, які будували поляки, московити, козаки та війська інших держав, що негативно позначалось на використанні артилерії в обороні.

Фінансування. Автор не мав фінансової підтримки для дослідження, авторства або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Broniewski, M. (2011). *Tartariae Descriptio. Opis Tatarii*, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 116 s.
- Çiçek, K. (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *İslam ansiklopedisi* cilt 33. 471– 473.

- Eravci, M. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(57), 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>
- Fletcher, G. (1966). *Of the Russe Commonwealth*. Cambridge, Harvard University Press URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>.
- Górka, O. (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd historyczno-wojskowy*. T. 8. Zeszyt 2. 185–295.
- Grabarczyk, T. (2012). Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik*. Tom 25. 53–58.
- Hubka, M. (2007). *Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 164 s.
- Inalcik, H. (1979–1980) The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 3–4. 445–466.
- Janicki, K. (2020). *Ludność Rzeczypospolitej Obojga Narodów na tle Europy. Jaki procent mieszkańców kontynentu żył nad Wisłą?* URL: <https://wielkahistoria.pl/ludnosc-rzeczypospolitej-obojga-narodow-na-tle-europy-jaki-procent-mieszkancow-kontynentu-zyl-nad-wisla/>
- Kronika Polska (1856). *Kronika Polska Marcina Bielskiego* Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1064 s.
- Nykiel, B. (2006). Zdrada Bogdana Słupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6. 29–59.
- Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 358 s.
- Relacje nuncyuszów apostołskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690. (1964). wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 604 s.
- Skorupa, D. (2004). *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*. Warszawa : Wydawn. «Neriton», 297 s.
- Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). (1973). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 313 s.
- Вирський, Д. (2016). *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 299 с.
- Гайворонський, О., Громенко, С. (2020). *Кримське ханство. Остання битва з Ордою*. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordej/29068360.html>.
- Галушка, А. (2016). *Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр.* URL: <https://uahistory.co/book/battlefield-ukraine-military-history-ukraine-ancient-times-present/32.php>.
- Гваньїні, О. (2007). *Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 1006 с.
- Громенко, С. (2022). *Крим у війні за Казань та Астрахань*. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html>
- Громенко, С. (2023а). *Перша російсько-турецька війна і Крим. Битва за Астрахань*. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html>
- Громенко, С. (2023б). *Гуляй-город: кримський похід на Москву 1572 року. Битва*. URL: <https://ua.krymr.com/a/huljai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html>.
- Громенко, С. (2023с). *Нездоланна Ока: малі кримські походи на Московію у XVI столітті*. Частина 7. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html>.
- Гулевич, В. (2013). «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти. *Український історичний журнал*. 5. 88–99.
- История (1872). *История о приходе турецкого и татарского воинства под Астрахань в лето от Р. Х. 1677. Записки Одесского общества истории и древностей*. Том 8. 479–488.
- Лицарі Дикого Поля (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Авт. кол.: О. Бачинська, Т. Вінцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Маслійчук, Б. Черкас, О. Шишко; Упоряд. К. Галушко. Харків: Лікбез, 35 с.
- Мемуари (2005). *Мемуари до історії південної Русі*. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Ляссота. За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 219 с.
- ПСРЛ. (1965а). Том 13. Патриаршая или Никоновская летопись. Москва: Наука, 532 с.
- ПСРЛ. (1965б). Том 29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. Москва: Наука, 390 с.
- ПСРЛ. (1978). Том 34. Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. Москва: Наука, 304 с.

- Разрядная книга 1475–1605 гг.** (1982). Т. II. Ч. 2 / Сост. Н. Г. Савич. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 440 с.
- Челебі, Е.** (1997). *Книга подорожі: Північне Причорномор'я*. Одеса: Гермес, 84 с.
- Черкас, Б.** (2011). *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*. Київ: Темпора. 144 с.

References:

- Broniewski, M.** (2011). *Tartariae Descriptio. Opus Tatarii*, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Maćzyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 116 s. [in Polish].
- Chelebi, E.** (1997). *Knyha podorozhi: Pivnichne Prychornomoria [Travel book: Northern Black Sea Region]*. Odesa: Hermes, 84 s. [in Ukrainian].
- Cherkas, B.** (2011). *Stepovyi shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedyminovykhiv (XIV–XVI st.) [Steppe Shield of Lithuania. Ukrainian Army of Gediminas (14th–16th centuries)]*. Kyiv: Tempora, 144 s. [in Ukrainian].
- Çiçek, K.** (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *İslam ansiklopedisi – Islamic encyclopedia*. cilt 33. 471–473. [in Turkish].
- Eravcı, M.** (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi – Selçuk University Journal of Turkish Studies* (57), 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102> [in Turkish].
- Fletcher, G.** (1966). *Of the Russe Commonwealth*. Cambridge, Harvard University Press URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up> [in English].
- Górka, O.** (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd historyczno-wojskowy*. T. 8. Zeszyt 2. 185–295. [In Polish].
- Grabarczyk, T.** (2012). Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik*. Tom 25. 53–58. [in English].
- Haivoronskyi, O., Hromenko, S.** (2020). *Krymske khanstvo. Ostannia bytva z Ordoiu [Crimean Khanate. The last battle with the Horde]*. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordoi/29068360.html>. [in Ukrainian].
- Halushka, A.** (2016). *Krymski pokhody na Moskvu 1571 ta 1572 rr. [Crimean campaigns against Moscow in 1571 and 1572.]* URL: <https://uahistory.co/book/battlefield-ukraine-military-history-ukraine-ancient-times-present/32.php> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2022). *Krym u viini za Kazan ta Astrakhan [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan]*. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023a). *Persha rosiisko-turetska viina i Krym. Bytva za Astrakhan [The First Russo-Turkish War and the Crimea. Battle of Astrakhan.]*. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiisko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023b). *Huliai-horod: krymskyi pokhid na Moskvu 1572 roku. Bytva [Gulyai-gorod: Crimean campaign against Moscow in 1572. Battle]* URL: <https://ua.krymr.com/a/huliai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023c). *Nezdolanna Oka: mali krymski pokhody na Moskoviu u XVI stolitti [The Invincible Oka: Small Crimean Campaigns against Moscow in the 16th Century.]*. Chastyna 7. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html> [in Ukrainian].
- Hubka, M.** (2007). *Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 164 s. [In Polish].
- Hulevych, V.** (2013). «Kyivska trahediia» 1482 r.: mify y fakty [«Kyiv Tragedy» of 1482: myths and facts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. №5. 88–99. [in Ukrainian].
- Hvanini, O.** (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia]*. Uporiadkuvav ta pereklav z polskoi Yu. Mytsyk. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1006 s. [in Ukrainian].
- Inalcik, H.** (1979 – 1980) The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 3–4. 445–466. [in English].
- Istoriya** (1872). *Istoriya o prihode turetskogo i tatarskogo voinstva pod Astrahan v leto ot R. H. 1677 [The story of the arrival of the Turkish and Tatar army near Astrakhan in the year 1677 A.D.]*. *Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*. Tom 8. 479–488. [in Russian].
- Janicki, K.** (2020). *Ludność Rzeczypospolitej Obojga Narodów na tle Europy. Jaki procent mieszkańców kontynentu żył nad Wisłą? URL: https://wielkahaistoria.pl/ludnosc-rzeczypospolitej-obojga-narodow-na-tle-europy-jaki-procent-mieszkanow-kontynentu-zyl-nad-wisla/* [In Polish].
- Kronika** (1856). *Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego*. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1064 s. [In Polish].

-
- Lytsari Dykoho Polia** (2016). *Lytsari Dykoho Polia. Pluhom i mushketom: Ukrainyskyi shliakh do Chornoho moria [Knights of the Wild Field. By Plough and Musket: The Ukrainian Path to the Black Sea.]*. / Avt. kol.: O. Bachynska, T. Vintskovskiy, V. Hrybovskiy, N. Dianova, A. Domanovskiy, M. Maiorov, V. Masliichuk, B. Cherkas, O. Shyshko; Uporiad. K. Halushko. Kharkiv: Likbez, 352 s. [in Ukrainian].
- Memuary** (2005). *Memuary do istorii pivdennoi Rusi [Memoirs on the history of southern Russia]*. Vypusk I (XVI st.). Mykhailo Lytvyn, B. de Vizhener, L. Boretskyi, E. Liassota. Za redaktsiieiu V. Antonovycha. Dnipropetrovsk: Sich, 219 s. [in Ukrainian].
- Nykiel, B.** (2006). Zdrada Bogdana Slupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Socium. Almanac of Social History*. Вип. 6. 29–59. [In Polish].
- Podhorodecki, L.** (1987). *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 358 s. [In Polish].
- PSRL.** (1965a). Tom 13. Patriarshaya ili Nikonovskaya letopis [Patriarchal or Nikon Chronicle]. Moskva: Nauka, 532 s. [in Russian].
- PSRL.** (1965b). Tom 29. Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazya Ivana Vasilevicha. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis [Chronicler of the beginning of the reign of Tsar and Grand Duke Ivan Vasilyevich. Alexander Nevsky Chronicle. Lebedev Chronicle]. Moskva: Nauka, 390 s. [in Russian].
- PSRL.** (1978). Tom 34. Postnikovskiy, Piskarevskiy, Moskovskiy i Belskiy letopistsyi [Postnikovskiy, Piskarevskiy, Moskovskiy and Belskiy chroniclers]. Moskva: Nauka, 304 s. [in Russian].
- Relacye** (1964). *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690*. wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 604 s. [in Polish].
- Skorupa, D.** (2004). *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*. Warszawa : Wydawn. «Neriton», 297 s. [in Polish].
- Tarih-i Sahib Giray Han** (1973). (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 313 s. [in Turkish].
- Vyrskiy, D.** (2016). *Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.) [Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 299 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.08.2025

The People's house in Przemysl as a centre for preserving the national identity of Ukrainians between 1900 and 1940

Tetyana V. Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)

email: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/G-5657-2019>

Olha V. Lisovska

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: lisovskaolya@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>

WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/D-7638-2019>

Olha V. Skus

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD in History, Professor (Ukraine)

email: solhav2018@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>

WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/D-7651-2019>

Abstract.

*The article analyses the role of the People's House in Przemysl as a centre for preserving the national identity of Ukrainians between 1900 and 1940. Using archival materials and contemporary press reports, the authors have examined the formation and activities of the People's House from 1900 until its liquidation in 1940, amidst the social and political events of the first half of the 20th century. **The article aims** to study the People's House development, strengthening of its position, specific activities, and its role as an influential factor in preserving Ukrainian identity between 1900 and 1940. **The research methodology** is based on the use of special historical (comparative-historical and chronological) and general scientific research methods (generalization, synthesis and analysis), which, in combination with the principles of historicism, polyfactoriality and objectivism, created the necessary conditions for objective analysis and coverage of the tasks set. **The scientific novelty** lies in the authors' attempt to form a comprehensive picture of the People's House place and significance in defending and protecting national identity and developing the community's cultural and spiritual values within a complex world of political, ethno-national, and confessional contradictions, political orientations, and cultural trends. **Conclusions.** The activities of the People's House in Przemysl contributed to the unification of Ukrainians around common national values, supported cultural heritage, ensured scientific development, and educated new generations in the spirit of patriotism. The examples provided in the article demonstrate that, even under challenging political and economic conditions, supporting education and science remained a top priority for the leadership of the People's House, thereby contributing to the preservation of national consciousness. The People's House in Przemysl served as a cultural and educational institution that brought together the city's public organisations and societies. It hosted their social and cultural activities, including discussions, lectures, reports, exhibitions, evening gatherings, theatrical performances, concerts (featuring local and invited soloists, choirs, and ensembles), dance balls, and various festive events. The memory of T. Shevchenko, I. Franko, M. Shashkevych, S. Petliura, and others was honoured there. It fostered a new generation of patriots and ideological activists who supported the Ukrainian identity. An analysis of the People's House meeting minutes and financial reports confirmed that this institution also functioned as an economic organisation, a cooperative enterprise that financially supported Ukrainian public organisations. Acting as a cultural and community centre, the People's House also performed important enlightening and sometimes even educational functions, fostering a sense of national unity among compatriots. In this magnificent building, the Ukrainian language, historical memory, traditions, and values were actively nurtured, which enabled the maintenance of ties with native culture and ensured the continuous formation of national consciousness.*

Keywords: cultural heritage, People's House, national identity, national memory, Przemysl, Ukrainians.

Народний дім в Перемишлі як осередок збереження національної ідентичності українців в 1900-1940 рр.

Тетяна Кузнець

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>
WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/G-5657-2019>

Ольга Лісовська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: lisovskaolya@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>
WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/D-7638-2019>

Ольга Скус

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, професор (Україна)
email: solhav2018@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>
WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/D-7651-2019>

Анотація.

Статтю присвячено аналізу ролі Народного дому в Перемишлі як осередку збереження національної ідентичності українців в 1900-1940 рр. Автори, на основі архівних матеріалів та тогочасної преси, розглядають процес утворення та діяльності Народного дому з 1900 року до його ліквідації в 1940 р. в контексті суспільно-політичних подій першої половини ХХ ст. **Метою статті** стало дослідження процесу становлення, зміцнення позицій, особливостей діяльності та ролі Народного дому, як впливового чинника збереження національної ідентичності українців в 1900-1940 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні спеціальних історичних (порівняльно-історичного та хронологічного) і загальнонаукових методів дослідження (узагальнення, синтезу та аналізу), що у поєднанні з принципами історизму, поліфакторності та об'єктивізму, створило необхідні умови для об'єктивного аналізу та висвітлення поставлених завдань. **Наукова новизна** полягає в тому, що автори, спробували сформувані цілісне уявлення про місце і значення Народного дому в обороні, захисті національної ідентичності та розвитку культурних і духовних цінностей громади в складному світі політичних, етнонаціональних, конфесійних суперечностей, політичних орієнтацій та культурологічних спрямувань. **Висновки.** Діяльність Народного дому в Перемишлі сприяла об'єднанню українців навколо спільних національних цінностей, підтримувала культурну спадщину, забезпечувала науковий розвиток та виховання нових поколінь у дусі патріотизму. Наведені в статті приклади, показують, що навіть у складних політичних та економічних умовах, підтримка освіти та науки залишалися важливими пріоритетами для керівництва Народного дому, сприяючи збереженню національної свідомості українців. Народний дім в Перемишлі був культурно-освітньою установою, що охоплювала громадські організації й товариства міста, які вели тут свою суспільну та культурно-мистецьку діяльність у формі організації бесід, лекцій, доповідей, виставок, вечорниць, театральних вистав, концертів з участю місцевих і запрошених солістів, хорів та ансамблів, танцювальних балів та різних урочистих заходів. Тут вшановувалась пам'ять Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, С. Петлюри та ін. Саме це виховувало нове покоління патріотів та ідейних діячів, що підтримувало національну ідентичність українців. Аналіз протоколів засідань Народного дому, його фінансова звітність підтвердили, що ця установа стала також господарською організацією, кооперативним підприємством, яке фінансово підтримувало українські громадські організації. Народний дім, виконуючи роль культурно-громадського центру, водночас виконував важливі просвітницькі, а інколи й виховні функції, формуючи у співвітчизників відчуття національної єдності. В стінах цієї величної будівлі, активно плекалась українська мова, історична пам'ять, традиції та цінності, що дало змогу підтримувати зв'язок із рідною культурою і забезпечувати безперервне формування національної свідомості.

Ключові слова: культурна спадщина, Народний дім, національна ідентичність, національна пам'ять, Перемишль, українці.

The Problem Statement. In difficult times of wars and occupations, it is culture that preserves the identity of a people targeted for oppression. In previous centuries, when Ukrainians were still fighting for their statehood, various cultural associations served as places where national identity was maintained. The so called People's Homes became centers for preserving Ukrainian culture, language, and traditions. The preservation of national memory was the main goal of the Ukrainian intelligentsia of that time. Therefore, the construction of a network of People's Homes contributed to the development of national-patriotic and, ultimately, liberation ideas.

Przemyśl has always been a western bastion of Ukrainian identity and played a significant role in the spiritual, cultural and political life of the Ukrainian people during various stages of their history. At the beginning of the 20th century, the city on the San River became the second center in Galicia after Lviv – an important historical and cultural centre on the border between Ukrainian and Polish cultures. In the first half of the 20th century, Przemyśl experienced a complex and turbulent history, intertwined with political and territorial changes. It was in these challenging historical circumstances that the People's Home emerged – a cultural and educational institution that brought together public organizations and associations in the city, which conducted their social, cultural and artistic activities there in the form of discussions, lectures, reports, exhibitions, evening gatherings, theatrical performances, concerts with the participation of local and invited soloists, choirs and ensembles, dance balls, and various ceremonial events. This is what fostered a new generation of patriots and ideologically driven activists who supported the national identity of Ukrainians. According to its founders, the People's Home was meant to become «a Temple of the Resurrection of Rus'-Ukraine, the hearth of its new life, the fortress of its young will, the sanctuary of its immortal word and song, so that all the mists and darkness of anti-national forces would be shattered by the powerful cries of its fighters, the imperishable beauty of her word, the enchanting sounds of its song –

and that the sun of national truth would shine and, with its strength, awaken, strengthen, and inspire every future generation of our Mother Rus'-Ukraine to new feats, sacrifices, and dedication»¹ (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, R.1900, 66 p., P.64–65). In addition, the People's Home became an economic organization – a cooperative enterprise that provided financial support to Ukrainian civic organizations.

Recent research and publications analysis. On January 01, 2023, the Law of Ukraine «About the basic principles of state policy in the *sphere* of approval of the Ukrainian national and civil identity» (Law of Ukraine, 2022) came into force, which significantly contributed to the emergence of new academic studies devoted to this issue. For example, in the article «Ukrainian Identity in Time and Space: Historical Memory, Interpretation of the Past, and Modern Challenges of War», the authors analyzed the specifics of the formation of Ukrainian national identity across space and time, taking into account the aspect of preserving the historical memory of the people and the challenges of the current Russian-Ukrainian war (Telehuz I., Telehuz A., 2025). No less informative was the publication «Preservation of Ukraine's Historical and Cultural Heritage as a Factor of National Identity», dedicated to the analysis of certain aspects of the interaction between historical-cultural heritage and national identity (Taranhul L. M., Chernikova I. V., & Drohomiretska L. R., 2024).

In general, the history of the Ukrainian People's Home in Przemyśl has already been the subject of individual studies. Professor Stepan Zabrovarnyi wrote the article «The 'People's Home' Society in Przemyśl», which became part of Issue 3 «Przemyśl and the Przemyśl Region through the Centuries» (Zabrovarnyi, 2003). In 2019, a monograph by the same author appeared, in which he presented the civic and cultural activities in the Przemyśl People's Home, described in a chronicle-like format (Zabrovarnyi, 2019). This remains the only and most comprehensive work on the activity of this institution to date.

It is also worth noting the dissertation by L. Levandovska, in which the author, in the context of highlighting the activities of Ukrainian cultural and educational associations in Przemyśl in 1867–1939, describes the work of the People's Home. She emphasizes that the Home served as the main platform for the speeches of artists, politicians, scholars, and public activists, and became a place of understanding between representatives of different ethnic groups (Levandovska, 2015).

¹ Мовою оригіналу: «Храм(ом) воскресенія Руси-України, огнище(м) єї нової жизни, кріпость(ю) єї молодї волї, святиню(єю) єї безсмертного слова і пісні, щоб о могутні кличі єї борців, нетлінну красу єї слова, чарівні звуки єї пісні розбивались всі імлі і мраки антинародні, а сонце народної правди засіяло та силою своєю будило, кріпило і одушевляло до нових подвигів – жертв посвяти все грядуче покоління ньеньки Руси-України».

Some information about the history of the People's Home can also be found in the newspapers «Nashe Slovo» and «Nash Vybir» (Professor's Jubilee, 2009; Huk, 2011; Komar-Matsynska, 2019; Komar-Matsynska, 2020; Kravchuk, 2020; Loza, 2021; Kysloshchuk, 2022).

The object of the article is to study the process of establishment and the specific activities of the People's Home, and to emphasize its role as an influential factor in preserving the national identity of Ukrainians in the period from 1900 to 1940.

Statement of basic materials. The national and cultural revival in Przemyśl began in the second half of the 19th century, when a number of Ukrainian cultural, educational, artistic, and economic associations emerged in the city, which required their own premises. Thus, the idea of building a People's Home to meet these needs became timely.

The first community meeting regarding the «Statute» of the People's Home took place on December 20, 1899. Among other matters, a Committee was elected for the final editing of the document. The Committee included: H. Tsehlynskyi, Rev. I. Stryiskyi, A. Nehrebskyi, T. Kormosh, M. Dolynskyi, and O. Yarema. On December 25, 1899, a community meeting was held at which the statute, read aloud by Prof. O. Yarema, was adopted, and it was decided to convene the first general founding assembly (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, p. 1). Subsequently, on January 3, 1900, the founding assembly was held, at which the Statute of the Society was approved (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 pages, pp. 1–24). Thus, the «People's Home» Society in Przemyśl was established — which became a strategic center of Ukrainian civic life in the city and a nucleus for the affirmation of Ukrainian national identity.

According to the adopted statute, developed in accordance with Austrian legislation, the goal of the limited liability «People's Home» Society was: «to increase the income and economic welfare of its members through the purchase and sale of real estate, the construction of houses, mediation in buying and selling, as well as the provision of loans to members». The Society's resources were to consist of: its own funds (the so-called main fund, which was its property), members' shares (the so-called share fund, which belonged to the members), deposits in the current account and loans and credits obtained by the Society. The main fund was formed from the entry fees, a portion of net profit (the size of the portion, not less than 10% of the profit, was determined by the general assembly), member dividends that were not withdrawn within 3 years, interest from its own capital, unpaid portions of shares and shares that became the Society's property through various entries and allocations for the Society's benefit (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 pages, p. 5).

Members of the Society could be both individuals and legal entities who paid for shares. The number of votes at the general assemblies depended on the number of shares held. The principles of vote distribution in proportion to the paid-in shares were clearly defined in the Statute. (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., P.10):

1 vote	1 share	50 kr.
2 votes	3 shares	150 kr.
3 votes	6 shares	300 kr.
4 votes	10 shares	500 kr.
5 votes	15 shares	750 kr.
6 votes	21 shares	1050 kr.
7 votes	28 shares	1400 kr.
8 votes	36 shares	1800 kr.
9 votes	45 shares	2250 kr.
10 votes	55 shares	2750 kr.

It was stipulated that no member of the Society could hold more than ten votes, even if they owned more than 55 shares. The minimum payment for one share, as of 1925, was 50 zlotys.

The number of Society members changed from year to year. The dynamics of membership changes can be traced based on data from the table compiled using archival materials from Fund 1086 «People's Home» Society in Przemyśl of the State Archive in Przemyśl (APP, Zesp. 1086).

Date (year)	Quantity of members
06.04.1900	46
06.05.1900	51
30.01.1901	57
04.10.1901	76
10.12.1901	80
21.05.1902	93
26.03.1903	107
24.09.1903	117
11.02.1904	129

29.03.1905	137
1906	141
23.09.1907	142
09.05.1909	134
18.03.1910	145
1912	119
14.06.1913	119
01.12.1921	125
01.12.1925	121
1928	61
1929	63
1930	60
05.02.1931	60
6.06.1932	61
22.09.1933	64
6.02.1934	63
27.03.1935	64
10.02.1936	70
16.04.1937	72
11.06.1938	82
22.02.1939	81
31.01.1940	85

On January 20, 1900, by a decree of the Przemyśl District Court, the People's Home was entered into the register of profit-economic associations (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., p. 3). The activity of the association was based on the provisions of the Law of April 9, 1873, on profit and commercial associations (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., p. 4). The People's Home was a cooperative in the form of a limited liability association, meaning that in the event of liquidation or bankruptcy, its members were liable only with their shares and not with their personal property. After its establishment, the People's Home Association set a goal to construct its own building, which would serve as a kind of refuge for the Ukrainian community of Przemyśl. An important role in this was played by Dr. Teofil Kormosh (Korenets, 1935).

To purchase the real estate, a loan of 30,000 crowns was obtained from the credit society «Vira» (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 131) and from the «Dnister» society in Lviv (APP, Zesp. 579, Sygn. 2, p. 56). At that time, a property was purchased at 5 Kościuszko Street, and after its demolition, a grand two-story building was erected. From a Charter dated July 4, 1903, we learn that on that day the Cornerstone was laid, and blessed by the Bishop of the Przemyśl, Sambir, and Sian Dioceses of Rus', His Grace Bishop Konstiantyn Chekhovych, for the construction of the People's Home in Przemyśl (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., p. 65).

The Construction Committee responsible for the project included: Dr. T. Kormosh, O. Yarema, H. Tsehlynskyi, Rev. O. Kormosh, Dr. M. Dolynskyi, I. Matkovskyi, and I. Lypetskyi. The technical management was carried out by Engineer Ivan Lempitskyi (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., p. 65). The construction was completed in October 1904, and the formal blessing and opening took place on November 1, 1904. The building included a large theater hall, residential rooms, and utility facilities. These rooms were rented to various individuals and Ukrainian institutions. A significant asset was the spacious hall with a stage, where numerous theatrical performances were staged—introducing the audience to Ukrainian culture and shaping Ukrainian national identity. Among the many talented performers, the stage of the People's Home hosted Solomiia Krushelnytska, Mariia Zankovetska, Mykola Sadovskyi, Oleksandr Zaharov and others.

The emergence of the «People's Home» society contributed to the activation of public and cultural life in the region. The Ukrainian statesman, publicist, historian, and one of the most prominent political figures of Galicia at the end of the 19th and first half of the 20th century, Doctor of Science Kost Levytskyi, noted on this matter: «The year 1904 ended with a grand celebration of the Przemyśl Rus: the consecration of the «People's Home». The former deadness that prevailed in the princely city under the Russophile cover disappeared thanks to the efforts of a circle of ideological and energetic people, such as Director Hryhorii Tsehlynskyi, Dr. Teofil Kormosh, Prof. Oleksa Yarema and their colleagues, who excellently organized: the Ruthenian Institute for Girls in Przemyśl, and with the independent efforts of the Przemyśl organization erected the beautiful People's Home in Przemyśl. It

.....
should be acknowledged here that the Reverend Konstantyn Chekhovych of Przemyśl played an active role in the revival of Przemyśl Ukraine»¹ (Levytskyi, 1926, p. 401).

Already during 1904–1906, the audience at the People's Home stage saw, among others, the following performances: «Zaporozhets Beyond the Danube» by S. Hulak-Artemovskiy, «Sorochnyn Fair» by M. Starytskyi, «Natalka Poltavka» by I. Kotliarevskiy, the drama «Oh, Don't Go, Hryts, to the Evening Dances» by M. Starytskyi, and the opera «Kateryna» by M. Arkas (Zabrovarnyi, 2019, pp. 51–57). Such a repertoire played an extremely important role in strengthening national-patriotic education, especially for the younger generation.

A notable event took place on March 27, 1906, in the hall of the People's Home: for the first time, a concert was held to commemorate the anniversary of the birth of Taras Shevchenko. In 1909, two more concerts were organized to mark the 95th anniversary of the birth of the Great Kobzar. The second concert-evening gathered a full audience and ended with the singing of the anthem «Ukraine Has Not Yet Perished» (Zabrovarnyi, 2019, pp. 65–66). In 1914, the centennial jubilee of Taras Hryhorovych was celebrated with Shevchenko concerts in the great hall of the People's Home. On March 10, 1921, the 60th anniversary of Shevchenko's death was honored with a concert where his «Testament» and a number of well-known compositions were performed (Zabrovarnyi, 2019, pp. 116–117). On March 18, 1924, another concert in honor of Taras Shevchenko was held. These celebrations became traditional and contributed to the patriotic upbringing of the population based on national identity.

The first statute of the People's Home society was partially amended on June 30, 1909 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 66) and on April 8, 1914 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 93) at meetings of its members. On December 27, 1922, the members adopted a new statute adapted to the requirements of the Polish Act on Cooperative Societies of October 29, 1920 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 107). Additional amendments to the statute were made by resolutions adopted at General Meetings on: May 9, 1925 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 126), May 4, 1927 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p. 138), October 27, 1934 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., p. 39), March 27, 1935 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., p. 51).

The governing bodies of the People's Home Society were: the Directorate (Zaryad), the Supervisory Board, and the General Assembly of Members. Since 1906, the cooperative was a member of the Cooperative Auditing Union known as the Kraiovyi Soiuz Reviziinyi in Lviv, which in the interwar period was renamed to the Ukrainian Auditing Union.

The Supervisory Board elected the Directorate, for a three-year term, composed of three directors and three deputies. The Directorate was approved by the General Assembly. The Directorate was led by a Chairman, another director served as cashier managing finances, and the third director was responsible for maintaining the Society's books Товариства (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., P.11-13).

The Supervisory Board consisted of six members, elected by the General Assembly by majority vote for a three-year term. The Statute specified that members of the Directorate could not simultaneously be members of the Supervisory Board. Among its members, the Supervisory Board was to elect a Control Commission composed of two persons, which was to periodically audit the Directorate's record-keeping (books and cash of the Society) (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., P.14-17).

The General Assembly was convened by the Supervisory Board once a year in March. The Statute provided for the convening of extraordinary General Assemblies at the request of the Directorate or Supervisory Board. A General Assembly decision was considered legitimate if at least 1/10 of the members were present (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., P.17-20).

The first members of the Directorate were Oleksii Yarema, Rev. Omelian Kormosh and Klym Hlibovytskyi. Their deputies were elected: Ivan Manuliak, Osyp Maksymovych and Spyrydon Hubchak (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 1, 66 p., P.65). Dr. T. Kormosh handled the Society's legal matters, and O. Yarema handled financial and economic affairs. For 11 years, the Directorate of the «People's Home» worked on a voluntary basis, unpaid. At the Supervisory Board meeting on February 13, 1911, the matter of awarding compensation to its members was discussed. It was proposed that 1,400 crowns be allocated from the reserve of 3,000 crowns as follows: 500 crowns each for O. Yarema and

¹ Мовою оригіналу: «Та сей рік 1904. закінчився величавим святом Перемиської Русі: посвяченнем «Народного Дому». Колишна мертвота, що панувала в княжім городі під руссофільським покровом, щезла завдяки діяльності гуртка ідейних і енергійних людей, як директор Григорій Цеглинський, д-р Теофіль Кормош, проф. Олекса Ярема і товариші, котрі знаменито уладили: Руський Інститут для дівчат в Перемишлі, та власними силами перемиської організації поставили гарний «Народний Дім» в Перемишлі. В сім місци належить признати, що у відродженню Перемиської України був діяльний перемиський єпископ о. Константин Чехович».

Rev. O. Kormosh, and 400 crowns for Dr. T. Kormosh, as administrator of the House. Dr. T. Kormosh agreed to accept only 200 crowns (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 2, 198 p., P.77).

According to the audit report conducted by the «Cooperative Auditing Union» in Lviv on October 29–30, 1907, all the business and accounting documentation of the People's Home were being kept correctly and on time. However, the report recommended finding new sources of funding so that the society could become self-reliant and independent залежати (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 5, 93 p., P. 7-8). The audit report of the People's Home, dated May 3, 1909, stated that the cooperative's activities were at a standstill (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 5, 93 p., P. 12).

An important national-significance event was the large public assembly (veche) for the establishment in Przemyśl of a people's school with Ukrainian as the language of instruction, which took place on July 10, 1910, in the hall of the People's Home. A large number of city residents supported the initiative to open a private people's school named after M. Shashkevych, with Ukrainian as the medium of instruction. On July 22, Dr. Volodymyr Zahaikivych, at another assembly of Ukrainians in Przemyśl at the People's Home, presented the concept of such a school, envisioning that its first class would open on September 1, 1910, and that one grade would be added each year. Thus, the Markiiian Shashkevych People's School was established in Przemyśl, which continues to serve as a place for affirming the national identity of Przemyśl Ukrainians to this day. (Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkewicza w Przemyślu).

On November 6, 1911, a concert dedicated to Markiiian Shashkevych was held in the large hall of the People's Home. On November 14, 1911, the second Shashkevych concert took place, where the audience was able to admire the singing of Solomiia Krushelnyska (Zabrovarnyi, 2019, p. 69).

The wartime period had a significant impact on the financial situation of the People's Home. The theater hall was given free of charge for the needs of the Red Cross (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 2, 198 p., P.96). The Ukrainian Society for Assistance to the Disabled used it until 1925 inclusive. According to the protocol of the General Assembly of the People's Home dated June 14, 1921, during which the Financial Report for the years 1917–1920 was presented by O. Yarema, it is known that in 1920, the war losses of previous years were covered and the society received a small profit of 1,688 Polish marks 12 sr. (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 2, 198 p., P.100). In 1923, the society's net profit exceeded 1,898 Polish marks. By 1924, the Directorate of the People's Home had repaid all pre-war debts, which was announced by O. Kormosh at the meeting of the Supervisory Board on April 15, 1924 (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 2, 198 p., P.112).

Already from 1919, the cultural and educational activities at the People's Home began to gradually resume. In September, the audience was able to see performances of the «Ukrainian Talk» theater: «Zaporozhets beyond the Danube,» «Oh, Don't Go, Hryts, to the Evening Dances» «Natalka Poltavka,» and many others. Starting from June 1921, the reading room of «Prosvita» resumed its activity in the premises of the People's Home, as evidenced by the protocols of its meetings (Personal Archive of the Ukrainian People's Home). On June 15, 1921, a concert was held dedicated to the fifth anniversary of the death of Ivan Franko. The renowned writer and public figure was honored again with a concert in June 1926.

In 1925, the struggle for Ukrainian education continued. Several educational assemblies were held at the People's Home, protesting against the unification with Polish schools and against the project of the Utraquization of the Ukrainian gymnasium. In January 1926, another assembly discussed political issues, above all the need to create a political organization of Ukrainians that would represent the interests of Ukrainians in Poland. On April 11, 1926, an assembly was held at the People's Home, where, among others, the head of the Ukrainian National Democratic Union (UNDO), Dmytro Levytskyi, gave a speech. The need for national unity for internal strengthening was voiced in the speeches. And on April 10, 1927, the second UNDO assembly was held at the People's Home (Zabrovarnyi, 2019, pp. 133–134; 140).

The speech of Rev. Oleksandr Zubrytskyi at the General Assembly on May 27, 1926, marked the 25-year history of the People's Home, «in which 'one's own truth and freedom' must be manifested!» A. Zubrytskyi emphasized in his opening address: «...To emphasize the importance of this institution of ours for the good and glory of dear mother Ukraine today, I consider excessive, for all of us present here feel this importance with inner pride!...»¹ (APP, Zesp. 1086, AP P \$1, Sygn. 2, 198 p., P.131–132).

On June 25, 1926, in the large hall of the People's Home, a memorial service was held to honor the memory of Symon Petliura (Zabrovarnyi, 2019, p. 153).

In the Report of the Audit Union of Ukrainian Cooperatives dated February 20, 1931, sent to the head of the Supervisory Board of the People's Home, Rev. A. Zubrytskyi, the commission pointed out that the «cooperative» had for several years deviated from its statutory activities. Accordingly, the

¹ Мовою оригіналу: «...Вагу цієї нашої інституції для добра і слави неньки України днесь підносити вважаю за рiч злишну, бо всі ми тут присутні цю вагу відчуваємо з внутрішньою гордістю!...».

.....
Audit Commission advised either to carry out its activities as a credit «cooperative» or to amend the statute in accordance with the actual subject of its activity (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 5, 93 p., P. 37).

At the turn of the 1920s–1930s, the People's Home Society in Przemyśl began a new period of its activity. The founders of the People's Home had passed away: in 1927, Dr. T. Kormosh died (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., P.142), in 1930 - O. Yarema (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., P.160). In 1932, Rev. Oleksandr Zubrytskyi, who had been a permanent member of the Supervisory Board of the People's Home and a member of several societies in Przemyśl, passed away (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., P.184–185). In 1933, Spyrydon Hubchak, one of the first members of the Directorate, also passed away (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P.7). All these historical figures became part of the Ukrainian national and cultural-educational revival of the western borderlands of Ukraine.

From 1929 to 1933, another economic crisis and deep recession once again shook the entire world. Many Ukrainian societies found themselves in a difficult financial situation. Among them was the District Union of Cooperatives in Przemyśl, which owed the People's Home Society 4,619.24 zlotys. At the General Assembly on January 20, 1932, it was decided to write off this amount as an expense. In 1931, the People's Home Society consisted of 61 members with 119 shares; the society's profit amounted to 867.35 zlotys (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., P.190). In 1934, the society's net income was 995.24 zlotys, with 64 members holding 81 shares (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P. 48).

On January 22, 1932, the anniversary of the proclamation of independence and unity of the Ukrainian state in 1919 was celebrated in the hall of the People's Home. A similar ceremonial academy was held in 1933. On March 17, 1932, another Shevchenko evening was held (Zabrovarnyi, 2019, pp. 194–195). On March 11, 1933, in keeping with tradition, an evening in memory of Taras Shevchenko took place, which featured deep patriotic themes (Przemyśl Chronicle Notes, 1932, No. 11, p. 3).

At the General Assembly of the Society on May 20, 1933, it was decided to expand the society's activity and renew the composition of its governing bodies (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P.3). The Supervisory Board was headed by Rev. Mykhailo Komarnytskyi, who performed this function until the Second World War. His deputy was elected to be Izydor Bilynskyi (director of the «Ukrainian Savings Institution» in Przemyśl), and from 1935 – Mykhailo Kebuzynskyi. The secretary became Dr. Ivan Mandiuk. The administration consisted of a manager (executive director), which until the beginning of the war was Bohdan Shekhovych, the treasurer – Rev. O. Kormosh, and from 1935 – Ivan Hontarskyi; and the accountant – Theodor Hoza, followed by Mykhailo Pashchak, and from 1935 – Osyp Senechko. At this assembly, information was presented about the funding by the People's Home of Ukrainian cultural societies in Przemyśl in the amount of 4,639.11 zlotys (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P.41).

In November 1933, another national-cultural event took place at the People's Home, namely the commemoration of the 15th anniversary of the November Uprising of 1918. After a requiem service at the cathedral, a November academy was held in the large hall of the People's Home, where three short reports-memories about the military actions were presented, and poems were recited (November Anniversaries, 1933, No. 43, p. 3). A similar ceremonial evening took place in November 1936. At the beginning of the event, the song «Hey in the meadow the red viburnum...» was performed on the People's Home stage; at the conclusion, the attendees were once again inspired by the patriotic spirit through the choir's performance of the national anthem «Ukraine Has Not Yet Perished» (November Anniversaries, 1936, No. 42, p. 3).

At the meeting of the Supervisory Board and Directorate on July 13, 1934, an appeal was read from the organizational committee of the Ukrainian Sich Riflemen signed by V. Zahaikevych and S. Navrotskyi, requesting to commemorate the USC in the Society's building. In response, it was decided that in the first days of September 1934 a memorial plaque would be installed in the large hall of the People's Home on the occasion of the 20th anniversary of the organization of the Ukrainian Sich Riflemen (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 s., p. 31).

At the Extraordinary General Assembly of the People's Home Society, held on October 27, 1934, the issue of changing the society's name was discussed. It was proposed to add the word «Ukrainian» to the name. In particular, M. Pashchak emphasized: «The title of the statute should read as follows: 'Statute of the Ukrainian House named after Dr. Teofil Kormosh, a cooperative with limited liability in Przemyśl'» (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., p. 37). After a heated discussion and voting among members, the proposal was rejected. A similar issue was raised at the General Assembly on February 1, 1938, by Prof. M. Demchuk (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., p. 162).

The audit report of the cooperative People's Home Society for April 12–16, 1937, stated that the credit activity of the society was minimal, the administration of the house was costly, there were few

members, and the shares did not cover the book value of the property. The document lists a number of other remarks in accordance with the provisions of the Statute (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 5, 93 p., pp. 69–79).

In the second half of the 1930s, the People's Home building provided premises to many Ukrainian public organizations, including such as: «Mishchanska Kasa», «Narodnyi Bazar», «Dostava», «Ukrainian Savings Institution», the District Union of Ukrainian Cooperatives, the Ukrainian Drama Society named after Lesia Ukrainka, the Petro Mohyla Library, the Statement Society named after Petro Mohyla, the «Prosvita» Society Reading Room, the «Zorya» Craft Society, the «Supruga» Society, the Ukrainian Society for Assistance to the Disabled (UKTODI), «Ukrainian Besida», and others. They organized various cultural and educational events. Preserved posters, announcements, and reviews testify that prominent public figures, artists, artistic groups, and theaters performed in the theater hall. Part of the premises was rented by private individuals for a fee (Przemyśl and Przemyśl Region, Issue 3, 2003, p. 35). For example, on February 16, 1936, a tombola took place in the People's Home with a performance by an orchestra from Ostrov. All proceeds from the event, as reported by the newspaper «Ukrainian Beskid» were donated for the completion of the construction of the Zasińska church (Concert, 1936, No. 4 (319), P. 4).

Traditionally, on March 15, 1936, a Shevchenko concert was held in the hall of the People's Home. A report on the life of the great poet was presented on the stage, and his poems were recited (Concert, 1936, No. 12, P. 5).

On December 6, 1936, the branch of the «Prosvita» society in Przemyśl organized the celebration of the county «Prosvita» Day. In the concert hall of the People's Home, choirs from reading rooms of Vovcha, Ruske Selo and Virochok performed, with the choir of the reading room from Medyka and the brass band of the Przemyśl reading room as the highlights of the concert. Afterward, the speech of the branch chairman M. Khrobak was heard (County Prosvita Day, 1936). Overall, the concert program was filled with Ukrainian national spirit, and although there were few representatives of the Ukrainian intelligentsia from Przemyśl at the concert, a large audience from the whole county gathered. Such events united Ukrainians of the city and Przemyśl county, awakening in them love for Ukrainian song, dance, and word. The cultural and educational activity of «Prosvita» formed a conscious Ukrainian public that felt its uniqueness and national identity.

In 1938, the Przemyśl branch of the Ukrainian Scientific Lectures Society named after Petro Mohyla was located in the People's Home building at 5 Kostiuszko Street, where the Society's library was also located. There one could find various books and periodicals. On May 1, 1939, by the decision of the Directorate, the People's Home Society became a founding member of the Petro Mohyla Society's library (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P. 153).

Auxiliary financial activity occupied an important place in the work of the society. This is evidenced by the distribution of profit for the years 1936 and 1937. From the profit of 1576.40 zlotys for 1936, 1153.11 zlotys were allocated for charitable purposes (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 6, 126 p., p.3-32). The profit for 1937 amounted to 1162.79 zlotys, and the same amount of money as in 1936 was allocated for charitable purposes (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 6, 126 p., P.32-63).

In March 1939, in the large hall of the People's House, two concerts dedicated to Taras Shevchenko took place. The first concert was mostly organized by the «Prosvita» Reading Rooms Branch (Personal Archive of the Ukrainian People's House, p.43), the second – by the society «Przemyśl Boyan» (Zabrovarny, 2019, P.249).

The financial condition of the «People's House» Society at the end of 1939 was as follows: own capital amounted to 31,293.47 zlotys, including: statutory fund – 5242.74 zlotys, reserve fund – 17,140.56 zlotys, other funds – 8910.17 zlotys (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 6, 126 p., P.84).

During the Soviet occupation of Przemyśl on November 23, 1939, the Soviet border service (guard) moved into the premises of the «People's House» society at Kostiuszko Street 5. On that day, a Soviet officer appeared with three militiamen. After opening the large hall, an order was immediately given to remove from the wall the memorial plaque of the Ukrainian Galician Army (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P.154).

The office of the People's House, together with some inventory, was transferred to the building of the «Ukrainian Savings» bank at Vodna Street, 2. The painting «Leaders of the People's House» and 8 paintings (cooperative activists) were handed over to the local museum «Stryhovir» (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 3, 176 p., P.155). Here the society continued its activities, limited to providing loans and collecting savings, until March 15, 1940. On that day, it was liquidated, and its assets and liabilities were transferred to the Soviet branch of the USSR State Bank in Przemyśl (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 7, 57 p., P.39-44). The inventory of movable property of the People's House was transferred to the USSR State Bank in Przemyśl on February 7, 1940 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 2, 198 p., p.62), and on March 20, 1940, to the Border Guard Department and the Central Savings Bank (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 7, 57 p., P.46). On November 25, 1940, the building of the Ukrainian House was completely occupied by the Border Guard Department (APP, Zesp. 1086,

AP P Ś1, Sygn. 7, 57 p., p.53). According to the Act dated March 25, 1940, the «People's House» society, a cooperative with limited liability in Przemyśl, transfers to the USSR State Bank, Przemyśl branch, the parcel and the built two-story (3-story) brick house at Bandurskyi Street No. 5 in Przemyśl, with a balance value of (sixty-five thousand one hundred forty 100 karbovanets) (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 7, 57 p., P.55).

During its years of activity, the «People's House» Society was a member of the Audit Union of Ukrainian Cooperatives since 1906, the District Union since 1925, the Central Bank since 1925, «Silskyi Hospodar» since 1934, Prosvita since 1931, «Vira», «Dnister», People's Market, «Zoloty Kolos». On May 10, 1923, the «People's House» Society in Przemyśl was entered into the membership book of the «Ruska Shchadnytsia» in Przemyśl based on the decision of the General Meeting dated April 20, 1923 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 9, 1 p., P.1).

The last preserved document in the archive is an invitation to the General Meeting of its members, which was to take place on November 26, 1944 (APP, Zesp. 1086, AP P Ś1, Sygn. 11, 1 p., P.1).

Conclusions. Thus, as the founders of the «People's House» in Przemyśl aspired, for many years it was a true hearth of new national-cultural life, a sanctuary of the immortal Ukrainian word and song. It hosted landmark events of the cultural and educational life of Ukrainians of Przemyśl and all of Galicia: lectures, concerts, theatrical performances were held; commemorative days for T. Shevchenko, I. Franko, M. Shashkevych, and others were organized.

The «People's House» served as the main platform for speeches by artists, politicians, scholars and community activists. In a complex interaction involving contradictions, conflicts, misunderstandings, and compromises on political, national, and religious grounds, in cooperation and opposition, Ukrainians desperately created their culture and education. The examples presented show that even under difficult historical conditions, education and culture remained important priorities for Ukrainians, contributing to the preservation of national consciousness.

The People's House, fulfilling the role of a cultural and public center, simultaneously carried out important educational, and sometimes even formative, functions, fostering in compatriots a sense of national unity. Its founders desperately nurtured the Ukrainian language, historical memory, traditions, and values, which enabled them to maintain a connection with their native culture and ensure the continuous formation of national consciousness.

Acknowledgment. We express sincere gratitude to the Head of the Ukrainian People's House in Przemyśl, Ihor Horkov, the staff of the State Archive in Przemyśl, and the members of the editorial board of the journal for the consultations provided during the preparation of the article for publication.

Funding. The authors did not receive financial support for the research, authorship or publication of this article.

References:

- Huk, B.** (2011). Narodnyi dim – tse dukhovnyi zakon ukraïnskoi tradytsii Peremysliia [The People's House as a spiritual law of the Ukrainian tradition in Przemyśl]. *Nashe slovo*. 20 bereznia (№ 12). S. 3 [in Ukrainian].
- Zabrovarnyi, S.** (2003). Tovarystvo «Narodnyi dim» u Peremysli [The Society «People's House» in Przemyśl]. *Peremysl i Peremyska zemlia protiahom vikiv*. Vyp. 3. Instytutsii / Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Polshchi; In-t ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukraïny; pid red. S. Zabrovarnoho. Lviv: In-t ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukraïny. S. 485-499 [in Ukrainian].
- Zabrovarnyi, S.** (2019). «Z khroniky narodnoho domu v Peremysli (1901–1945)» [«From the chronicles of the People's House in Przemyśl (1901–1945)»]. *Peremysl-Lviv*. 292 s. [in Ukrainian].
- Zakon Ukraïny.** (2022). *Zakon Ukraïny «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti» vid 13.12.2022 r.* [The Law of Ukraine «Basic Principles of State Policy on Affirming Ukrainian National and Civic Identity»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukrainian].
- Kysloshchuk, I.** (2022). Pamiataty mynule, zminiuvaty suchasnist. Yak transformuiutsia instytutsii ukraïnskoi menshyny v Polshchi. Narodnyi dim u Peremysli [Remembering the past, changing the present. How Ukrainian minority institutions in Poland are being transformed. The People's House in Przemyśl]. *Nash Vybir*. Hazeta dla ukraïntsv u Polshchi. Taras Shevchenko i Peremysl. 3 liutoho [in Ukrainian].
- Komar-Matsynska, K.** (2019). Nevhamovnyi tytan pratsi. 90-y yuvilei profesora Stepana Zabrovarnoho [The tireless titan of labour. The 90th anniversary of Professor Stepan Zabrovarnyi]. *Nashe slovo*. №47. 20 lystopada [in Ukrainian].

- Komar-Matsynska, K.** (2020). Nytko istorii Narodnoho domu [The thread of the People's House history]. 27 liutoho u Peremysli vidbulasia prezentatsiia knyzhky «Z khroniky Narodnoho domu v Peremysli» profesora Stepana Zabovarnoho. *Nashe slovo*. №10. 9 bereznia [in Ukrainian].
- Kontsert.** (1936). Kontsert [Concert]. *Ukrainskyi Beskyd*. Ch.12. S.5. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11168/edition/10263/content?ref=desc> [in Ukrainian].
- Kontsert.** (1936). Kontsert [Concert]. *Ukrainskyi Beskyd*. Ch.4 (319). S.4. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11167/edition/10262/content?ref=desc> [in Ukrainian].
- Korenets, D.** (1935). *Dr. Teofil Kormosh. Nacherk yoho zhyttia i pratsi* [Dr. Teofil Kormosh. An outline of his life and work]. Peremysl: Nakladom Tovarystva «Vira» i «Narodnyi Dim». 32 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/9930-korenets-d-dr-teofil-kormosh-nacherk-yogo-zhyttia-i-pratsi/> [in Ukrainian].
- Kravchuk, N.** (2020). Z istorii Narodnoho domu v Peremysli [From the history of the People's House in Przemysl]. *Nashe slovo*. №10. 20 bereznia [in Ukrainian].
- Levandovska, L. M.** (2015). *Ukrainski kulturno-osvitni tovarystva Peremyslia yak chynnyk hromadsko-politychnoho zhyttia Halychyny (1867-1939 rr.)* [Ukrainian cultural and educational societies in Przemysl as a factor in the social and political life of Galicia (1867-1939)] [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Kamianets-Podil. nats. un-t im. Ivana Ohiiienka. Kamianets-Podilskyi. 20 s. [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. A.** (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv 1848-1914 na pidstavi spomyniv* [The history of political views among Galician Ukrainians from 1848 to 1914 based on memoirs] / Kost Levytskyi: Drukarnia oo. Vasyliian u Zhovkvi, 736 c.: fot. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levytskyi_Kost/Istoriia_politychnoi_dumky_halytskykh_ukrainsiv_1848-1914.pdf [in Ukrainian].
- Lystopadovi rokovny.** (1933). Lystopadovi rokovny [November anniversaries]. *Beskyd*. Ch.43. S.3. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11495/edition/10553/content?ref=desc> [in Ukrainian].
- Lystopadovi rokovny.** (1936). Lystopadovi rokovny v Peremysli [November anniversaries in Przemysl]. *Ukrainskyi Beskyd*. Ch.42 (358). S.3. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11176/edition/10271/content?ref=desc>
- Loza, P.** (2021). Peremyska Odisseia: povnennia Narodnoho domu v Peremysli [The Przemysl Odyssey: The Return of the People's House in Przemysl]. *Nashe slovo*. №12. 19 bereznia [in Ukrainian].
- Peremyski khronikarski notatky.** (1932). Peremyski khronikarski notatky [Przemysl chronicle notes]. *Beskyd*. Ch.11. S.3. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11487/edition/10545/content?ref=desc> [in Ukrainian].
- Povitovy den prosvity.** (1936). Povitovy den prosvity [County Education Day]. *Ukrainskyi Beskyd*. 27 hrudnia. Ch.50 (365). S.5. URL: <https://pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/11177/edition/10272/content?ref=desc> [in Ukrainian].
- Ukrainskyi narodnyi dim.** *Ukrainskyi narodnyi dim u Peremysli* [The Ukrainian People's House in Przemysl]. URL: <https://ukraincy.org.pl/uk/narodnyi-dim/> [in Ukrainian].
- Yuvilei Profesora.** (2009). Yuvilei Profesora v Narodnomu domi [Professor's anniversary at the People's House]. *Nashe slovo*. 4 zhovtnia (№ 40). S. 5 [in Ukrainian].
- Yatsiv, R.** (2014). Ukrainskyi Narodnyi dim u Peremysli [The Ukrainian People's House in Przemysl]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 5 (119). s. 1091 [in Ukrainian].
- Telehuz, I., Telehuz, A.** (2025). Ukrainska identychnist u chasi ta prostori: istorychna pamiat, interpretatsiia mynuloho ta suchasni vyklyky viiny [Ukrainian identity in time and space: historical memory, interpretation of the past and contemporary challenges of war]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. 51. S. 79-87. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-79-87> [in Ukrainian].
- Taranhul, L. M., Chernikova, I. V., & Drohomiretska, L. R.** (2024). Zberezhennia istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy yak chynnyk natsionalnoi identychnosti [Preservation of Ukraine's historical and cultural heritage as a factor of national identity]. *Kulturolohichnyi almanakh*. (1). S. 147-159. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.18> [in Ukrainian].

Polish-Japanese relations in 1904–1939

Stepan M. Borczuk

Vasyl Stefanyk Carpathian National University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email: stepan.borchuk@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAN-9877-2023>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57200183760>

Volodymyr L. Komar

Vasyl Stefanyk Carpathian National University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email: volodymyr.komar@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>

Adam Szymanowicz

Independent researcher (Wrocław)
PhD. hab (Political Science), Associate Professor (Poland)
email: adamszymanowicz@wp.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3997-5417>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NUP-2596-2025>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57200183760>

Abstract.

This article aims to analyze the development of Polish-Japanese relations, which emerged during the years 1904–1905 on the basis of a shared anti-Russian agenda. Particular attention is devoted to the evolution of these relations in the interwar period, especially in the context of Poland's Promethean strategy. This geopolitical concept sought the disintegration of the Soviet Union and the annexation of parts of its territory under the guise of establishing quasi-independent national republics. **The methodological framework** of the study is grounded in the principles of historicism and scholarly objectivity. Among the general scientific methods applied, the logical method made it possible to explore the spatial dynamics of Polish-Japanese relations, while the historical method enabled an examination of their evolution over time. **The scholarly novelty** of this research lies in its use of these methods to uncover the historical context in which Polish-Japanese relations emerged during the period of Poland's statelessness. The analysis of Józef Piłsudski's policies in fostering cooperation with Japan demonstrates a convergence of interests between the two nations in the dismemberment of Tsarist Russia and, later, the Soviet Union into separate national states. It is established that Polish-Japanese cooperation was characterized by a distinctly anti-Russian, anti-Soviet, and anti-communist orientation. **Conclusions.** The origins of Polish-Japanese cooperation can be traced back to the Russo-Japanese War of 1904–1905, where their shared opposition to the Russian Empire provided a common strategic foundation. In the interwar period, this antagonism persisted, though within a significantly altered geopolitical landscape: in 1918, an independent Polish state was restored, and in 1922, the Bolsheviks consolidated most of the former territories of the Russian Empire into the Soviet Union. Throughout the 1930s, Polish-Japanese relations evolved within the framework of Poland's Promethean strategy, which sought the fragmentation of the Soviet Union into separate national states. Japan's interests, shaped by its Pan-Asian doctrine, aligned with Poland's objectives – particularly with regard to the idea of establishing a puppet Ukrainian state, known as Zeleny Klyn (Green Ukraine), in the Russian Far East. Although these plans proved unrealistic and unattainable during the 1930s, bilateral cooperation between Poland and Japan continued to develop in a sustained and mutually beneficial manner.

Keywords: Polish-Japanese relations, Promethean movement, Józef Piłsudski, Polish-Japanese intelligence cooperation, Anti-Soviet foreign policy

Польсько-японські відносини у 1904–1939 рр.**Степан Борчук**

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: stepan.borchuk@pnu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAN-9877-2023>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57200183760>**Володимир Комар**

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: volodymyr.komar@pnu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>**Адам Шиманович**

Незалежний дослідник (Вроцлав)

доктор філософії (політичні науки), доцент (Польща)

email: adamszymanowicz@wp.plORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3997-5417>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NUP-2596-2025>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57200183760>**Анотація.**

Метою статті є аналіз польсько-японських відносин, які формувалися в 1904–1905 рр. на спільній антиросійській платформі. Особливу увагу приділено розвитку цих відносин у міжвоєнний період, зокрема в контексті реалізації концепції прометеїзму Польщі, метою якої було повалення СРСР й анексії частину його територій під приводом побудови квазінезалежних національних республік. **Методологічною основою** дослідження стали принципи історизму й наукової об'єктивності. Із загальнонаукових методів у роботі застосовано логічний, що дав можливість розкрити зміни в польсько-японських відносинах, які відбувалися в просторі, а історичний метод – простежити їх еволюцію в часі. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи вищезазначені методи, розкрито історичні обставини зародження польсько-японських відносин у період бездержавного існування Польщі. Аналіз політики Ю. Пілсудського в налагодженні співпраці з Японією засвідчив їх спільні інтереси в розчленуванні царської Росії, а згодом Радянського Союзу на окремі національні держави. З'ясовано, що польсько-японська співпраця мала виразно антиросійський, антирадянський і антикомуністичний характер. **Висновки.** Отже, початки польсько-японської співпраці були закладені в роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. Їх основою було протистояння з Російською імперією. У міжвоєнний період вона продовжилася, але вже у зовсім інших геополітичних реаліях: у 1918 р. відродилася незалежна Польща, а в 1922 р. більшовики об'єднали більшість земель колишньої Російської імперії у складі Радянського Союзу. У 30-х роках ХХ ст. польсько-японська співпраця розвивалася в умовах реалізації концепції прометеїзму Польщі, спрямованої на розчленування Радянського Союзу на окремі національні держави. Інтереси Японії, яка сповідувала паназійську доктрину, співпадали з польськими щодо утворення маріонеткової української держави – Зелений Клин на Далекому Сході. Незважаючи на нереальність і нездійсненність цих планів у 30-х рр. ХХ ст., польсько-японська співпраця плідно розвивалася й надалі.

Ключові слова: польсько-японські відносини, прометеївський рух, Юзеф Пілсудський, польсько-японська розвідувальна співпраця, антирадянська зовнішня політика.

Problem Statement. At the beginning of the 20th century, the territories of the former Polish–Lithuanian Commonwealth were partitioned among Austria-Hungary, Russia, and Germany. Nevertheless, the Polish nation did not accept the loss of its sovereignty and persistently pursued the restoration of independence, seeking support from external powers. A favorable opportunity emerged during the Russo-Japanese War of 1904–1905, when leaders of both the Polish Socialist movement and the National Democrats (endecja) appealed to Japan for assistance. During this period, Polish-Japanese relations were founded on a shared anti-Russian agenda. It was also proposed to exploit the intelligence and sabotage potential of the Polish Military Organization (Polska Organizacja

Wojskowa, POW) within the territory of the Russian Empire. Thus, even during the period of Poland's statelessness, the foundations of a Polish intelligence apparatus were laid, accompanied by the initial development of cooperation with Japanese military intelligence.

Polish-Japanese collaboration continued beyond 1926, following the ascent to power of the Sanation regime under Józef Piłsudski. Under his leadership, Poland clandestinely pursued the Promethean strategy, which aimed to dismantle the Soviet Union into separate national republics linked to Poland through federal associations. Japan, driven by its Pan-Asian doctrine, likewise sought the disintegration of the USSR and territorial expansion in the Far East. Accordingly, Polish-Japanese relations during this period were built upon a shared anti-Russian, anti-Soviet, and anti-communist foundation.

The renewed confrontation with the Russian Federation in the early 21st century echoes many of the geopolitical patterns of the previous century. As such, the topic remains highly relevant. Grounded in a long-standing anti-Russian orientation, Polish-Japanese relations have consistently treated the «Ukrainian question» as a matter of strategic priority. Just as it did a century ago, Ukraine continues to occupy a pivotal role in global geopolitics.

Analysis of Sources and Recent Research. For evident reasons, Polish-Japanese relations during the period under study are most thoroughly examined in the works of contemporary historians from the Republic of Poland and Japan. The Russo-Japanese War of 1904–1905 marked the earliest phase of such relations, as documented in a seminal monograph by Polish scholars (Pałasz-Rutkowska, Romer, 1996). Published at the end of the 20th century, this work was among the first to draw academic attention to previously overlooked aspects of the bilateral relationship.

Subsequent research was advanced through collaborative efforts between Japanese and Polish historians, notably Hiroaki Kuromiya and Paweł Libera (Kuromiya, Libera, 2009). Their studies are fully consistent with the historical tradition of Polish-Japanese cooperation within the framework of the Promethean movement, which gained momentum during the interwar period. The authors further sought to analyze the motivations, development, and consequences of Japan's involvement in Promethean initiatives on the eve of the Second World War (Kuromiya, Libera, Pełtoński, 2009).

The culmination of this joint scholarly endeavor was a comprehensive monograph by Hiroaki Kuromiya and Andrzej Pełtoński – a leading expert on the history of Polish intelligence during the interwar years. This work traces the trajectory of intelligence cooperation between Poland and Japan from Józef Piłsudski's initial contacts with Japanese representatives in 1904 to the closing stages of World War II (Kuromiya, Pełtoński, 2009). Of particular relevance to the present study is a dedicated chapter in this volume that explores the origins of Promethean activity in the Far East. The authors underscore that collaboration with Japan constituted a significant component of Poland's interwar foreign policy.

Ukrainian scholars have primarily focused on the relationship between representatives of the State Center (Derzhavnyi Tsent, DC) of the Ukrainian People's Republic (UNR) and the Japanese government during the 1930s. They have concluded, in particular, that the initiative to establish ties between the DC UNR's intelligence services in exile and Japan was spearheaded by Volodymyr Murskyi – UNR envoy in Istanbul, diplomat, and operative of the Ukrainian intelligence service – who was the first to establish substantive contacts and initiate information exchanges with Japanese attachés in Turkey (Okipniuk, Kozlov, 2023, p. 103). While we agree with the authors' assessment that this intelligence cooperation facilitated improved operational conditions for Ukrainian émigré organizations in Manchuria, it is necessary to add that these developments took place within the broader framework of Poland's Promethean strategy.

Overall, Polish-Japanese relations remain a largely underexplored topic in Ukrainian historiography. Despite their historical relevance, they have yet to receive the scholarly attention they warrant, and thus require thorough investigation within the scope of this research.

The primary source base for this study consists of documents from Section II of the General Staff of the Polish Army, preserved in the collections of the Central Military Archive of the Republic of Poland.

This article aims to investigate the formation of Polish-Japanese relations during the First World War and their evolution in the latter half of the 1930s, with particular emphasis on the cooperation between the military intelligence services of the Second Polish Republic and Imperial Japan. The two parties shared a strategic interest in the fragmentation of the Soviet Union into separate national republics and the establishment of the entity known as Zeleny Klyn (Green Ukraine).

Presentation of the Main Research Material. A favorable opportunity for the implementation of Józef Piłsudski's plans arose during the Russo-Japanese War of 1904–1905. At that time, the prospect of Polish-Japanese cooperation appeared feasible and would later develop into a sustained tradition. In 1904, in his Memorandum to the Japanese government, Piłsudski underscored the strategic importance of mobilizing the numerous non-Russian peoples inhabiting the Black Sea–Baltic region in the struggle against the Russian Empire, arguing that Poland should assume a leading role in this

endeavor. He justified Poland's predominance in the process by invoking the historical legacy of the federative Polish–Lithuanian Commonwealth (Zbiór dokumentów..., 2000, p. 56). For Piłsudski, this was not only the fulfillment of a civilizational mission on the path toward Polish independence, but also a means of ensuring that «Russia, deprived of the territories it has seized, will be weakened to such an extent that it will cease to be a formidable and dangerous neighbor» (Piłsudski, 1937, p. 253).

Piłsudski personally traveled to the Japanese capital, Tokyo, to present his plan to the government of Katsura Tarō concerning the organization of a national uprising in Poland «together with other subjugated peoples of the Russian Empire». During negotiations with representatives of the Japanese military – Murata, Iganaki, and Kawakami – he proposed the establishment of a Polish intelligence network designed to coordinate sabotage and terrorist operations against Tsarist Russia. In exchange, he requested that Japan provide weapons, ammunition, military instructors for the Polish Socialist Party (PPS), and diplomatic support for the Polish cause in international forums (Charszkiewicz, 1955, p. 138). Under pressure from Great Britain, which strongly opposed any extension of the conflict into Europe, the Japanese government declined to adopt Piłsudski's proposal in its entirety, limiting its engagement to intelligence cooperation (CAW. I.303.4.5500, fols. 118–125).

At the time, the Polish people – subject to the rule of Austria-Hungary, Germany, and Russia – were engaged in a determined struggle to restore their statehood. Within this national liberation movement, two of the most influential political currents competed for dominance. The first, represented by the PPS and its leader Józef Piłsudski, sought the full restoration of an independent Polish state. The second, the National Democratic Party (NDP) under the leadership of Roman Dmowski, aimed to achieve Polish autonomy within a future federated Russia. In mid-May 1904, Roman Dmowski arrived in Tokyo, where he initiated consultations with the Director of the Political Department of the Japanese Ministry of Foreign Affairs, Mr. Yamasza, and with General Fukashina. The Japanese authorities, however, declined to pursue cooperation, citing the evident divisions within the Polish political sphere. They expressed a preference to engage with a unified national movement – conditions that had not yet materialized at that time (CAW. I.303.4.5500, fol. 120). Nonetheless, Polish-Japanese relations were not entirely severed. On the contrary, it was during this period that the foundations were laid for a relationship that would later fully materialize in the interwar years.

The national liberation efforts of Piłsudski, Dmowski, and other Polish patriots culminated on November 11, 1918 – the day the First World War ended – with the re-establishment of an independent Polish state, known in historiography as the Second Polish Republic (1918–1939). In 1919, Japan officially recognized Poland's independence. Throughout the 1920s, Polish-Japanese relations evolved in the broader context of shared opposition to Bolshevik Russia. This era was marked by the Polish-Soviet War of 1919–1920 and Japan's military intervention in the Russian Far East (1918–1922). During this period, diplomatic missions were established in Warsaw and Tokyo; Polish children were repatriated from Siberia; official contacts between the Polish authorities and the Japanese imperial family were maintained; and cooperation between the General Staffs of both nations intensified. Military envoys were exchanged, a Polish-Japanese maritime trade agreement was signed, and the Polish-Japanese Society was founded (Pałasz-Rutkowska, Romer, 1996, pp. 62–109).

Cooperation between the Polish and Japanese intelligence services, grounded in a shared anti-Soviet and anti-communist agenda, progressed steadily throughout the entire interwar period (CAW. I.303.4.5741, fol. 19). Representatives of the Sanation regime in Poland, who endorsed the Promethean concept, exhibited a marked interest in Ukrainians residing in Soviet-controlled regions of the Russian Far East and in Chinese Manchuria. Japanese authorities likewise sought to harness the national liberation aspirations of Ukrainians to advance their own strategic interests. Consequently, the Ukrainian question came to occupy a prominent place in the bilateral relations between the two states.

In the Russian Far East, descendants of Ukrainians resettled in Siberia by the Tsarist authorities as early as the 1850s continued to reside. By the end of the 19th century, mass Ukrainian migration to the southern regions of the Russian Far East led to the emergence of the term Zeleny Klyn (Green Ukraine), denoting the territories of the Amur and Ussuri regions, which became the primary areas of Ukrainian colonization. By the 1920s, virtually all of these lands had become the focal point of a Ukrainian national liberation movement aimed at establishing an independent Ukrainian state on the Pacific coast. As a result, the concept of Zeleny Klyn acquired a broader interpretation, encompassing the territory stretching from Lake Baikal to the Bering Strait. Alongside the term Zeleny Klyn, the designation Zelena Ukraina (Green Ukraine) also came into use.

Poland's geopolitical ambitions extended into Soviet-controlled territories of the Russian Far East and Chinese Manchuria. Proponents of Poland's Promethean doctrine sought to harness the dissatisfaction of various national groups with Soviet policy and to unite them into a coordinated anti-Soviet front. As is well documented, the Polish General Staff, acting through its consulate in Harbin, facilitated the establishment of a Manchurian branch of the Warsaw-based Prometheus society, which oversaw the activities of émigré centers representing non-Russian peoples in their struggle against the USSR. The Harbin branch was headed by Władysław Pelc. Active participants included

representatives of the Polish, Georgian, Idel-Ural (Volga Tatar), and Ukrainian émigré communities. The Ukrainian émigrés in Manchuria were represented by Pavlo Yakhno and Ivan Svit, both of whom adhered to the ideological legacy of the Ukrainian People's Republic (UNR) and operated under the authority of General Volodymyr Salsky. Of all the groups involved, the Polish leadership placed its greatest hopes for the success of the Promethean strategy in the Ukrainians, who constituted the largest and potentially most influential force in the Far East (CAW. I.303.4.5500, fol. 81). It was clear to the Polish ruling elite that Poland could attain the status of a great power only by strengthening a system of alliances with Slavic minorities – foremost among them, the Ukrainians (CAW. I.303.4.5659, n.p.).

In supporting Promethean initiatives, the Japanese military establishment primarily pursued its own strategic interests. Japan was particularly committed to advancing the Pan-Asian doctrine in the Far East – an extension of its great-power ideology and a central component of its broader imperialist policy in Asia. The objective of Japanese messianism, or Nipponism – positioned in direct opposition to communist ideology – was to unite the so-called “yellow race” into a powerful empire, with Japan, Manchuria, and China constituting its initial core (CAW. I.303.4.5782, fol. 619). Japan aspired to exclusive dominance over the Sea of Okhotsk, the Sea of Japan, the Yellow Sea, and the East China Sea, as well as strategic control over the adjacent continental territories (BPP. AAK, sygn. 1199, fol. 46). In light of these ambitions, a military confrontation with the Soviet Union appeared inevitable.

The creation of the state of Manchukuo marked the first phase of Japan's imperial expansion and constituted a significant setback for Soviet policy in the region. In 1931, Japan invaded Manchuria, and in 1932 it proclaimed the puppet state of Manchukuo, ostensibly established for the Manchu people (CAW. I.303.4.5569, fol. 1). Nominally a monarchy led by the last heir of the Manchu dynasty – Prince Puyi, who assumed the throne under the regnal name Kangde – Manchukuo was, in reality, under the direct control of Japanese authorities (Svit, 1972, p. 116). It was conceived as a precedent for the establishment of similar client states elsewhere. Strategically, the Japanese leadership remained focused on the Russian Far East.

Following Japan's occupation of northeastern China and the formation of the vassal state of Manchukuo in 1932, Japanese authority was institutionalized through the establishment of military missions across all major settlements in the occupied territory. Governance in Manchukuo was overseen by the Japanese ambassador to Manchuria, who also served as commander of the Kwantung Army (Svit, 1962, p. 3). The Japanese Military Mission (JMM), through its political advisor I. Mykhailiv, expressed significant interest in the Ukrainian question (Svit, 1972, p. 117). Japan supported the idea of establishing a Ukrainian state in the Zeleny Klyn (Green Ukraine) region, modeled on the example of Manchukuo (Referat..., 1937, p. 6). As part of its efforts to undermine Soviet influence in the Far East, Japan considered the possibility of founding a state entity – Zelena Ukraina (Green Ukraine) – in the area encompassing Khabarovsk, Vladivostok, and the Amur River basin (Kossenko, 1934, pp. 4–8).

In general, Japan did not fully endorse Poland's Promethean policy; nevertheless, it sought to exploit Polish-Promethean networks to expand its influence among the émigré communities of Manchuria, which shared a border with part of the Zeleny Klyn (Green Ukraine) region. The Japanese intelligence services attached considerable importance to the Far Eastern diaspora in anticipation of a future conflict, intending to harness this community to advance Japan's imperial objectives. To that end, at Japan's initiative, the organization Segeydon was established. It brought together Georgian, Ukrainian, and Tatar émigrés and trained them for sabotage activities directed against the Soviet Union (RGVA. f.461/k, op.1, d.1, l. 141).

The Ukrainian émigré community was assigned a particularly prominent role in the envisioned Far Eastern conflict, as Japanese intelligence viewed it as a key asset in the pursuit of its strategic aims. Members of the Petliura movement – already active participants in the Polish Promethean campaign – readily agreed to cooperate, perceiving in this alliance an opportunity to leverage Japanese military and political support for the restoration of an independent Ukrainian state. They hoped that an imminent Japanese-Soviet conflict would result in the dissolution of the USSR into several independent entities – Ukraine, the Caucasus, Turkestan, and others – thus enabling their return from exile (Kossenko, 1934, p. 6).

The non-aggression pact signed between Poland and the Soviet Union on 25 July 1932 significantly undermined the implementation of Promethean policy in the Far East. Representatives of various national émigré centers, along with certain figures from the Ukrainian People's Republic (UNR), became disillusioned with Poland's support and shifted their focus toward cooperation with Japan. This realignment corresponded with the strategic objectives of Japanese policymakers. In 1932–1933, a series of directives was issued to Japanese military attachés in Europe and Turkey, advising the intensification of intelligence operations within the Soviet Union and collaboration with so-called «oppressed peoples» (CAW. I.303.4.5569, fol. 36).

In mid-1935, the Japanese embassy in Berlin established contact with the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) with the aim of utilizing Ukrainian militants to carry out anti-Soviet sabotage operations (CAW. I.303.4.2014, fol. 28). The Japanese engaged in discussions with General Mykola Kapustiansky in Paris and Centurion Richard Yary in Berlin. In November 1936, Colonel Yevhen Konovalts met twice in Geneva with Colonel Tanaka, who had traveled from Berlin specifically for that purpose. At the time, Tanaka served as the senior Japanese political liaison officer in Europe for engagement with Ukrainian political groups. He was accompanied by Captain Matsuoka (a pseudonym), the unofficial representative of the Ukrainian division within the Manchukuo émigré apparatus (CAW. I.303.4.5764, n.p.).

Despite political setbacks, the leadership of the Promethean movement continued efforts to reestablish ties with Japan, seeking to revive bilateral cooperation. W. Bączkowski, a leading figure within the Warsaw-based Prometheus group, conducted clandestine negotiations with Masutarō Inōe, secretary of the Japanese embassy. Bączkowski was widely regarded in Poland as a specialist in Polish-Japanese relations, a reputation substantiated by numerous press articles published in *Myśl Polska*, a journal under his editorship (Kozuchowski, 1937, p. 1; Orłowski, 1937, p. 2; Bączkowski, 1938, p. 1). On 1 April 1938, he presented Inōe with a historical essay outlining the wars and conflicts between Poland and Russia, beginning in the fourteenth century (CAW. I.303.4.5476, fol. 56). In a private conversation, Bączkowski also sought to persuade Inōe of the futility of Japanese reliance on representatives of the Russian White émigré community and advocated for the continuation of Japanese-Promethean cooperation (Bączkowski, 2009, p. 135). Additionally, through Bączkowski's mediation, the leadership of the Promethean movement urged Japanese officials to intensify efforts to neutralize Russian influence in the Far East. In exchange, it proposed the creation of a Ukrainian puppet state – Manchukuo No. 2 (CAW. I.303.4.5476, fols.70–73).

To advance these plans, it was proposed that Promethean centers be established in Tokyo and Harbin. These would operate through propaganda mechanisms –including the press, leaflets, radio broadcasts, congresses, and conferences – alongside clandestine executive committees organized along national lines, such as the «Committee for Ukrainian Action» (Bączkowski, 1938, p. 1). However, Wacław Bączkowski's proposals failed to gain sufficient support from the Japanese leadership, which ultimately disregarded Poland's Promethean initiatives. Although Japan did not abandon cooperation with Polish intelligence services altogether, it chose to independently exploit the potential of anti-Soviet émigré communities in the Far East to pursue its own imperial objectives. Ultimately, the grand strategic designs of both Poland and Japan for the dismemberment of the Soviet Union were not realized prior to the outbreak of the Second World War.

In their struggle for national independence, the Poles sought support from Imperial Japan, which was itself opposed to the Russian Empire. Diplomatic relations between leading Polish political figures – Józef Piłsudski and Roman Dmowski – and the Japanese government were first established during the Russo-Japanese War of 1904–1905. For Piłsudski, Russia represented the principal adversary, as he regarded it as the primary force behind the partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth and its subsequent collapse at the end of the eighteenth century. This shared anti-Russian platform formed the foundation of Polish-Japanese relations and continued to evolve during the interwar period, particularly following the emergence of an independent Poland and the Soviet Union on the geopolitical map of Europe. Piłsudski viewed the USSR as the ideological and political successor of Tsarist Russia and sought to dismantle it from within by fomenting separatist movements among its non-Russian populations.

This gave rise to Poland's Promethean strategy, which envisioned the fragmentation of the Soviet Union into independent national republics, with the ultimate aim of federating them under Polish leadership. The initiative to establish a Ukrainian state in the Far East – Zeleny Klyn (Green Ukraine) – was fully consistent with Japan's regional strategic interests. The overarching goal of Polish-Japanese cooperation was the dissolution of the Soviet Union into a constellation of national states. In this broader geopolitical contest, both countries sought to assume an active role and to position themselves for participation in the territorial reorganization of the USSR.

However, Poland's intense focus on the Ukrainian question ultimately made it a target of expansionist policies by its neighbors, who invaded and partitioned its territory at the start of the Second World War. Japan, for its part, suffered catastrophic losses during the final phase of the war, including the atomic bombings by the United States and the destruction of the Kwantung Army by Soviet forces.

Acknowledgments. The author wishes to express sincere appreciation to the members of the journal's editorial board and the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive suggestions during the preparation of this article for publication.

Funding. The authors received no financial support for the research, authorship, or publication of this article.

References:

- Bączkowski, W.** (1938). Konflikt japońsko-rosyjski. [The Japanese-Russian Conflict.]. *Myśl Polska – Polish Thought*. R. III. Nr 16 (62). [in Polish].
- Bączkowski, W.** (2009). Luźne uwagi o pracy prometejskiej na Dalekim Wschodzie. [Loose remarks on Promethean work in the Far East]. *Zeszyty Historyczne – Historical Notebooks*. Paryż. Z. 169. S. 134–135. [in Polish].
- BPP, AAK** – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Aleksandra Kawałkowskiego. [BPP, AAK – Polish Library in Paris, Files of Aleksander Kawałkowski]. [in Polish].
- CAW** – Centralne Archiwum Wojskowy, Oddział II Sztabu Głównego. [CAW – Central Military Archives, Department II of the General Staff. [in Polish].
- Charaszkiwicz, E.** (1974). Przebudowa Wschodu Europy. Fragmenty faktów y lat 1917–1921. [Reconstruction of Eastern Europe. Fragments of facts from 1917–1921]. *Niepodległość – Independence*. Tom IX. Londyn. S. 229–285. [in Polish].
- Charszkiewicz, E.** (1955). Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921. [Reconstruction of Eastern Europe. Materials for Józef Piłsudski's Eastern Policy in the Years 1893–1921]. *Niepodległość – Independence*. T. 5. S. 125–167. [in Polish].
- Kossenko, I.** (1974). L'Ukraine d'Extrême Orient. [L'Ukraine d'Extrême Orient.]. *Prométhée – Prometheus*. Vol. 97. Pp. 4–8. [in French].
- Kożuchowski, A.** (1937). Japonia na kontynencie! [Japan on the continent!]. *Myśl Polska – Think Poland*. R. II. Nr 15(37). [in Polish].
- Kuromiya, H., & Libera P.** (2009). Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938). [Notes by Włodzimierz Bączkowski on Polish-Japanese cooperation towards the Promethean movement (1938).]. *Zeszyty Historyczne – Historical Notebooks*. Z.169. [in Polish].
- Kuromiya, H., & Libera P. & Peplowski A.** (2009). O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze. [On Polish-Japanese cooperation in the context of the Promethean movement once again.]. *Zeszyty Historyczne – Historical Notebooks*. Z. 170. [in Polish].
- Kuromiya, H., & Peplowski A.** (2009). Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944. [Between Warsaw and Tokyo. Polish-Japanese Intelligence Cooperation 1904–1944.]. Toruń. 529 s. [in Polish].
- Okipniuk, V., & Kozlov D.** (2023). Spivrobotnytstvo spetssluzhb derzhavnogo tsentru Ukrainkoi Narodnoi Respubliki v ekzylu ta Yaponii v pershii polovyni 1930-kh rokiv. [Cooperation between the special services of the state center of the Ukrainian People's Republic in exile and Japan in the first half of the 1930s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. №1 (568). S. 103–120. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.103> [in Ukrainian].
- Orłowski, W.** (1937). Za przykładem Japonii. [Following the example of Japan.]. *Myśl Polska – Think Poland*. R. II. Nr 22(44). [in Polish].
- Pałasz-Rutkowska E., & Romer A.-T.** (1996). Historia stosunków polsko-japońskich: 1904–1945. [History of Polish-Japanese relations: 1904–1945.]. Warszawa. Bellona. 1996. 284 s. URL: <https://dokumen.pub/historia-stosunkow-polsko-japonskich-1904-1945-8311085978.html> [in Polish].
- Piłsudski, J.** (1937). Pisma zbiorowe. [Collective writings.]. Warszawa. T. II. [in Polish].
- RHVA** – Rosyyskiy gosudarstvennyi voennyi arkhiv. [RGVA – Russian State Military Archive].
- Referat** red. V. Bonchkovskoho v Lutsku. (1937). [Abstract of the editor V. Bonchkovsky in Lutsk.]. *Volynske slovo – Volynske slovo*. 21.11. [in Ukrainian].
- Svit, I.** (1962). Klub «Prometei» v Kharbini. [The Prometheus Club in Harbin]. *Ukrainski visti – Ukrainian News*. Ch. 20. [in Ukrainian].
- Svit, I.** (1972). Ukrainko-iaponski vzaiemyny 1903–1945. Istorychnyi ohliad i sposterezhennia. [Ukrainian-Japanese Relations. 1903–1945. Historical Review and Observations.]. New York, 371 s. [in Ukrainian].
- Zbiór dokumentów** ppłk. Edmunda Charaszkiwicza. [Collection of documents of Lieutenant Colonel Edmund Charaszkiwicz]. (2000). Opracowanie, wstęp i przypisy A.Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur. Kraków. [in Polish].

Exhibition activities of Ukrainians in Czechoslovakia in the 1920s and 1930s as an important tool for promoting culture and history

Oksana O. Salata

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

email: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/Y-9036-2019>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57226759856>

Abstract

The article aims to investigate and identify the various forms of exhibition activities conducted by the Ukrainian émigré community in Czechoslovakia during the period 1920-1941, acknowledging these activities as a pivotal component of cultural, educational, and enlightenment efforts dedicated to the preservation and advancement of Ukrainian science, culture, and traditions. **The study's scholarly** contribution lies in its focused analysis of the exhibition practices of the Ukrainian intelligentsia in exile within the Czechoslovak Republic and in revealing their importance in the dissemination and promotion of Ukrainian cultural heritage. **The research methodology** is grounded in general scientific principles, encompassing analytical and logical methods; broadly historical approaches such as historical-problematic and historical-chronological analyses; and a range of specialized source-critical techniques including source criticism, classification, and typology. The application of bibliographic and archival heuristic methods enabled a systematic identification, processing, and organization of relevant materials. Moreover, concrete-historical sources, documents and materials contemporaneous to the studied period that reflect specific events or individual contributions, were integral to the inquiry. **Conclusion.** Operating under the frameworks established by the Czechoslovak government, a range of institutions, educational entities, societies, museums, and other organizations actively engaged in cultural and educational initiatives. These bodies organized numerous exhibitions showcasing books and other collections, thereby facilitating the promotion of Ukrainian culture and historical identity. A substantial proportion of these exhibitions were thematic, portraying Ukrainians as a community dedicated to preserving their cultural identity and, fundamentally, to the realization of an independent statehood. Many of the publications exhibited retain their scholarly and historical significance, serving not only as important artifacts within the context of Ukrainian scientific publishing history but also as meaningful contributions to Ukrainian science across diverse fields. This cultural work also involved significant participation from young Ukrainian scholars and students embarking on their academic and pedagogical careers. Notably, the support of the local Czechoslovak population, particularly in urban centers such as Prague, Poděbrady, and Brno, proved considerable. By the late 1930s, exhibition activities had evolved into a prioritized domain for museums and libraries; however, this area still requires further comprehensive and detailed scholarly investigation.

Keywords: Ukrainian emigration, cultural and educational activities, exhibition activities, enlightenment efforts.

Виставкова діяльність українців у Чехословаччині 1920-1930-х рр. як важливий інструмент популяризації культури та історії

Оксана Салата

Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка

доктор історичних наук, професорка (Україна)

email: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/Y-9036-2019>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57226759856>

Анотація.

Метою статті є дослідження та виявлення форм виставкової роботи української еміграції у Чехословаччині у 1920-1941 рр. як важливого чинника культурно-освітньої та просвітницької діяльності, спрямованої на збереження та розвиток української науки,

культури та традицій. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі проаналізувати виставкову діяльність української інтелігенції в еміграції у Чехословацькій Республіці та виявити її значення для популяризації досвіду українського народу у сфері культури. **Методологічною основою дослідження** стали загальнонаукові методи, зокрема: аналітичний та логічний; загальноісторичні: історико-проблемний, історико-хронологічний; низка спеціальних джерелознавчих методів: джерелознавчої критики, класифікації і типології. Методи бібліографічної та архівної евристики сприяли поетапно виявленню, опрацюванню і систематизації. Також були використані конкретно-історичні джерела: документи та матеріали, які сформовані у досліджуваній період і відображають конкретну подію чи діяльність особистості. **Висновки.** Установи, навчальні заклади, товариства, музеї та інші організації в умовах, створених урядом Чехословацької Республіки активно включались у культурно-просвітницьку роботу. Вони організовували виставки книг та інших колекцій з метою популяризації української культури та історії. Значна частина виставок була тематичною і презентувала українство як народ, який прагне зберегти власну культуру, ідентичність, а головне збудувати власну незалежну державу. Багато з цих публікацій досі мають цінність і є цікавими не лише в контексті історії українського наукового видавництва, але й як внесок в українську науку в різних галузях. У цю діяльність залучалась велика кількість молодих українських студентів, які тільки починали свій шлях у науковій та освітній сфері. Значною допомогою була підтримка місцевого чехословацького населення, особливо таких міст як Прага, Подєбради та Брно. У кінці 1930-х років виставкова діяльність стає пріоритетним напрямком роботи музеїв та бібліотек, але цей напрямок потребує глибокого і детального дослідження.

Ключові слова: українська еміграція, культурно-освітня діяльність, виставкова діяльність, просвітницька діяльність.

The problem statement. Ukrainian emigration to Czechoslovakia became a landmark in the history of emigration in general. The Ukrainian intelligentsia marked this period by laying down important experiences in preserving and developing national culture, traditions, and understanding of their identity in a multicultural space and complex political realities. Representatives of the Ukrainian diaspora in Czechoslovakia established several secondary and higher education institutions. Furthermore, scientific and cultural-educational societies and organisations commenced their activities, evolving into key institutions for scientific research, educational development, and cultural dissemination. The main goal of these centres was to promote Ukrainian identity as an important part of European history and culture.

Analysis of sources and new research. The historiography of the study and the source base The cultural, educational, and enlightenment activities of Ukrainian emigrants in Prague have been studied by individual Ukrainian scholars, including S. Vidnyansky, O. Danilenko, and O. Sukhobokova. However, they only touched upon this topic in the context of studying other issues related to Ukrainian emigration to Czechoslovakia. The cultural, educational, and enlightenment activities of Ukrainian emigrants in Czechoslovakia in 1920-1941 have not been the subject of attention of any domestic or foreign researcher. In particular, Ukrainian scholar S. Vidnyansky, who studied the activities of the Ukrainian Free University, examined the issues of its scientific, pedagogical, cultural, and educational work. He concluded that from the beginning of its activity in Prague, the Ukrainian Free University was at the centre of the cultural and scientific life of Ukrainian emigration. However, he did not consider the specific forms of cultural, educational, and enlightenment work, including exhibitions, carried out by the university staff and students (Vidnianskyi, 1994).

The subject of Ukrainian emigration in Czechoslovakia was also among O. Danylenko's areas of scholarly interest. In his examination of Ukrainian emigration within the Czechoslovak Republic, O. Danylenko emphasized the particularly challenging moral, psychological, and material circumstances faced by Ukrainian emigrants during the interwar period. He observed that the Ukrainian intelligentsia played a crucial role in shaping the sociocultural profile of the emigrant community. The scholar concluded that the intellectual resources of emigrant political organizations and associations gradually transitioned from political engagement to activities in the scientific, cultural, and educational domains. This shift led to the establishment of numerous centres, institutions, and organizations of diverse orientations throughout Czechoslovakia in the 1920s. Despite a thorough analysis of Ukrainian emigration activities, cultural, educational, and exhibition activities remained outside the scope of the scholar's interests (Danylenko, 2001, s. 37–40).

O. Sukhobokova devoted her research to the cultural and educational centre of Ukrainian emigration formed in Czechoslovakia. In her study, she demonstrated that the cultural and educational institutions founded by the Ukrainian intelligentsia served as unifying platforms for both the broader Ukrainian community and its intellectual elite, leading to the development of a comprehensive system of Ukrainian national schools and cultural organisations. However, her research primarily concentrated

on the exhibition activities of the Ukrainian intelligentsia, without delving into the specific forms and practices of their cultural and educational initiatives (Sukhobokova, 2010, s. 133-137; Sukhobokova, 2023, s. 23-27).

Among foreign scholars, this issue was also considered by the Czech historian Ljubitzka Harbulova. In her work "The Life of Ukrainian Emigration in the Interwar Czechoslovak Period in the Works of Czech and Slovenian Historians," she describes the scientific works of Czech and Slovenian historians who studied Ukrainian emigration in Czechoslovakia. She revealed the great interest of these scholars not only in the life and activities of Ukrainians in Czechoslovakia, but also in their influence on Czech and Slovak society. (Harbulová, 2019, p. 120-136).

Czech scholar Ondřej Havel, who in his work examined the activities of the Ukrainian Civic Committee in Czechoslovakia from 1921 to 1925. He showed that the Committee was engaged not only in economic work, but also in active educational and propaganda activities. His team contributed to the opening of other educational institutions and societies for Ukrainian emigrants (Havel, 2009, p. 73-87).

Thanks to the close cooperation between Ukraine and Czechoslovakia, we have a significant number of sources for researching this topic, including: statutes, letters, bulletins of societies and scientific institutions, reports on the activities of institutions and public organizations, and archival materials. These materials reveal the opportunities and problems that arose for Ukrainian emigrants in the process of their activities.

Thus, an analysis of scientific works devoted to the study of the activities of Ukrainian emigration in Czechoslovakia showed that the topic of cultural and educational work and the popularisation of achievements has not yet become an area of interest for Ukrainian scholars. In some works, historians touch upon the problems of cultural, educational, and enlightenment work to one degree or another, but research into the forms of such work, in particular the exhibition activities of higher education institutions, societies, and various Ukrainian emigrant organisations, has not become a priority. But the availability of important sources requires in-depth disclosure of the topic today.

Given this, **our study aims** to identify the forms of exhibition activities of Ukrainian emigration in Czechoslovakia in 1920-1941 as an important factor in cultural and educational activities to preserve and develop Ukrainian science, culture, and traditions.

The methodological basis of the study was general scientific, in particular, analytical and logical; general historical, which was historical-problematic and historical-chronological; and several special source study methods, such as source criticism, classification, and typology. Methods of bibliographic and archival heuristics helped to gradually identify, process, and systematise specific historical sources.

The results of the research. It is widely recognized that exhibition activity constitutes a significant component of cultural and educational work, as it serves to engage a broad audience with cultural heritage and intellectual achievements. Ukrainian emigrant higher education institutions, libraries, societies, and cultural centres actively organized exhibitions featuring books, experimental findings, and scientific and technological accomplishments. Similarly, art institutions and educational establishments in the arts curated exhibitions of artworks and architectural designs. These exhibitions, which highlighted artistic, craft-based, and other cultural contributions, played a crucial role in preserving national identity, fostering connections with the homeland, and promoting Ukrainian culture on the international stage.

Scientific, educational, and art exhibitions organised by the Ukrainian Free University, the Ukrainian Economic Academy, the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov, and other institutions gained widespread popularity. Among them were exhibitions dedicated to the achievements of Ukrainian education, the liberation struggle of the Ukrainian people, the preservation of memory about the past, and the cultivation of patriotism among Ukrainian emigrants (Zubko, 2024, S. 90-91).

The most active cultural and educational, and in this context, exhibition activities were carried out by the staff of the Ukrainian Economic Academy, which not only engaged in educational and scientific activities, but also worked systematically to acquaint Czechoslovak society and its citizens with the achievements of Ukrainian emigrants. In addition to academic lectures, the Academy's teachers gave popular science lectures and organised exhibitions of literature and scientific achievements of the staff and students. Among other things, some lectures aroused great interest not only among students but also among city residents. These included a lecture by Karel Havlíček Borovský on the influence of Czech educators on Ukrainians and a lecture on the activities of President Masaryk. In addition, every year the Academy organised parties in Poděbrady, to which it invited the most influential people in the city (Ukrainska hospodarska, 1935, s. 112–113).

The management and staff of the Ukrainian Economic Academy created several societies and centres, which also participated in many cultural and educational events and exhibitions, presenting their achievements and experience in Czechoslovakia and beyond. Active exhibition activities were

.....
initiated in 1923 through the engagement of faculty and students at an agricultural exhibition held in Prague. The team was awarded diplomas from the Czech Agricultural Council based on the achievements presented. Subsequently, every time the Academy team participated in such exhibitions, it received honorary awards and medals for its exhibits and presentations (Shulha, 2019, s. 111).

Regarding the materials presented at the exhibitions, it is noteworthy that, to promote Ukrainian culture and history, scientists and students of the Academy, upon the request of the Ukrainian Committee in Lviv, produced 20 large maps and diagrams about Ukraine for presentation at the world exhibition in Chicago in 1932 (Biuletен, 1966, s. 5)

The Ukrainian Bibliophile Society, founded by Ukrainian emigrants, played a leading role in uniting bibliographers, librarians, and publishers. Among its primary objectives was the organization of scholarly meetings featuring professional presentations and discussions focused on matters related to Ukrainian bibliography (Ukrainska hospodarska, 1959, s. 72-1). Almost all scientific meetings were accompanied by interesting exhibitions, where new Ukrainian publications were presented or dedicated to a specific topic. Such exhibitions contributed to the popularisation of the scientific achievements of the Ukrainian scientific elite and the development of Ukrainian-Czechoslovak relations in science and culture. Among them were exhibitions dedicated to the works of T. Shevchenko and O. Kobylanska, Ukrainian bookplates, book graphics, and Ukrainian publications in the United States and camps for Ukrainian prisoners of war. One such exhibition took place in 1924 and was dedicated to the 350th anniversary of the Apostle (Gospel) publication in Lviv. Not only representatives of the Ukrainian intelligentsia were invited, but also residents of the cities where they were held.

The majority of exhibitions were critically examined in periodicals through reviews, commentaries, and general discussions. For example, the newspaper "Czechoslovak Republic" published a review of one of the exhibitions of Ukrainian books. The article emphasised that the books presented at the exhibition came from all Ukrainian territories, in particular: Soviet Ukraine, Galicia, Bukovina, and Transcarpathia.

Another exhibition of Ukrainian books was organised by the Ukrainian Bibliophile Society during the International Congress of Librarians and Bibliophiles in Prague in 1926, with the support of the Association of Czechoslovak Librarians. The exhibition featured Ukrainian books published in Ukraine and abroad, periodicals, materials about Ukraine in other languages, works by Shevchenko, and graphics from various publishers and libraries (Z istorii mizhnarodnykh, 1999, s. 129-130).

It is worth noting that in 1932, the Society independently organised a book exhibition during the Ukrainian Scientific Congress held in Prague. Attendees were provided with a catalogue encompassing all published books, with particular emphasis on those displayed at the exhibition (Katalog výstavy, 1933). In 1933, the Society also curated an exhibition of graphic works from the 19th and 20th centuries, featuring contributions from over 100 Ukrainian artists. This event was actively discussed in scientific circles and the media (Z istorii mizhnarodnykh, 1999, s. 129-130). Exhibition activity emerged as a significant aspect of the Ukrainian Historical Institute's scholarly and cultural agenda. Aimed at disseminating knowledge about the cultural and social life of Ukrainians, the Institute regularly organized exhibitions as part of its broader outreach efforts. The inaugural exhibition, dedicated to periodicals from the Transcarpathian region, was held from May 31 to June 2, 1934, in collaboration with the Society of Ukrainian Writers and Journalists. This event was accompanied by a series of lectures and informational sessions. Notably, the exhibition attracted considerable interest from both Ukrainian emigrants and residents of various cities in Czechoslovakia. Later, the Institute's staff curated two additional exhibitions, focusing on early Ukrainian periodicals and contemporary Ukrainian journalism.

The Ukrainian Historical Institute also contributed to exhibitions organized by other institutions, primarily by supplying exhibition materials. Two such exhibitions were held in major Czechoslovak cities: Prague and Brno, thereby enabling broader public access and engagement. One of them took place in Prague and was held at the Central City Bookstore from April 22 to May 7, 1933. The exhibition presented more than seventy illustrated magazines published by the Institute. Another exhibition occurred from October 1 to 15 of the same year at the Czechoslovak Academy of Agriculture. The Institute's staff presented 178 illustrated magazines on literature, art, history, cultural and social life, agriculture, and technology. Importantly, the exhibition also included periodicals intended for children and youth, highlighting the Institute's commitment to diverse audiences. The Ukrainian Historical Institute took part in exhibitions initiated by other institutions, including those held by the Ukrainian Higher Pedagogical Institute in 1934 and 1936 (Zhyvotko, 2014, s. 92; Biuletен, 1932, s. 7-10).

The Ukrainian Historical Institute and the Museum of the Struggle for the Liberation of Ukraine actively engaged in the collection and preservation of archival, library, and museum materials in Prague. The Ukrainian Historical Institute was financially independent, while the Museum of the

Struggle for the Liberation of Ukraine was funded by the government. Oleksandr Mytsiuk, in an article in the journal *Nasha Kultura*, noted that despite these circumstances, these institutions did not compete with each other, but rather complemented each other, serving different segments of Ukrainian émigré society (Mytsiuk, 1937, s. 48).

Despite the challenging circumstances under which it commenced its activities, first in Vienna and then in Prague, the Ukrainian Free University gradually expanded its focus beyond academic and scientific pursuits to include active engagement in cultural and educational initiatives. The University began its activities in Prague under conditions facilitated by the Czechoslovak government in support of Ukrainian émigrés (Ukrainskyi, 1927, s. 68). The University's academic community paid great attention to organising scientific congresses and exhibitions to present its achievements in printed literature to the scientific community in Prague. The initiative to convene the first congress originated with the Ukrainian Academic Committee, and the event was held from October 3 to 7, 1926. This congress served both to highlight the scientific contributions of the Ukrainian scholarly community and to foster connections with Ukrainian research institutions and academic circles within the Czechoslovak Republic and beyond. It is noteworthy that the majority of participants were Ukrainian émigré scholars, with only a small number of participants representing scientists from other European countries. Although the University's achievements at that time were still modest, they were nevertheless presented in a small exhibition aimed at introducing their work to international colleagues (Ukrainskyi, 1928, s. 8-9).

The congress was attended by distinguished Czech professors Bidlo and Pastrněk and Slovenian scientist Matyas Murko, who taught at Charles University then. They sincerely supported their Ukrainian colleagues in their desire to turn Prague into a centre of Slavic science, including Ukrainian science (Ukrainskyi, 1928, s. 10).

During the congress, Ukrainian scientists presented their achievements and opportunities realised in the Czechoslovak Republic. Czech and Slovak researchers expressed particular interest in the prospects for collaborative, forward-looking research across multiple scientific disciplines as proposed by the Ukrainian participants.

The second Ukrainian Scientific Congress was held in Prague from March 20 to 24, 1932, drawing increased interest from a broader range of scholars across European countries (Derysh, 2024, s. 90). This period marked a turning point for many Ukrainian academics in exile, as hopes for returning to their homeland were increasingly diminished. As the Czechoslovak government's aid program was gradually being phased out and there were insufficient funds to support higher education institutions operating in the Czechoslovak Republic, it became clear that it would be impossible to implement a significant part of their plans. The Ukrainian academic community tried to unite and make important joint decisions despite this (Statut, 1932).

A significant accomplishment of the second congress was the organization of a book exhibition at the Central Library in Prague (Ústřední knihovna Praze), which featured about 1,000 titles including scholarly monographs and articles authored by Ukrainian researchers and published by various Ukrainian publishing houses over the preceding decade. It is important to note that, in addition to the congress participants, representatives of Czech scientific circles also visited the exhibition (Ukrainskyi, 1932, s. 2-10).

The scientific and pedagogical staff, along with students of the Ukrainian Free University, were engaged not only in teaching and research activities but also in organizing various events, including exhibitions, aimed at showcasing and promoting their contributions to Ukrainian science (Dzhus, 2019, s. 16-17).

Beyond higher education institutions, cultural, educational, and exhibition initiatives were also undertaken by public organizations established by Ukrainian émigrés within the Czechoslovak Republic, such as foundations, societies, and cultural centres.

Thus, from the very beginning of its activity, the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague set itself the task of becoming a powerful cultural and scientific center of the Ukrainian emigration. At the same time, it considered scientific research and educational work to be the main form of its activity (Salata, 2020, p. 177). However, already in the process of its work, the society began to actively organize broad scientific discussions on various issues and exhibitions of books that were published by members of the society and with their participation (Voron, 2020, s. 102-104).

Among other things, publishing and exhibition activities were one of the main areas of activity of the Ukrainian Public Publishing Fund (the Fund), established by the Ukrainian Civic Committee on April 24, 1923. The Fund published original works and translations into Ukrainian for the educational sector: textbooks for secondary and higher education institutions, reference books, and fiction. To coordinate activities and approve books and textbooks for publication, the Fund established a Publishing Council and an executive body – the Bureau of the Ukrainian Public Publishing Fund (BUGVF) under the leadership of Yevhen Vyrovnyi. The Council was assigned a crucial supervisory role (Halchuk, 1998, s. 43-46).

By the beginning of 1925, the Fund's membership had grown to 112, comprising both individual members and institutional entities. During this period, the Fund published thirty-seven books in various fields, including Ukrainian literary criticism, philosophy, ethnography, anthropology, and art, as well as monographs on mathematics, statistics, agriculture, pedagogy, medicine, history, music, and political economy (Halchuk, 1998, s. 44). In total, by 1926, the Fund had published twenty-four works with a circulation of 52,000 copies. All these works were in high demand among Ukrainian scientists and educators, as well as among the population of the Czechoslovak Republic. Notably, almost a fifth of all Ukrainian books published by the Foundation aroused interest in Czechoslovakia. As for Galicia, given that there were no conditions for the publication of Ukrainian-language scientific works at that time, these books were in great demand there (Maruniak, 1983, s. 658).

In addition to publishing scientific and educational literature, the Ukrainian Public Publishing Fund periodically organised book exhibitions in Prague. One was an exhibition of Ukrainian literature and book graphics in Prague in 1924. One of the documents states that "the Foundation aims to present our new book graphics, while promoting the development of Ukrainian graphics and encouraging Ukrainian publishers to take a greater interest in the design and appearance of books" (Halchuk, 1998, s. 45).

As evidenced by archival documents, the Fund approached the preparation and execution of such exhibitions with a high level of responsibility. An announcement issued by the Bureau of the Ukrainian Public Publishing Fund regarding the organization of the exhibition and the invitation extended to all interested parties clearly indicates that the organizers established specific criteria for the formatting and publication of books intended for display at the exhibition, namely:

The book graphics section may primarily include publications featuring external graphic design elements such as covers, posters, and illustrated works, as well as original graphic designs prepared for yet-to-be-published materials.

Either the complete book with its cover or the cover alone may be submitted for exhibition.

Submitted exhibits will be reviewed by a jury of Professor D. Antonovich, V. Sichinsky, P. Bogatsky, Y. Tishchenko, and a representative of the Society of Plastic Arts in Prague.

Accepted works will be listed in the exhibition catalogue, including details such as the name of the graphic designer, the book title, the publisher, and the place and year of publication (Lyst, 1924, s. 75).

Accordingly, an illustrated catalogue with special articles devoted to Ukrainian book graphics was produced for the exhibition. In our opinion, it was also important that the organisers of the exhibition decided to leave the vast majority of the exhibits in the Ukrainian National Library. Over time, this exhibition of Ukrainian book graphics in Prague became permanent.

The Foundation was particularly active during the years 1923 and 1928. However, its level of activity gradually declined, leading to its dissolution in 1932. Despite its relatively short lifespan, the Foundation made a significant contribution to Ukrainian-language scientific publishing, comparable to that of other interwar publishers that promoted high-quality scholarly, educational, and reference literature in Ukrainian (Rehuliamin, 1923, s. 2).

Conclusions. Thus, various institutions, educational establishments, societies, museums, and related organizations played a vital role in advancing cultural and educational work during this period. They organized book exhibitions and other displays to promote Ukrainian culture and history. A significant part of the exhibitions was thematic and presented Ukrainians as a people striving to preserve their culture and identity and, most importantly, to build their own independent state. Many of these publications are still valuable and engaging in the context of the history of Ukrainian scientific publishing and as a contribution to Ukrainian science in various fields. Many young Ukrainian students at the beginning of their academic and professional careers were actively engaged in these efforts.. The support of the local Czechoslovak population, especially in cities such as Prague, Poděbrady, and Brno, was instrumental in sustaining these initiatives. By the late 1930s, exhibition activities had become a central focus for museums and libraries, although this area still requires comprehensive and detailed academic investigation.

Acknowledgments. I express my sincere gratitude to all members of the editorial board for their insightful consultations provided during the preparation of this article for publication.

Funding. The author did not receive any financial support for the research, writing, and/or publication of this article.

References:

- Biuletен** (1932). Biuletен Ukrainskoho istorychnoho kabinetu v Prazi [Bulletin of the Ukrainian Historical Cabinet in Prague], vyp. 1, 7-10. [in Ukrainian]
- Biuletен** (1966). Biuletен Tovarystva Absolventiv UHA-UTHI [Bulletin of the Society of Ambassadors UHA-UTHI]. Niu-York. Vydavnytstvo Tovarystvo Absolventiv Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii – Ukrainskoho Tekhnichno-Hospodarskoho Instytutu . Ch. 33. 14. [in Ukrainian]

- Boriak, T.** (2014). Ukrainskyi istorychnyi kabinet i fenomen Prazkoho arkhivu. V: Ukraina na istoriografichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy [The Ukrainian Historical Cabinet and the Phenomenon of the Prague Archives. B: Ukraine on the historiographical map of interwar Europe]. *Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 138. [in Ukrainian]
- Danylenko, O.** (2001). Ukrainska emihratsiia v Chekhoslovachchyni (1920-i roky): sotsiokulturnyi aspekt [Ukrainian emigration in Czechoslovakia (1920s): socio-cultural aspect]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of the Peoples of Europe*. Vyp. 10. 37–40. [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_10_8
- Derysh, B. V.** (2024). Ukrainska emihratsiia v mizhvoiennoi Chekhoslovachchyni: reprezentatsiia ukrainskoho pytannia [Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakia: Representation of the Ukrainian Question] *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*. T. 7. 87-94. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.87-94>
- Dzhus, O.V.** (2019) Fakhova pidhotovka molodi yak skladnyk zmistu diialnosti profesiinykh orhanizatsii naukovo-tekhnicnoi intelihentsii ukrainskoho zarubizhzhia pershoi tretyny XX st. [Professional training of youth as an integral part of the content of the professional organizations of the scientific and technical intelligentsia of the Ukrainian foreign state of the first third of the twentieth century] *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of Formation of a Creative Personality in Higher and Secondary Schools*. № 64, T. 1., s. 15-20. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.64-1.3>
- Halchuk, H.** (1998). Ukrainskyi hromadskyi vydavnychy fond u Prazi [Ukrainian Public Publishing Foundation in Prague]. *Bibliografichniy visnyk – Bibliographic Bulletin*. № 1. 43–46. [in Ukrainian]
- Harbuľová, Ľubica** (2019). The life of the Ukrainian emigration in the interwar Czechoslovak period in the works of Czech and Slovenian historians. In *Článok a spoločnosť [Individual and Society]*, vol. 22, Supplement, 120-136. [In Czech] <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.545>
- Havel, Ondřej** (2009) Russian assistance action and the activity of the Ukrainian citizen's committee in Czechoslovakia from 1921–1925. *Historica Olomucensia* 35–(73–87), 73-87. [In English]
- II Ukrainskyi** (1932). II Ukrainskyi naukovyi zizd u Prazi. Lysty z Prahy [II Ukrainian Scientific Congress in Prague. Letters from Prague]. *Tryzub – Tryzub* 17.04. 2–10. [in Ukrainian]
- Katalog** (1933). Katalog výstavy ukrajinské grafiky 12.-26. Praha: Výb. ukr. spolku přátel kn., 15. [In Czech]
- Lyst** (1924). Lyst Ukrainskoho hromadskoho vydavnychoho fondu Vydavnytstvu «Ukrainska mystetska nakladnia» iz zaproshehniam vziaty uchast u pershii Vystavtsi ukrainskykh drukiv i knyzhkovoi hrafiky v Prazi [A letter from the Ukrainian Public Publishing Fund to the Ukrainian Art Booklet Publishing House inviting them to participate in the first exhibition of Ukrainian prints and book graphics in Prague]. Ne piznishe 20 liutoho 1924 r. TsDAVO Ukrainy, fp. 3802, d. 1, spr. 23? vol. 75. [in Ukrainian] https://tsdavo.gov.ua/gmedia/19_3802-1-23-75-jpg/
- Maruniak, V.** (1983). Vydavnycha diialnist ukrainskoi emihratsii v ChSR (1900 - 1945) [Publishing Activity of the Ukrainian Emigration in the Czechoslovakia (1900-1945)]. *Zbirnyk na poshanu profesora doktora Volodymyra Yaniva – Collection in honor of Professor Dr. Volodymyr Yaniv*. Miunkhen. 660. [in Ukrainian]
- Mytsiuk, O.** (1937). Ukrainskyi istorychnyi kabinet u Prazi [The Ukrainian Historical Office in Prague] 1, 48. [in Ukrainian]
- Rehuliamin** (1923). Rehuliamin Ukrainskoho Hromadskoho Vydavnychoho Fondu [Regulations of the Ukrainian Public Publishing Fund]. Prague, 2 p. [in Ukrainian] <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24274/file.pdf>
- Salata, O. O.** (2020). Activities of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague during initial period of World War II (1939 – 1941). *East European Historical Bulletin*, 1(17), 175–183. [in English] <https://doi.org/10.24919/2519-058x.17.219463>
- Shulha, V.** (2019). Ukrainian economic academy (1922 – 1935) as a model of development of agrarian education and science by ukrainian diaspori. *East European Historical Bulletin*, (12), 108–115. [In English] <https://doi.org/10.24919/2519-058x.12.177564>
- Statut** (1932). Statut II Ukrainskoho naukovooho zizdu u Prazi [Statute of the Second Ukrainian Scientific Congress in Prague] URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25936/file.pdf> [in Ukrainian]
- Sukhobokova, O.** (2010). Ukrainskyi kulturno-osvitniy oseredok u Chekhoslovachchyni v 20-kh rr. XX st. [Ukrainian Cultural and Educational Center in Czechoslovakia in the 20s of the Twentieth Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. Vyp. 17. S. 133–137. [in Ukrainian]

- Sukhobokova, O.** (2023). Rol Nykyfora Hryhoriieva v orhanizatsiino-osvitnii diialnosti Ukrainskoho hromadskoho komitetu u ChSR [The role of Nykyfor Hryhoriyv in the organizational and educational activities of the Ukrainian Public Committee in the Czechoslovak Republic]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho unversytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»* - V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences', Vyp. 37, s. 23-35 DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-37-03> [in Ukrainian]
- Ukrainska hospodarska** (1935). Ukrainska hospodarska akademiia v ChSR 1922–1935 [Ukrainian Economic Academy in the Czechoslovakia 1922-1935] S. 112–113. [in Ukrainian]
- Ukrainska hospodarska** (1959). Ukrainska hospodarska akademiia v Ch.S.R. 1922-1935. [Ukrainian Academy of Economics in the Czechoslovak Republic 1922-1935]. Niu-York. Vydavnytstvo Tovarystva Absolventiv Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii ta Ukrainskoho Tekhnichno-Hospodarskoho Instytutu 248 s. [in Ukrainian]
- Ukrainskyi** (1927). Ukrainskyi vilnyi universytet v Prazi v rokakh 1921–1926 [The Ukrainian Free University in Prague in the years 1921-1926] 236 s. [in Ukrainian]
- Ukrainskyi** (1928). Ukrainskyi naukovyi zizd u Prazi 3-7 zhovtnia 1926 r.: zvidomlennia Prezydii orhanizatsiinoi komisii zizdu [Ukrainian scientific congress in Prague on October 3-7, 1926: report of the Presidium of the organizing committee of the congress]. Praha: Derzhavna drukarnia u Prazi,. 4 c. [in Ukrainian]
- Vidnianskyi, S. V.** (1994). Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921–1945 rr.) [Cultural, educational, and scientific activities of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921-1945)]. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 82 s. [in Ukrainian]
- Vidnianskyi, V., Vidnianskyi, S.** (1998). Ukraintsi v mizhvoiennii Chekhoslovachchyni: z dosvidu intehratsii kulturnoho zhyttia slovianskykh narodiv [Ukrainians in interwar Czechoslovakia: from the experience of integrating the cultural life of the Slavic peoples]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky: zb. nauk. prats – International relations of Ukraine: scientific research and findings: a collection of scientific papers*. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. K. Vyp. 7. S. 200-203. [in Ukrainian]
- Voron, N.** (2020). Istoriia ta kultura Ukrainy na storinkakh periodychnykh vydan Ukrainskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva u Prazi (u 1939-1945 rr.). [History and Culture of Ukraine in the Periodicals of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (1939-1945)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History*. 34, 100-109. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-100-109>
- Z istorii mizhnarodnykh** (1999). Z istorii mizhnarodnykh zviazkiv Ukrainy: nauka, osvita (XX - 30-ti roky XX st.): dokumenty i materialy [From the History of Ukraine's International Relations: Science, Education (XIX - 30s of the XX Century): Documents and Materials] Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. K. : [b.v.], S. 129–130 (203) s. [in Ukrainian]
- Zhyvotko, A.** (1940). Desiat rokiv ukrainskoho istorychnoho kabinetu (1930–1940) [Ten Years of the Ukrainian Historical Cabinet (1930-1940)] / Za red. Ya. Prokesha. Praha: Vydvo Min. Vnutr. Sprav. S. 3-4. [in Ukrainian]
- Zubko, O.** (2024). Ukrainska emihratsiia ta cheskyi kulturnyi prostir u 1919–1939 rr. [Ukrainian emigration and the Czech cultural space in 1919-1939]. *Litopys Volyni. – Chronicle of Volyn. Chys.* 30, s. 89-93 DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.13> [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 14.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.07.2025

The Prague-podebrad period of Volodymyr Yakovych Shevchenko's Life (1926–1934)

Olha Je. Zubko

Vasyl Stus' Donetsk National University

PhD. (History), Senior Lecturer (Ukraine)

email: zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofsciences.com/wos/author/rid/ACP-6458-2022>

Anatolii P. Kotsur

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Dr (History), Professor (Ukraine)

email: KotsurAP@meta.ua

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Researcher ID Web of Science: B-8484-2019

Scopus ID: 57203395714

Abstract

The purpose of the article is to reconstruct the biography of the head of the “Czechoslovakian intelligence point” of the SC UPR in exile in 1926–1934, Volodymyr Yakovych Shevchenko, and to analyze the reasons why the “Czechoslovak intelligence point” could not function at full strength. **The research methodology** is based on the principles of certainty, specificity, recognizability, causality, involving such methods of research into the life and activities of the Ukrainian emigration community in interwar Czechoslovakia as reading into emigration texts (research reflections on the circumstances and conditions under which this or that information was presented in the text); focusing attention on emigration behavior and consciousness (verbal reproduction (verbal reconstruction) of an “active emigrant” who, on the “life-event scene” under given circumstances (temporary, political), vividly illustrates the situation in which he finds himself; who constructs various social roles together with other refugees and fulfills them himself); dialogue with the emigrant using his ego-documents (biographies, memoirs, diaries, letters), research transliteration of the emigrant’s thoughts and words (research concern, empathy, and sympathy), comparison or selection by the researcher of excerpts of texts related to the topic, which are structured according to “facts”, “contexts”, “subjective significance for the emigrant” for analysis of the received formalized material from the point of view of repeatability of information. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of information about the Prague-Podebrady period of Volodymyr Yakovych Shevchenko’s life; the ways, methods and forms that he used in the development of the “Czechoslovakian intelligence point”. **Conclusions.** The life and activities of Volodymyr Yakovych Shevchenko in 1923(1924)–1934 in the interwar Czechoslovakia are a vivid illustration of the impossibility of cooperation and coexistence between the Wennerites and the Shapovalovites in the territories of this country, which made the work of the intelligence officer impossible. In addition to ideological differences, it was necessary to take into account the achievements of the interbellum period - scientific and technological progress and the cultural revolution, a period when for the once again in the history of mankind life really improved. Under such conditions, the majority of Ukrainian immigrants, former soldiers and participants in the National Liberation Struggle of 1917–1921, tried to realize themselves professionally and socially outside the boundaries of intelligence and counterintelligence.

Keywords: Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, intelligence, counterintelligence, state center of the UNR in exile, military intelligence services, Volodymyr Shevchenko.

Працько-подоєбрадський період життя Володимира Яковича Шевченка (1926–1934 рр.)

Ольга Зубко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofsciences.com/wos/author/rid/ACP-6458-2022>

Анатолій Коцур

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: KotsurAP@meta.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7015-8052>
Researcher ID Web of Science: B-8484-2019
Scopus ID: 57203395714

Анотація.

Метою статті є реконструювання біографії керівника «чехословацького розвідпункту» ДЦ УНР в екзилі в 1926–1934 рр. Володимира Яковича Шевченка та аналіз причин, через які «чехословацький розвідувальний пункт» не зміг функціонувати на повну силу. **Методологія дослідження** базується на принципах визначеності, конкретності, пізнаваності, причинності із залученням таких методів дослідження життя та діяльності української еміграційної спільноти в міжвоєнній Чехословаччині як вчитування у еміграційні тексти (дослідницькі роздуми про те, за яких обставин та умов подана в тексті та або інша інформація); фокусування уваги на еміграційних поведінці та свідомості (вербальне відтворення (вербальна реконструкція) «емігранта активного», котрий на «життєво-подієвій сцені» за заданих обставин (тимчасових, політичних), яскраво ілюструє ситуацію, в якій опинився; котрий конструє разом з іншими біженцями різні соціальні ролі і сам виконує їх); діалог з емігрантом за допомогою його еґо-документів (біографій, мемуарів, щоденників, листів), дослідницька транслітерація думок та слів емігранта (дослідницькі небайдужість, емпатія та співпереживання), співставлення або виділення дослідником уривків текстів, дотичних до теми, які структуруються за «фактами», «контекстами», «суб'єктивною значущістю для емігранта» для аналізу отриманого формалізованого матеріалу з погляду повторюваності інформації. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу інформації про празько-подоєвський період життя Володимира Яковича Шевченка; шляхи, методи та форми, які він застосовував при розбудові «чехословацького розвідпункту». **Висновки.** Життя та діяльність Володимира Яковича Шевченка в 1923(1924)–1934 рр. у міжвоєнній Чехословаччині – яскрава ілюстрація неможливості співпраці та співжиття уенерівців й шаповалівців на теренах цієї країни, що й перешкоджало роботі розвідника. Окрім ідеологічних розбіжностей доводилося рахуватися зі здобутками доби інтербелуму – періоду науково-технічного прогресу й культурної революції, коли вчергово в історії людства реально поліпшився побут. За таких умов більшість українських вихідців, колишніх вояків учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., намагалася реалізувати себе фахово та соціально поза межами розвідки та контррозвідки.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, розвідка, контррозвідка, державний центр УНР в екзилі, військові спецслужби, Володимир Шевченко.

Постановка проблеми. Необхідність розвідки та контррозвідки обумовлена забезпеченням національної безпеки та захисту інтересів держави: розвідка дозволяє отримувати інформацію про потенційні загрози та ворожі наміри, а контррозвідка – запобігати цим загрозам та захищати державні таємниці. Історія розвідки та контррозвідки в Україні починається в добу національно-визвольних 1917–1921 рр. Перший підрозділ загальнодержавної зовнішньої розвідки для проведення розвідувальної роботи щодо активно діючих проти УНР ворогів, а також стосовно країн – потенційних супротивників і можливих союзників офіційно постав 24 січня 1919 р.

Опинившись за межами України внаслідок поразки Української революції, українська військова спецслужба змушена була скоригувати свою роботу. Головну увагу було сконцентровано на здобутті об'єктивних відомостей про військове й політичне життя в УРСР/УРСР з метою вироблення адекватної тактики подальшої боротьби. В умовах відносно ізоляції, нелегального становища Державного центру УНР в екзилі, активної протидії радянських спецслужб і відповідних органів деяких країн перебування та й, зрештою, глибокої конфліктності та політичної боротьби в середовищі самої української еміграції, така діяльність забезпечувалася виключно в співпраці зі спецслужбами інших країн. Втім, і про це треба відверто сказати, у досліджуваній період спецслужби ДЦ УНР не були і не могли бути самодостатніми через низку об'єктивних та суб'єктивних причин. За рівнем співпраці з розвідкою екзильного уряду першість протягом усього досліджуваного періоду утримували спецслужби Польщі. Це стосується і практичної допомоги в організації уенерівських спецслужб, і співпраці в окремих розвідувальних пунктах на кордоні Польщі та УСРР, і використання спільної агентури, тощо, та й, зрештою, фінансування, яке надавала «Двуйка» (Сідак, 2002).

Українську «Sekcja Drugi» в 1926–1928 р. очолював полковник Микола Чеботарів (1894–1972), а з 1928 р. по 1936 р. – генерал Всеволод Змієнко (1886–1938). Більшість її співробітників працювала поза штатом («на місцях»). До роботи військової спецслужби пряме відношення мали багато уенерівських діячів, здебільшого колишніх вояків Армії УНР, до усього активно сприяли спецслужбам голови та провідні діячі товариств колишніх вояків Армії УНР на Балканах, в Туреччині, Румунії.

Розбудувати розвідувальний пункт і налагодити його роботу в міжвоєнній Чехословаччині було доручено сотнику Володимиру Яковичу Шевченку – керівнику сектору досліджень «Наступ» Генерального штабу Військового міністерства Державного центру УНР в екзилі, студенту-подебрадцю в 1926–1930 рр. «Ви на Чеському терені, – писав Шевченку генерал Змієнко 18 квітня 1929 р. – плаваєте як риба в воді, зазнайомлені з місцевими тертями, певно маєте оцінку осіб тамошньої української еміграції, знаєте політичні їхні симпатії та антипатії, як рівно ж хто стоїть позаду тих чи інших організацій, хто працює на користь ворогів наших...». (Сідак, 2002).

Аналіз джерел та новітніх досліджень. На сьогодні серед змістовних праць, які комплексно висвітлюють діяльність розвідки й контррозвідки ДЦ УНР саме в 1925–1938 рр., тобто в нових (еміграційних) умовах, – дві монографії та одне дисертаційне дослідження.

Першою є монографія засновника наукової школи з вивчення історії розвідки та контррозвідки України (Національна академія Служби безпеки України), генерал-лейтенанта Володимира Сідака (1938–2019): «Спецслужби держави без території: люди, події, факти». (Сідак & Вронська, 2003), у якій активізація діяльності уенерівської еміграції пов'язується з поверненням до влади в 1926 р. Ю. Пілсудського та його дозволом утворити Генеральний штаб Міністерства військових справ ДЦ УНР. В монографії вказано, що структурно Генеральний штаб складався з трьох секцій: перша здійснювала перереєстрацію колишніх військових Армії УНР та займалася організаційною розбудовою майбутнього війська; друга проводила розвідувальну та контррозвідувальну діяльність, поширювала на території УСРР/УРСР агітаційну літературу, третя (пропагандистська) виготовляла агітаційну літературу. Головною метою розвідувальної роботи ДЦ УНР у 1925–1938 рр., на думку дослідників, було використання здобутої інформації для підризу існуючої в Україні радянської системи.

Другою є спільна монографія румунського дипломата Вадима Гузуна та українського історика Валерія Власенка, що висвітлює діяльність «румунського розвідпункту» крізь призму життя лідера української еміграційної спільноти в цій країні – Гната Порохівського (1888–1952). (Guzun & Vlasenko, 2016).

Дисертаційне дослідження кам'ячанки Лариси Підгірної «Діяльність нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» Державного центру УНР в екзилі (1929–1935)» натомість інформує про діяльність «турецького розвідпункту» крізь призму життя лідера української еміграційної громади Стамбула – Володимира Мурського (1888–1935). (Підгірна, 2025).

Спеціальні наукових праць з історії та діяльності «чехословацького розвідпункту» ДЦ УНР в екзилі не має. Дотичними до теми є: дисертаційне дослідження Олександра Лісова «Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки і контррозвідки України у 1917–1991 рр.»; наукова розвідка Івана Гоменюка «Фронт без окопів»; Матеріали Міжнародної наукової конференції «Історико-культурний феномен Української господарської академії в Подебрадах»; статті О. Кравчука та Н. Кузьмінець; О. Мельничука та О. Кравчука; О. Сухобокової; В. Очеретяного.

У дисертаційному дослідженні Олександра Лісова вказано, що історіографію розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ДЦ УНР в екзилі у вузьких хронологічних межах (1925–1936 рр.) становлять дослідження з історії українських військових формувань інтернованих у таборах Польщі, Румунії та Чехословаччини. Оскільки саме тут спецслужби здійснювали комплектацію кадрів та розбудовували агентурну мережу. (Лісов, 2016).

У науковій розвідці Івана Гоменюка «Фронт без окопів» проаналізовано не тільки роботу української розвідки в еміграційних умовах в декількох країнах Європи та на території Волині і УСРР у 1921–1937 рр., а й подано, зокрема, організаційну структуру сектору «Наступ». (Гоменюк, 2025).

Матеріали Міжнародної наукової конференції «Історико-культурний феномен Української господарської академії в Подебрадах» (Харків–Київ–Прага 25 листопада 2022р.) в свою чергу є найновішими матеріалами з історії та діяльності Української господарської академії в Подебрадах. (Аксьонова, Н. & Хланьова, Т. & Величко, Г. (ed.), 2025). В них констатується: діяльність цього технічного вищого навчального закладу була скерована на майбутнє України і це з урахуванням науково-технічного прогресу та культурної революції доби інтербелуму. Тому Академія «розбудувала» свій навчальний процес з урахуванням як українських (майбутніх), так і світових технічних запитів, беручи до уваги гендерну та вікову категорію власних студентів –

здебільшого чоловіків від 18 до 45 років, котрі, незважаючи на усілякі перешкоди, намагалися набути високого соціального статусу як безпосередньо в Чехословаччині, так і в майбутньому в Україні.

Українській господарській академії в Подебрадах присвячена і стаття О. Кравчука та Н. Кузьмінець «Президент Чехословаччини Томаш Гарріг Масарик і утворення Української господарської академії». (Кравчук & Кузьмінець, 2022), в якій висвітлено організаційну розбудову УГА в рамках концепції політики підтримки Т. Г. Масариком емігрантів з теренів монархії Романових.

У статті В. Виздрика та К. Курилишина «Український громадський комітет у 1918–1921 рр. (За матеріалами періодичного видання «Діло»)» подано розгорнутий аналіз діяльності Українського громадського комітету щодо соціального забезпечення, правового захисту та медичної допомоги українським військовополоненим, інтернованим солдатам та інвалідам війни, що допомогло у відповіді на питання чому вояки-прихильники ДЦ УНР в екзилі, попри ідеологічні розбіжності, і в подальших роках зверталися по допомогу до УГК (Виздрик, В. & Курилишин, К., 2022).

О. Мельничук та О. Кравчук прорецензували енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині «Україна поза Україною», котрий впорядкувала О. Пеленська. (Мельничук & Кравчук, 2019).

О. Сухобокова зосередилася на розгляді питань створення Соціалістичної Ліги нового Сходу та Українського культурно-освітнього осередку в Чехословаччині у 1920-х рр. (Сухобокова, 2010; 2018), що проілюструвало не тільки сильні позиції есерів у еміграційному українському осередку зокрема, а й ідеологічну неможливість співпраці між есерами та радикал-демократами загалом.

У статті В. Очеретяного «Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР у Празі 1921–1923 рр.» (Очеретяний, 2019) натомість висвітлено роботу українських дипломатів щодо забезпечення продовольчої безпеки, поставки зброї та підтримки на міжнародно-політичній арені. Вона фактично – нагадування сучасникам, за що сьогодні вмирають українські військові й якому ворогу вони протистоять.

Отже, діяльність «чехословацького розвідпункту», як і біографії його очільників зі співробітниками, – на теперішній час поза фокусом уваги українських і закордонних дослідників.

Мета статті. Метою статті є реконструювання біографії керівника «чехословацького розвідпункту» ДЦ УНР в екзилі в 1926–1934 рр. та аналіз причин, через які «чехословацький розвідувальний пункт» не зміг функціонувати на повну силу.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнній Чехословаччині, на теренах якої на початку 1920-х знайшли притулок близько 20 000 українських вихідців, «в одному човні» опинилися представники різних політичних угруповань: монархісти (гетьманці), націоналісти, ліберал-демократи (уенерівці) та соціалісти (шаповалівці). І хоча «Празький петлюрівський центр» (49 осіб) (Стрілець, 2002) був представлений відомими «іменами» – Максимом Славінським (1868–1945), Олександром Лотоцьким (1870–1939), Олександром Шульгиним (1889–1960), Андрієм Яковлівим (1872–1955), Костянтином Мацієвичем (1873–1942), Федором Слюсаренком (1886–1958), Зінаїдою Мірною (1873–1950), Іваном Мірним (1872–1937), Борисом Лисянським (1892–1952), Євгеном Гловінським (1894–1964), Агенором Артимовичем (1879–1935), Леонідом Білецьким (1882–1955), Федором Гулою (1890–1953), Мироном Дольницьким (1892–1968), Софією Русовою (1856–1940), Оттоном Ейхельманом (1854–1943), Аркадієм Животком (1890–1948), Галиною Мазуренко-Боголюбовою (1901–2000), Степаном Сірополком (1872–1959), Маркіяном Терлецьким (1855–1963), Миколою Тимченком (1882–1956), Федором Швецем (1882–1940), Сергієм Шелухиним (1864–1938), Якимом Яремою (1884–1964), Аполінарієм Маршинським (1865–1929), Трохимом Пасічником (1896–1968), Всеволодом Петрівим (1884–1948), Степаном Ріпецьким (1894–1986), Степаном Риндиком (1887–1972), Федором Шешком (1877–1944) – він поступався у впливовості шаповалівському Українському громадському комітету.

Вагомо й те, що уенерівські позиції не поділяла й більшість студентів-наддніпрянців Української господарської академії в Подебрадах. І це попри те, що усі вони були колишніми вояками Армії УНР. Українська молодь, опинившись за кордоном у «науково-технічні двадцяті», натомість прагла не так воювати, як фахово та соціально реалізуватися.

Менша впливовість уенерівців в українському еміграційному осередку пояснювалася не тільки ідеологічними розбіжностями, а й їх ставленням щодо власного перебування у міжвоєнній ЧСР. Для прихильників Симона Петлюри міжвоєнна Чехословаччина була лише проміжним етапом (проміжною країною) на шляху до визнання гегемонії ліберал-демократизму західноєвропейською та північноамериканською демократіями.

Розвідпункт у Чехословацькій республіці в 1926–1934 рр. випало розбудовувати харків'янину (с. Пісочин Харківського повіту Харківської губернії) Володимирі Шевченку. Людині,

котра несла в собі відбиток історичної та культурної доби, а, отже, вийшла на арену громадського життя політично свідомою особистістю.

Офіційна біографія Володимира Яковича Шевченка – дуже лаконічна. У «Curriculum vitae» він відзначав, що в 1916 р. закінчив 8 класів 2-ї Харківської державної гімназії. А у жовтні того ж року потрапив до війська як студент 1 курсу фізико-математичного факультету Харківського університету та був скерований до студентського батальйону в м. Царицин. (За іншими даними Шевченко був студентом Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісоводства). У грудні 1916 р. потрапив до Одеської Сергіївської військової артилерійської школи, яку закінчив у липні 1917 р. Встиг відзначитися на Південно-Західному фронті. У січні 1918-го в Києві вступив до 72-го окремого важко-польового артилерійського дивізіону. Однак після того, як цей дивізіон саморозпустився та «збільшовичився», повернувся додому. «При навалі большевиків у грудні 1918 р. я був мобілізований Директорією УНР і відірваний від науки, щоб збройно боронити здобутки кривавиці селянина на землі і всієї Української Нації в своїй Молодій Державі». (Коваль & Моренець & Юзич, 2020, с. 331).

А ось про перебіг життя Володимира Шевченка в 1919–1920 рр. свідчить вже його колега – сотник Леонід Бачинський (1896–1989). Він вказує, що в квітні–травні 1919 р. Шевченко – учасник позиційної боротьби над річкою Збруч та бою під містечком Шатавою у складі Синього полку 3-ї (Залізної) дивізії. «А під Купелем, Базалією та Красиловим у тому ж році воював у складі Запорозької групи». (Бачинський, 1966, с. 25).

У 1919–1920 рр. Володимир Шевченко: учасник літнього походу на Київ об'єднаних українських армій (липень–вересень 1919 р.); вояк окремої кінно-гірської батареї Запорозького корпусу (жовтень–листопад 1919 р.); командир кінного полку Гайсинсько-Брацлавської повстанської бригади отамана Ананія Волинця (1894–1941); тимчасово виконуючий обов'язки командира 3-ї легкої кінної батареї 9-го гарматного куреня 3-ї Залізної дивізії (з 23 жовтня по 21 листопада 1920 р.).

Після виходу за кордон (1921–1922 рр.) перебував у таборах Ланцута та Каліша (Польська республіка). У Ланцуті Володимир Якович – командир батареї 3-ї запасної стрілецької бригади. А у Каліші – лектор теорії артилерії Спільної юнацької школи (до січня 1922 р.), член комісії з перекладу підручника артилерії Гонорової ради 3-ї Залізної дивізії та член Гонорового суду 3-ї гарматної бригади цієї ж дивізії.

Саме тут у Польщі розпочалися його непрості співпраця з Миколою Юхимовичем Чеботарієм (1884–1972) – керівником української розвідки до 1928 р. У поле зору Чеботаріва Шевченко потрапив як випускник академічних курсів Генерального штабу Армії УНР (закінчив у червні 1922 р.) (СЗРУ. Персоналії, 2025). Шевченко мав здобути вищу освіту в одній з європейських Військових академій, чим й вирішив скористатися Чеботарієм. Обіцяючи сприяння та підтримку в цьому питанні, він не тільки інформував та наставляв (щодо налагодження контактів із симпатиками уенерівської спрямованості, підготовки їх до рішучих дій в перспективі; виявлення лояльності кандидатів до еміграційних уенерівських угруповань; пошуку ймовірного компромату на діючих членів громади; дискредитаційної, розкладової роботи проти політичних опонентів в еміграційному середовищі; здійснення пропагандистських заходів серед української еміграції загалом; боротьби з агентами ДПУ у власних лавах, виявлення їх у середовищі інших політичних еміграційних угруповань), а й намагався «використати» Шевченка як особистого інформатора.

Маємо дві дати переїзду Володимира Яковича з Каліша до Подебрад: 1923 р. та 1924 р. Перша дата подається Службою зовнішньої розвідки України: «Із 1923 року жив у Чехословаччині». (СЗРУ. Персоналії, 2025). Друга обґрунтовується тим, що вже 9 липня 1924 р. Шевченко учасник 2-го звичайного з'їзду Центрального союзу українського студентства (ЦеСУСу) (Коваль & Моренець & Юзич, 2020, с. 332).

Переїзд Володимира Яковича з Польської Республіки до міжвоєнної Чехословаччини відбувся, як і в більшості калішан, за допомогою «зеленої візи». Спершу сотнику довелося залізницею добиратися до Кракова, звідти до Нового Сончу, далі – пішака Карпатами через «Бабину гору» до кордону. А потім пересідати вже на потяги, що курсували через Ораву та Кежмарок на Тврдошін або Брно, звідки було зручно добиратися до чехословацької столиці. Дотримуємося думки, що, діставшись до Праги, Володимир Шевченко скористатися допомогою шаповалівського Українського громадського комітету (1921–1925) аби закріпитися в цій країні.

Як саме та де проживав Володимир Якович у 1923–1924 рр. на чехословацьких теренах – достовірно невідомо. Швидше за все, як і більшість українських вихідців, у дешевшому Празькому передмісті. Відсутня інформація і про те, чим саме заробляв на прожиття. В цьому питанні виходимо з того, що як керівник нелегального розвідпункту Шевченко отримував заробітну плату в розмірі 300 польських злотих.

Для міжвоєнної Чехословаччини це була досить пристойна сума, бо польський злотий, що постав 29 квітня 1924 р., у міжвоєнний час був однією із найстабільніших валют. Його курс до

.....
американського долару тримався в межах 4–5:1 до 1938 р. Тільки в 1926 р. через травневий переверот курс польського златого сягнув 11–13 злотих за 1 долар. Отже, 300 польських злотих дорівнювало 40–60 американським доларам (Зубко & Коляструк, 2023, с. 132).

Тоді як офіційний курс чехословацької крони до американського долара в 1923–1933 рр. становив: 100:3, тобто три долари дорівнювали ста кронам (Зубко, 2010, с. 85). А 300 польських злотих дорівнювали 3 600 чехословацьких крон. Фактично, це була заробітна плата чехословацьких військових: капітана військового штабу – 2 653 крон, штатного офіцера у міністерстві – 3 765 крон. (Зубко & Коляструк, 2023, с. 134).

Сума, ще раз наголосимо, – достатня для прожиття у 1920-х з урахуванням наступних цін: 3 крони 30 гелерів коштував літр молока, 3 крони 20 гелерів літр пива, 8 крон 45 гелерів – один кілограм пшеничного борошна, 23 крони – один кілограм свинини, 48 крон 80 гелерів – один кілограм вершкового масла. Чоловіче взуття можна було придбати за 210 крон. Вартість квитка до театру становила 10 крон, за чоловічу стрижку в перукаря потрібно було заплатити 4 крони. (З історії Закарпаття, 2022).

Достовірно відомо інше: у 1923–1924 рр. разом із сотником Іваном Орлом-Орленком (1896–?) Володимир Якович працював над проектом мілітарної підготовки української еміграції в цілому. Проект був підтриманий генералом-хорунжим М. Капустянським (1879/1881–1969) і переданий на розгляд фахівців Генерального штабу УНР. (Визвольні змагання, 2003, с. 272).

В листах полковника Чеботаріва до сотника Шевченка за 1924 р. – здебільшого обговорення питання можливого навчання у Військовій академії Королівства Італія. Однак у листі від 12 травня знаходимо констатацію Миколаєм Юхимовичем цілковитої неможливості співпраці ліберал-демократів з соціалістами (нагадуємо, однієї з причин того, чому розбудова розвідувального пункту не вийшла): «...Аналізуючи не тільки ролі окремих осіб, а і тактику наших політичних партій, приходиш до висновку, що всі вони, борючись за Самостійну Україну, в останній період боротьби, самі не були глибоко переконаними самостійниками. Візьміть бувших с[оціалістів]-ф[едералістів], теперішніх радикалів. Так, люди освічені, чесні і свідомі патріоти, але хіба це борці, хіба це люди практики, хіба в них мається воля державника, без котрої не може бути всякий державний муж? Це люде компромісові, котрі врешті можуть погодитися і на культурну автономію при відповідних умовах. А яку роль вони грали і грають зараз? с[оціал]-демократи і с[оціалісти]-ре[волюціонери], у котрих на першому плані були соціальні питання, і котрі більше працювали для «історії», а не для здійснення Самост[ійної] Укр[аїни]. І коли придивитися до кожного зокрема, то, віддаючи їм належне значення, приходиш до переконання необхідності утворення сильної групи самостійників, котра б при деяких умовах, і де б то хто з неї не був, мусила б гостру провадити боротьбу за Самостійну Україну». (Визвольні змагання, 2003, с. 192–193).

У 1925 р. перед Шевченком постають інші завдання: підготовка до створення Товариства колишніх вояків армії УНР у ЧСР (гуртуванням симпатиків ДЦ УНР в екзилі); таємний нагляд за Олександром Шаповалом (1888–1972) – гетьманцем і завідувачем бібліотеки УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі – та пошук майбутніх резидентів серед членів Управи ЦеСУСу.

Якщо з гуртуванням симпатиків та пошуком резидентів – цілком зрозуміло, то таємний нагляд над Олександром Андрійовичем Шаповалом пояснювався необхідністю контролю ситуації напередодні створення у міжвоєнній ЧСР Українського національного об'єднання (УНО). Його створення – ініціатива Молодіжної ліги українських націоналістів. Тоді як колишній військовий комісар Директорії (спершу есер, а згодом гетьманець), мав чималий авторитет серед еміграційної молоді, до усього українська еміграційна спільнота в Празі та Подебрадах була обізнана про листування між О. Шаповалом й ідеологом монархістів В. Липинським (1882–1931). До пражської УДРП у серпні 1925 р. «приєдналися» Український Військовий Союз, Союз українських хліборобів в ЧСР. 13 листопада 1925 р. була навіть прийнята політична платформа запропонованої організації, проект якої розробляли представники пражської УРДП. Однак сторони, вчергове, через ідеологічні розбіжності, не досягли згоди.

Володимир Якович Шевченко – студент УГА в Подєбрадах (1926 р.)

У 1926 р. Володимир Якович став студентом агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подєбрадах. Вибір ним цього навчального закладу серед інших, не тільки українських еміграційних, а й чехословацьких, був і свідомим і виправданим, що пояснювалося декількома причинами.

По-перше, Українська господарська академія цілковито відповідала добі інтербелуму – періоду науково-технічного прогресу й культурної революції, коли вперше в історії людства реально поліпшився побут. У 1920-х рр. чехословацьке суспільство продовжувало ознайомлюватися як з технічними відкриттями Першої світової війни (засобами гігієни, вологими серветками, паперовими носовими хустинками, кварцевими лампами, чайними пакетиками, наручними годинниками, застібками-блискавками, засобами для гоління з нержавіючої сталі, окулярами та майками), так і з першими авторефрижераторами, електроенцефалографами, контактними лінзами, бульдозерами, асфальтоукладачами, поліграфом, кінематографом, телеграфом, банківськими (Western Union) й поштовими переказами. До усього, з 1924 р. міжвоєнна Чехословаччина почала й сама активно розбудовувати шосейні дороги, оскільки швидкими темпами розвивався її літакопром з автопромом: випускалися стійкі, елегантні, надійні та економні «шкодовки» концерну «Škoda Auto» на бензині та керосині. Тому Академія організовувала свій навчальний процес так, щоб працювати на майбутнє України, враховуючи українські та світові технічні запиту й беручи до уваги гендерну та вікову категорію своїх студентів – здебільшого чоловіків від 18 до 45 років, котрі, незважаючи на усілякі перешкоди, намагалися набути високого соціального й фахового статусу.

УГА мала три факультети: 1) агрономічно-лісовий (з відділами агрономії та лісівництва); 2) інженерний (з гідротехнічним та хіміко-технологічним відділами); 3) економічно-кооперативний (з економічним, кооперативним та статистичним відділами). Інженерний факультет готував фахівців у царині цукроваріння, ферментаційної хімічної промисловості (гуральництва, броварства, виробництва дріжджів, оцту, вина, оброблення шкіри, технології туків (мінеральних добрив), дерева), гідромеліорації, а також фахівців у галузі переробки нафти й вугілля. Агрономічно-лісовий зосереджувався на підготовці агрономів, лісівників, бджолярів і ветеринарів, тоді як економічно-кооперативний факультет навчав оперувати бухгалтерією, розумітися на кооперації, яку вже в той час розглядали як третій сектор економіки – «третю альтернативу» приватному та державницькому підприємству. До усього цей факультет випускав також урядовців, консульських службовців, торговельних представників.

По-друге, серед українських вихідців міжвоєнної ЧСР існували два внутрішніх рейтинги, з якими Володимир Шевченко мусив рахуватися: «рейтинг вишів» і «рейтинг професій». Першість у «рейтингу вишів» тримала Українська господарська академія, «срібло» було за Українським вищим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова, а ось «бронзу» утримував Український вільний університет. Майже таким самим був і «рейтинг професій», де освітяни (УВПІ

ім. М. Драгоманова) поступалися інженерам, економістам, бджолярам та ветеринарам (УГА в Подєбрадах). Різниця полягала тільки у третьому, четвертому та п'ятому місцях: третє місце займали бібліотекарі (УВУ), четверте – фармацевти (УВУ), а на п'ятому перебували юристи (УВУ). (Шрамченко, 1926).

Якщо ж відштовхуватися від інформації про те, що Володимир Якович навчався до національно-визвольних змагань в Ново-Олександрівському інституті сільського господарства і лісоводства, то обрання ним агрономічно-лісового факультету (підвідділу лісівництва) – цілком закономірне.

Однак у професійному плані рік приніс сотнику нові та не зовсім добрі виклики. Вбивство Симона Петлюри значно уповільнило створення Товариства колишніх вояків армії УНР у ЧСР й спричинило черговий об'єднавчий процес, в якому взяли участь вже УРДП, УСДРП, УПСР, Ліга українських націоналістів і ЦеСУС. Єдині та остаточні об'єднавчі збори усіх цих сторін відбулися в червні 1926 р. Однак сторони звично не дійшли згоди: як соціалісти, так і демократи одноосібно бачили себе на чолі Українського національного об'єднання (УНО).

У 1927–1929 рр. голова «чехословацького розвідпункту» проживав у Подєбрадах. Він був сусідом відомого громадського діяча, благодійника, мецената української культури, агронома, землевласника, видавця й публіциста Євгена Харламповича Чикаленка (1861–1929). Міркуємо, що таке «сусідство» було викликане двома причинами. Найперше – фаховою необхідністю, адже Чикаленка міг багато чому навчити, проконсультувати щодо дипломної роботи. По-друге, сусідство з Чикаленком було викликане й розвідувальною необхідністю. Євген Харлампович, який в УГА обіймав посаду голови Термінологічної комісії, мав чимало клопотів через підтримку поворотників. А полковник Чеботарів, як і аграрій Чикаленко, вбачав у поворотниках, а ще й у «зміновівівцях», добрих союзників у боротьбі за незалежність України та просив Володимира Шевченка тримати останніх у «полі зору».

Навчання у Господарській академії давалося Володимирі Яковичу легко. У цих роках сотник Шевченко вивчав метеорологію з кліматологією, фітопатологію та бактеріологію сільського господарства, фізіологію сільськогосподарських тварин, ентомологію, ґрунтознавство і геодезію, загальне хліборобство, луківництво й болотознавство, молочарство, дрібні галузі скотарства, агрохімію, сільськогосподарське машинознавство (УГА в Чехословацькій республіці, 1927, с. 15). А ще він розпочав завчасно написання дипломної роботи з теми «Агрономічна організація в УССР».

У ці ж роки, за підтримки декана факультету Бориса Іваницького (1878–1953), у навчальний процес студентів-агрономів та студентів-лісників уводилося користування фотокамерами. У 1919–1939-х в ЧСР найбільш популярною була стереоскопічна фотокамера «Comrig» німецької фірми «F. Deckel» (1912–1952). Оренда такої камери становила всього 25 гелерів за добу. (ЦДАГОУ, ф. 269, оп.1, спр. 893, арк. 90). Користувався такою фотокамерою і студент Шевченко. Так відомо, що він щороку (до 1930-го) на День лісу (2 квітня) разом з іншими подебрадцями-лісниками засаджував ділянки над річкою Лабою певними видами дерев, а потім за допомогою фотокамери та фотокарток відстежував їх зріст та розвиток. (ЦДАГОУ, ф. 269, оп.1, спр. 893, арк. 83). А ось інформації щодо використання фотокамери ним в розвідувальних цілях не маємо.

Інженер-лісник, голова «Українського Соколу» в міжвоєнній ЧСР, полковник Василь Прохода (1891–1971) згадував, що Володимир Якович був добрим промовцем на студентських зібраннях з докладно продуманими і опрацьованими рефератами. А його статті на сторінках часопису «Гуртуймося» відзначалися творчим ентузіазмом і вірою в перемогу української справи. «При відповідних обставинах він був би поважним науковцем». (Прохода, 1966, с. 6).

Останні листи Миколи Чеботаріва до Володимира Шевченка датуються 1927 роком. Їх тематика – особистий архів Симона Петлюри та наявність компромату на близьких до нього осіб, зокрема на генерала-хорунжого, військового міністра ДЦ УНР в екзилі Володимира Петровича Сальського (1885–1940), якого Чеботарів вважав винним у тому, що справа з Військовою академією в Шевченка не склалася. «Сальський має рацію мене нанавидіти, бо багато мається фактів в моїх руках проти нього». (Визвольні змагання, 2003, с. 16).

Навчання сотника Шевченка в 1926–1928 рр. передбачало стипендію. Її розмір складав 400–450 чехословацьких крон. Стипендія виплачувалася в рамках «Руської допомоги акції». Проте, вже з другої половини 1927 р. у міжвоєнній ЧСР «Руська допомогна акція» почала згортатися, і тому його старші курси (3-й та 4-й) в 1928–1930 рр. були «безстипендіальними». Виживати в ті роки допомагали ті ж «розвідувальні» 300 злотих. Про зміну цін поки не йшлося, незважаючи на економічну кризу 1929–1933 рр. (Першу республіку чехів і словаків економічна криза зачепила лише в 1932 р. і розтягнулася в країні до 1935 р.).

1928 рік став роком фактичного згортання розвідувальної діяльності Шевченка. Офіційна причина – усунення в січні 1928 р. його куратора, полковника Чеботаріва, від обов'язків керівника Другої секції, а з серпня 1928 р. й з посади командира охорони Головного Отамана

Військ УНР. Неофіційна – вроджені сотниківські обережність й прагнення дістатися суті справи. Деталізація Чеботарівим ускладнень у справі навчання Шевченка у Військовій академії, компромат на конкурентів-курсантів та керівництво ДЦ УНР в екзилі, змусили Володимира Яковича шукати особистої зустрічі з полковником Сальським, а після неї й поготів згортати контакти з Миколою Юхимовичем (Визвольні змагання, 2003, с. 19).

У 1929 р. Володимир Якович виявився єдиною людиною, хто після смерті другої дружини Євгена Чикаленка Юлії Миколаївни Садикової у 1928 р., доглядав за самим Євгеном Харламповичем. У своєму «Щоденнику» Євген Чикаленко писав про Володимира Яковича наступне: «Він визначається між тутешнім студентством як один із найінтелігентніших, найсолідніших і найідейніших; по скінченні Академії він мріє скінчити військову Академію. Бо хоче присвятити своє життя в боротьбі з окупантами України. І під час моєї хвороби він виявив таку сердечність, таку доброзичливість до мене, як і В. Біднов, (йдеться про Василя Олексійовича Біднова (1874–1935) – громадсько-культурного діяча, професора, історика української церкви, члена Української Центральної Ради) який що-дня навідував мене в клініці, приносив все, що мені треба було, щоб підгодувати мене. Взагалі, як-би не Біднов у Празі, а Шевченко тут, то не знаю – чи й набрався-б я так скоро сил після такої тяжкої операції в мої роки. А тим часом їм обоєм я не мав нагоди зробити якоїсь навіть дрібної послуги. Очевидно світ ще не без добрих серцем і безкорисних людей, таких рідкісних в наші часи, особливо на еміграції, де кожен дбає тільки про те, як урвати на поточні свої потреби та про запас на чорний день» (Чикаленко, 2016, с. 312).

Наприкінці 1929 р. Володимир Шевченко був призначений керівником третього сектору Другої Секції, що здійснював аналітичну роботу, вивчаючи друковані джерела інформації для потреб пропагандистської діяльності ДЦ УНР в екзилі. 30 червня 1930 р. він отримав диплом інженера-лісника, захистивши свою дипломну роботу з оцінкою «четвірка».

З початком 1930-х рр. більшість уенерівців починає виїжджати із міжвоєнної Чехословаччини. Значна частина з них повертається назад до Польщі. Про від'їзд Володимира Яковича згадував Василь Прохода: «Йому довелося виїхати до Польщі, де набуті ним звання в той час не потрібні були. Там він працював у канцелярії Польського Генерального штабу. Та праця, правдоподібно, викликала зневіру в доцільність всього того, що він ідеалізував. Та вбила в нього стремління до національно творчої чинності» (Прохода, 1966, с. 7).

У 1934–1939 рр. Володимир Шевченко одночасно очолював розвідувальний сектор «Наступ» уенерівської спецслужби та був ад'ютантом генерала Володимира Сальського.

Органи ДПУ впродовж 1920–1930-х неодноразово робили спроби вплинути на нього через близьких родичів, які жили в Україні, зокрема через брата, котрий працював у Маріуполі на металургійному заводі. Той писав листи про «щасливе» й «заможне» життя робітників і селян аби переконати повернутися додому. Але Володимир Якович здогадувався, що ті листи писалися під диктовку чекістів, тому не піддався на провокацію. (СЗРУ, Персоналії, 2025).

1941–1943 рр. Володимир Шевченко пережив у Польщі. У 1944 р. опинився у Німеччині. А з 1945 р. перебрався до Британської окупаційної зони, де очолював Центральний допомоговий комітет. До Сполучених Штатів емігрував у 1946 р. Помер 17 липня 1966 р. Перед смертю здав до Архіву-музею товариства абсолювентів УГА–УТГІ свої документи та диплом.

Висновки. Отже, залишаючись у світогляді ідеалістом, безкомпромісним петлюрівцем, який вірив у бездоганність чільних діячів Уряду УНР, Володимир Якович Шевченко своїм життям продемонстрував неможливість нормального функціонування розвідувального пункту на теренах міжвоєнної Чехословаччини, де гору брали політичні опоненти – есери шаповалівської течії. Доводилося рахуватися й з науково-технічним прогресом 1920-х, який засвідчував, що втомлена національно-визвольною боротьбою українська молодь прагнула реалізувати себе фахово та соціально.

Подяка. Висловлюємо слова вдячності Роману Ковалю – досліднику історії Визвольної боротьби українського народу першої половини ХХ століття, президенту Історичного клубу «Холодний Яр» за надану фотокартку Володимира Шевченка.

Фінансування. Автори не отримували фінансової допомоги для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Guzun, V. & Vlasenko, V. (Ed.).** (2016). «Anchetat de SMERS: sul SSI si liderul emigratiei ucrainene din Romania in dosarele SBU». Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 730 p.
- Kravchuk, O. & Kuzminets, N.** (2022). The president of Czechoslovakia Tomaš Garrigue Masaryk and the establishment of the Ukrainian academy of economics. *East european historical bulletin*, (22), 91–102. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253730>

-
- Vyzdryk, V. & Kurylyshyn, K. (2022). Ukrainian citizens' committee in 1918 – 1921 (according to the materials of the periodical "Dilo") . *East european historical bulletin*, (24), 90–98. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264739>
- Аксьонова, Н. & Хланьова, Т. & Величко, Г. (ed.). (2025). *Історико-культурний феномен Української господарської академії в Подєбрадах*. Praha: Univerzita Karlova, 402 с.
- Бачинський, Л. (1966). Сотник Володимир Шевченко. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто. № 13(32). Вересень–грудень. С. 25–26.
- Визвольні змагання (2003). *Визвольні змагання очима контррозвідника*. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання. Київ: Темпора, 288 с.
- Гоменюк, І. (2025). Фронт без лінії окопів. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/front-bez-liniyi-okopiv/> (дата звернення: 16.05.2025).
- З історії Закарпаття (2020). *З історії Закарпаття: яким було життя та зарплати за «чехів» часів Підкарпатської Русі*. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/1744968> (дата звернення: 14.10.2022).
- Зубко, О. Є. (2010). *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933)*. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 Українознавство. Київ, 224 с.
- Зубко, О., & Коляструк, О. (2023). Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939). *Сіверянський літопис*, (5–6), 129–139. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7747339>
- Коваль, Р., Моренець, В. & Юзич, Ю. (2020). «Подєбрадський полк» Армії УНР: До історії Армії УНР, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Українських січових стрільців, Галицької армії, УВО, Карпатської Січі. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», Видавництво Марка Мельника. Т. 3. Кн. 9. 304 с.
- Лісов, О. С. (2016). *Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки і контррозвідки України у 1917–1991 рр.*: дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Військова історія. Київ, 265 с.
- Мельничук, О., & Кравчук, О. (2022). Оксана Пеленська. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 с. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 39, 127–131. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-127-131>
- Очеретяний, В. (2019). Міжнародно-інформаційна діяльність дипломатичної місії УНР у Празі 1921-1923 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 29, 14–19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-14-19>
- Підгірна, Л. М. (2025). *Діяльність нелегальної резидентури «Стамбульська платформа» Державного центру УНР в екзилі (1929–1935)*: дис... доктора філософії: 032 Історія та археологія. Кам'янець-Подільський, 242 с.
- Прохода, В. (1966). Володимир Шевченко (згадка незлим тихим словом). *Бюлетень товариства абсолювентів УГА–УТГІ*. Нью Йорк. Ч. 35–21. С. 6–7.
- СЗРУ. Персоналії. Володимир Шевченко. <https://szru.gov.ua/news-media/personi/volodymyr-shevchenko> (дата звернення: 21.06.2025).
- Сідак, В. & Вронська, Т. (2003). *Спецслужби держави без території: люди, події, факти*. Київ: Темпора, В-во Нац. академії СБУ, 240 с.
- Сідак, В. (2002). Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm (дата звернення: 15.05.2025).
- Стрілець, В. В. (2002). *Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. ХІХ ст. – 1939р.)*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський у-т», 361 с.
- Сухобокова О. (2010). Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 17. С. 133 – 137.
- Сухобокова, О. (2018). Празька група УПСР та створення Соціалістичної Ліги Нового Сходу. *Східноєвропейський історичний вісник*, (6). 134–139. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123766>
- Українська господарська академія. (1927). Відбиток з «Записок УГА в ЧСР». Подєбради: [б. м. в.], 45 с.
- ЦДАГОУ - Центральний державний архів громадських об'єднань і українці.
- Чикаленко, Є. (2016). *Щоденник. 1925–1929*. Київ: Темпора, 448 с.

Шрамченко, Л. (1926). *Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР. Статистичний нарис*. Подєбради: [б. м. в.], 34 с.

References:

- Aksonova, N. & Khlanova, T. & Velychko, H. (ed.).** (2025). *Istoryko-kulturnyi fenomen Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh*. [The historical and cultural phenomenon of the Ukrainian Academy of Economics in Podebrady]. Praha: Univerzita Karlova, 402 s. [in Ukrainian].
- Bachynskiy, L.** (1966). Sotnyk Volodymyr Shevchenko. [Captain Volodymyr Shevchenko]. *Dorohovkaz: orhan voiatsoi dumky i chynu – Roadmap: an organ of military thought and rank*. Toronto. № 13(32). Veresen–hruden. S. 25–26. [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.** (2016). *Shchodennyk*. [Diary]. 1925–1929. Kyiv: Tempora, 448 s. [in Ukrainian].
- Guzun, V. & Vlasenko, V. (Ed.).** (2016). "*Anchetat de SMERS: sul SSI si liderul emigratiei ucrainene din Romania in dosarele SBU*". Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 730 p. [in Romanian].
- Homeniuk, I.** (2025). Front bez linii okopiv. [A front without trenches]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/front-bez-liniyi-okopiv/> (data zvernennia: 16.05.2025). [in Ukrainian].
- Koval, R. & Morenets, V. & Yuzych, Yu.** (2020). "*Podiebradskiy polk*" Armii UNR: Do istorii Armii UNR, Vilnoho kozatstva, povstansko-partyzanskoho rukhu, Ukrainykh sichovykh striltsiv, Halytskoi armii, UVO, Karpatskoi Sichi. ["Podebrady Regiment" of the UNR Army: To the history of the UNR Army, the Free Cossacks, the insurgent-partisan movement, the Ukrainian Sich Riflemen, the Galician Army, the Ukrainian Autonomous Republic, the Carpathian Sich]. Kyiv: Istorychnyi klub "Kholodnyi Yar", Vydavnytstvo Marka Melnyka. T. 3. Kn. 9. 304 s. [in Ukrainian].
- Kravchuk, O. & Kuzminets, N.** (2022). The president of Czechoslovakia Tomáš Garrigue Masaryk and the establishment of the Ukrainian academy of economics. *East european historical bulletin*, (22), 91–102. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253730> [in English].
- Lisov, O. S.** (2016). *Novitnia vitchyzniana istoriografii stvorennia ta diialnosti rozvidky i kontrrozvidky Ukrainy u 1917–1991 rr.* [The latest domestic historiography of the creation and activities of intelligence and counterintelligence of Ukraine in 1917–1991]. (Candidate's thesis) Kyiv. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O., & Kravchuk, O.** (2022). Oksana Pelenska. Ukraine poza Ukrainoiu: Entsyklopedychnyi slovnyk mystetskoho, kulturnoho i hromadskoho zhyttia ukrainkoi emihratsii v mizhvoiennii Chekhoslovachchyni (1919–1939). Praha: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 s. [Oksana Pelenska. Ukraine Outside Ukraine: An Encyclopedic Dictionary of the Artistic, Cultural, and Social Life of Ukrainian Emigrants in Interwar Czechoslovakia (1919-1939). Prague: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 p.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 39, 127–131. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-127-131> [in Ukrainian].
- Ocheretiani, V.** (2019). Mizhnarodno-informatsiina diialnist dyplomatychnoi misii UNR u Prazi 1921-1923 rr. [International information activities of the diplomatic mission of the UNR in Prague 1921-1923]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 29, 14–19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-14-19> [in Ukrainian].
- Pidhirna, L. M.** (2025). *Diialnist nelegalnoi rezdycentury "Stambulska platforma" Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli (1929–1935)* [Activities of the illegal residency "Istanbul Platform" of the State Center of the UNR in exile (1929–1935)]. (Candidate's thesis). Kam'ianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
- Prokhoda, V.** (1966). Volodymyr Shevchenko (zghadka nezlym tykhym slovom). [Volodymyr Shevchenko (mention in a kind, quiet word)]. *Biuleten tovarystva absolventiv UHA–UTHI – Bulletin of the UGA–UTGI Alumni Association*. Niu York. Ch. 35–21. S. 6–7. [in Ukrainian].
- Shramchenko, L.** (1926). *Ukrainske, biloruske ta hruzynske studentstvo na vysokyykh shkolakh ChSR. Statystychnyi narys*. [Ukrainian, Belarusian and Georgian students at higher education institutions in the Czechoslovakia. Statistical essay]. Podebrady: [b. m. v.], 34 s. [in Ukrainian].
- Sidak, V. & Vronska, T.** (2003). *Spetssluzhby derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty*. [Special services of a state without territory: people, events, facts]. Kyiv: Tempora, V-vo Nats. akademii SBU, 240 s. [in Ukrainian].
- Sidak, V.** (2002). *Osoblyvosti rozviduvalnoi diialnosti viiskovoi spetssluzhby DTs UNR v ekzyli*. [Peculiarities of intelligence activities of the military intelligence service of the Central Military

-
District of the Ukrainian People's Republic in exile]. Retrieved from http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm (data zvernennia: 15.05.2025). [in Ukrainian].
- Strilets, V. V.** (2002). *Ukrainska radykalno-demokratychna partiia: vytoky, ideolohiia, orhanizatsiia, diialnist (kin. XX st.–1939r.)*. [Ukrainian Radical Democratic Party: origins, ideology, organization, activities (late 19th century–1939)]. Kyiv: Vydavnycho polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy u-t», 361 s. [in Ukrainian].
- Sukhobokova O.** (2010). Ukrainskyi kulturno-osvitnii oseredok u Chekhoslovachchyni v 20-kh rr. XX st. [Ukrainian cultural and educational center in Czechoslovakia in the 1920s.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History. Vyp. 17. S. 133 – 137.* [in Ukrainian].
- Sukhobokova, O.** (2018). Prazka hrupa UPSR ta stvorennia Sotsialistychnoi Lihy Novoho Skhodu. [The Prague group of the UPSR and the creation of the Socialist League of the New East]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, (6). 134–139. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.6.123766> [in Ukrainian].
- SZRU.** Personalii. Volodymyr Shevchenko. [Personalities. Volodymyr Shevchenko]. Retrieved from <https://szru.gov.ua/news-media/personi/volodymyr-shevchenko> (data zvernennia: 21.06.2025). [in Ukrainian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan i ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- Ukrainska hospodarska akademiia.** [Ukrainian Academy of Economics]. Vidbytok z «Zapysok UHA v ChSR». Podiebrady: [b. m. v.], 45 s. [in Ukrainian].
- Vyzdryk, V. & Kurylyshyn, K.** (2022). Ukrainian citizens' committee in 1918 – 1921 (according to the materials of the periodical "Dilo") . *East european historical bulletin*, (24), 90–98. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264739> [in English].
- Vyzvolni zmahannia** (2003). *Vyzvolni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka. (Dokumentalna spadshchyna Mykoly Chebotariva)* [Liberation struggles through the eyes of a counterintelligence officer. (Documentary heritage of Mykola Chebotarev)]: Naukovo-dokumentalne vydannia. Kyiv: Tempora, 288 s. [in Ukrainian].
- Z istorii Zakarpattia** (2020). Z istorii Zakarpattia: yakym bulo zhyttia ta zarplaty za «chekhiv» chasiv Pidkarpatskoi Rusi. (Foto). [From the history of Transcarpathia: what life and salaries were like under the "Czechs" of the times of Subcarpathian Rus']. Retrieved from <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/1744968> (data zvernennia: 14.10.2022). [in Ukrainian].
- Zubko, O.** (2010). *Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923–1933)*. [The creation and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov in Prague (1923–1933)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv, 224 s. [in Ukrainian].
- Zubko, O., & Koliastruk, O.** (2023). Hroshovi vidnosyny ukrainskoho emihratsiinoho oseredku mizhvoiennoi Chekhoslovachchyny (1918–1939). [Monetary relations of the Ukrainian emigration center of interwar Czechoslovakia (1918–1939)]. *Siverianskyi litopys – Severyansky Chronicle*, (5–6), 129–139. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7747339> [in Ukrainian].

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

UDC 94 (477.8) «1895 – 1917»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-171-179>**Reflecting the development of secondary education in Volyn at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries in archival documents****Yaroslav P. Tsetsyk**National University of Water and Environmental Engineering
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: slavatsetsik@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>**Svitlana P. Tsetsyk**National University of Water and Environmental Engineering
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: s.p.tsetsyk@nuwm.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7047-4197>**Abstract.**

Purpose: *The article aims to conduct an unbiased study of the composition and content of documents preserved in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the state archives of Volyn, Zhytomyr, and Rivne regions. The analysis of these documents allows for a detailed understanding of the specifics and features of secondary education development in Volyn at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, to reflect the role of imperial authorities and local self-government in this process, and to highlight the financing of new educational institutions.*

Methodology: *The proposed work utilizes the general principles of system analysis, incorporating components of general scientific (generalization, formalization, and abstraction) and theoretical-empirical (analysis and synthesis) methods of archival studies. **The scientific novelty** of the work lies in the authors' first systematic examination and introduction into scientific circulation of various complexes of archival documents, preserved in archival institutions of Ukraine, which illuminate the features of secondary education development in Volyn Governorate at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. **Conclusions:** The results of the analysis of archival sources, which shed light on the peculiarities of secondary education development in Volyn during the period under study, particularly regarding the role of imperial authorities and local self-government in these processes, confirm that, collectively, the complexes of archival documents provide researchers with essential information on the studied issue. They allow for tracing the role of local self-government bodies in the development of the network of secondary educational institutions in the region. However, it should be noted that the archives lack collections for a number of educational institutions, or they are represented by only a few files. Therefore, specific aspects of their activities can only be clarified by studying the activities of local self-government bodies, through whose efforts several secondary educational institutions were opened in the region. Despite this situation, the source base for the studied problem is quite representative, allowing for an objective portrayal of the development of secondary education in Volyn at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. Nevertheless, it remains largely unengaged in scientific discourse due to its dispersion among various collections and regional archives, as well as the lack of systematic updates in scientific and informational publications and comprehensive scientific research. The study of the experience of private secondary educational institutions in the region and their interrelationship with central authorities remains relevant for our present day. Special attention should also be paid to the functioning of secondary educational institutions in Volyn during World War I, as the region was initially a frontline area, and from 1915, active hostilities took place on its territory, with parts of the Western counties being occupied by Austro-Hungarian and German troops.*

Keywords: *gymnasium, local self-government bodies, Volyn Governorate, archival documents, military operations.*

Відображення розвитку середньої освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. в архівних документах

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: slavatssetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Світлана Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат педагогічних наук, доцент (Україна)
email: s.p.tsetsyk@nuwm.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7047-4197>

Анотація.

Метою статті є неупереджене дослідження складу та змісту документів, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві та державних архівах Волинської, Житомирської та Рівненської областей, аналіз яких дає змогу детально з'ясувати специфіку та особливості розвитку середньої освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст., відобразити роль у цьому органів імперської влади та місцевого самоврядування, висвітлити фінансування нових навчальних закладів. **Методологія дослідження.** У запропонованій роботі використано загальні положення системного аналізу з використанням складових загальнонаукових (узагальнення, формалізація та абстрагування) та теоретико-емпіричних (аналіз і синтез) методів архівознавства. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автори вперше системно розглянули та ввели до наукового обігу різноманітні комплекси архівних документів, що зберігаються в архівних установах України і висвітлюють особливості розвитку середньої освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Результати аналізу архівних джерел, що висвітлюють особливості розвитку середньої освіти на Волині у досліджуваній період, зокрема з висвітлення ролі органів імперської влади та місцевого самоврядування у цих процесах, переконують, що у своїй сукупності комплекси архівних документів дають дослідникам основну інформацію щодо досліджуваного питання, дають змогу простежити роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі середніх навчальних закладів у регіоні. Однак при цьому варто зауважити, що в архівах відсутні фонди ряду навчальних закладів або ж вони представлені лише кількома справами, тому окремі напрями їх діяльності можна з'ясувати лише досліджуючи діяльність органів місцевого самоврядування, завдяки старанням яких у краї було відкрито ряд середніх навчальних закладів. Незважаючи на таку ситуацію, джерельна база з досліджуваної проблематики є досить репрезентативною, що дозволяє об'єктивно висвітлювати питання розвитку середньої освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст., але при цьому вона не дуже залучена до наукового обігу у зв'язку з розпорошеністю між фондами та різними регіональними архівами, а також через відсутність систематичного оновлення науково-інформаційних видань та комплексних наукових досліджень. Актуальним для нашого сьогодення залишається питання вивчення досвіду функціонування приватних середніх навчальних закладів у регіоні, їх взаємозв'язку з центральними органами влади. Особливої уваги заслуговує функціонування середніх навчальних закладів на Волині під час Першої світової війни, адже регіон спочатку був прифронтовим, а з 1915 р. на його території велися активні військові дії, зокрема частина західних повітів була окупована австро-угорськими та німецькими військами.

Ключові слова: гімназія, органи місцевого самоврядування, Волинська губернія, архівні документи, ведення воєнних дій.

Problem Statement. The study of the development of secondary education in various regions of modern Ukraine is an important area for Ukrainian society, as it plays a crucial role in the development of the state's scientific potential. The training of highly qualified personnel, who play a key role in all spheres of society's life, begins in secondary educational institutions. Another important aspect of the proposed study is that Volyn had a multi-ethnic population composition during the period under study, which significantly influenced the functioning of secondary educational institutions.

Research into the activities of secondary educational institutions during the imperial period helps to understand how this affected the development of society and contributed to the development of the county centers of Volyn Governorate.

The analysis of archival collections that reflect the development of secondary education in the region indicates the complexity and ambiguity of the processes under study. The activities of educational institutions and their staff and students were under the strict control of the empire's power structures and the relevant officials of the secondary educational institution, which largely influenced the entire educational process. Archival collections make it possible to clarify the features of the functioning of Volyn's secondary educational institutions under martial law during World War I and their evacuation from frontline counties. Unfortunately, the study of the peculiarities of the functioning of secondary educational institutions in Volyn during World War I is complicated by the dispersion of the source base, the absence of some lost archival collections, and the contradictory and ambiguous directives of the imperial authorities in the analyzed documents.

Analysis of Sources and Recent Research. The source base for the problem of secondary education development in Volyn is represented by a set of diverse types of sources: circulars and directives of the Ministry of Public Education, orders and other regulatory documents prepared in the chancellery of the trustee of the Kyiv Educational District, military command orders, and directives from directors of secondary educational institutions. A separate group of documents consists of information from the heads of educational institutions regarding pedagogical staff. All these documents are preserved in the collections of the State Archive of Volyn Region (hereinafter DAVO) (F. 6. Lutsk Male Gymnasium), the State Archive of Zhytomyr Region (hereinafter DAZO) (F. 73. Zhytomyr 2nd Male Gymnasium of Zhytomyr, Volyn Governorate; F. 75. Korostyshiv Teachers' Seminary; F. 79. Zhytomyr Female Gymnasium of Saint Anastasia), the State Archive of Rivne Region (F. 366. Steinhel Fedir Rudolfovych – museum keeper of Horodok village, Rivne county; F. 359. Dubno City Simplified Public Administration; F. 568. Rivne Female Gymnasium) and the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (F. 442. Chancellery of the Kyiv Governor-General; F. 707. Chancellery of the Trustee of the Kyiv Educational District). A separate group of archival sources consists of directives and decisions of local self-government bodies regarding the financing of existing and the opening of new secondary educational institutions in various county centers of Volyn Governorate.

The study of the problem of archival document destruction during the period of "paper famine" by the Bolshevik regime was carried out by N. Moskovchenko, Yu. Palekha, and N. Zozulya (Moskovchenko, Palekha, Zozulya, 2012). The issue of the development of education in Volyn in the late 19th and early 20th centuries was clarified in scientific works based on archival documents S. Tsetsyk, Ya. Tsetsyk (Tsetsyk, S., Tsetsyk, Ya.: 2020), Ya. Tsetsyk, Yu. Oleksyn, S. Tsetsyk (Tsetsyk, Ya, Oleksyn, Tsetsyk, S.:2023), N. Romaniuk, G. Makhorin and S. Marchenko (Romaniuk, Makhorin, Marchenko, 2025)

Article Goal: Based on an objective analysis of documents, to characterize the features of secondary education development in Volyn during the period under study, to ascertain the completeness and representativeness of the documentary complex preserved in archival institutions, and to determine the role of local self-government bodies in the opening of new secondary educational institutions in the region.

Presentation of Main Material. Issues related to the study of archival documents that objectively reflect the development of secondary and higher education in Ukrainian lands at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, including in Volyn, have not been fully covered to this day. However, a significant number of documents concerning the functioning of secondary educational institutions during the period under study, their subordination, and interconnections with local self-government bodies are held in Ukrainian archives. When studying the posed problem, it is necessary to consider that not all documents have survived to our time.

The collections of some educational institutions were lost as a result of military actions in the region, and the policy of the Bolshevik government in the 1920s-1930s, when some archival documents were recycled into paper during the "paper famine." This refers to a little-known concept for the general public, namely the use of archival documents as raw material for the paper industry, which resulted in the destruction of a significant number of archival documents. The period under study is characterized by the growth of new Soviet state institutions, which needed paper to ensure the documentation of their activities. Meanwhile, paper processing factories were unable to operate at full capacity due to a shortage of raw materials as a result of war and revolution. The need to provide the paper industry with raw materials led to the use of archival documentary treasures as a source of raw material. In this regard, some documents were processed into paper, and it is quite logical that these could also include documents from a number of secondary educational institutions (Moskovchenko, Palekha & Zozulya, 2021, s.46-47).

Thus, as we can see, far from all archival documents reflecting the activities of educational institutions in Volyn at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries have survived to our

.....
time; some of them were destroyed as a result of wars and the policy of the Bolshevik authorities during the "paper famine."

A separate group of documents that allow for the study of the activities of secondary educational institutions in the region consists of documents from local self-government bodies, primarily city Dumas. It was precisely thanks to their purposeful activity that a number of new gymnasiums were opened in the region, and some pro-gymnasiums were reorganized into full classical gymnasiums.

A significant volume of documents, the analysis of which allows for an analysis of the situation in secondary education, is stored in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CSHA of Ukraine in Kyiv) in fund 707, Chancellery of the Trustee of the Kyiv Educational District, Kyiv. This fund contains a huge number of documents. In total, the fund consists of 318 inventories. Among the documents of the studied fund are orders, directives, circulars, and a number of other documents from the Ministry of Public Education, the Chancellery of the Trustee of the Kyiv Educational District, reports and information from the directors of gymnasiums, real schools, and a number of other documents. A significant array of documents concerns the distribution of workload among teachers and their remuneration. In particular, when distributing the educational workload at the Ostroh Female School of Countess Bludova for the 1910–1911 academic year, the salaries of its teachers were also indicated. Thus, the official salary of the school director was 1,500 rubles per year, plus an additional 500 rubles for teaching. Teachers received 1,000 rubles, 300 rubles for housing, and 650 rubles for additional classes, totaling 1,950 rubles per year. Others received from 360 to 850 rubles, depending on the workload and length of service of the employee or the subjects they taught (CSHA of Ukraine in Kyiv F. 707. Inv. 78, Case 31, Fol. 767-771)

The appointment and dismissal of teachers in secondary educational institutions took place only with the approval of the trustee of the Kyiv Educational District (KED). Many files of the studied fund contain directives from the KED trustee. In particular, according to the order of the KED trustee, teacher M. Abrosimova was informed that from August 1, 1910, she was allowed to perform the duties of a teacher at the Novohrad-Volynskiy Female Gymnasium, obliging her to arrive at the new place of assignment on time (CSHA of Ukraine in Kyiv F. 707. Inv. 74, Case 100, Fol. 346).

Individual issues related to the development of secondary education in Volyn are covered by documents in fund 442, Chancellery of the Kyiv, Podil, and Volyn Governor-General. It contains a significant number of archival documents that allow for an analysis of the situation in the educational sphere. In particular, Volyn Governor F. F. Trepov in 1896, in his most humble report to the emperor, stated that the situation in secondary education "was complex." Several male and female gymnasiums and pro-gymnasiums, and one real school functioned in the region. Regarding the Zhytomyr gymnasium, it was noted that its classes were overcrowded with students, which led to a violation of sanitary and hygienic standards. According to the governor, the number of secondary institutions was insufficient, and it was also necessary to develop a network of secondary technical and agricultural educational institutions (CSHA of Ukraine in Kyiv F. 442. Inv. 626. Case 20. Fol. 10-11).

Thus, the CSHA of Ukraine in Kyiv holds important documents whose objective analysis makes it possible to clarify the key directions of secondary education development in Volyn Governorate and characterize the role of imperial authorities in this at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries.

A huge amount of information on the key areas of work of Volyn's educational institutions is stored in the Volyn, Zhytomyr, and Rivne State Archives. It is in the aforementioned archival institutions that the collections of secondary educational institutions that functioned in the region are concentrated.

For example, one document in fund 73 of the State Archive of Zhytomyr Region states: on January 16, 1907, the director of the 2nd Zhytomyr Male Gymnasium was informed that the Ministry of Public Education (MPE) constantly received complaints about the refusal to admit students to educational institutions. The reason was significant overcrowding in classes. Inspections conducted by the Central Administration and District Administrations confirmed that some students skipped lessons (DAZO. F. 73. Inv. 1. Case 298a. Fol. 10). In this regard, the gymnasium director was recommended to expel students who, without valid reasons, missed classes and interfered with others' learning, as they "did not need schooling" (DAZO. F. 73. Inv. 1. Case 298a. Fol. 10).

Important documents were obtained during the analysis of fund 75, Korostyshiv Teachers' Seminary. They indicate that at the beginning of 1910, the director of the Korostyshiv Teachers' Seminary received a document marked "confidential" from the chancellery of the KED trustee. According to the information held by the trustee, in a number of educational institutions, teachers practiced a system of "corrections" when assigning quarterly grades. This method was considered harmful because it hindered the development of students' habits of "correct and systematic work and the acquisition of solid knowledge," therefore it was "unacceptable to apply in school practice." The seminary director was obliged to ensure that teachers in his entrusted educational institution did not

practice this. Grade corrections were allowed only in exceptional cases, for example, due to a student's prolonged illness or for other valid reasons (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 346. Fol. 1).

At the end of December 1910, one document on student upbringing stated that the school was obliged to educate them in "a truly patriotic spirit, in a spirit of complete loyalty to the Tsar, the fatherland, their people, in a spirit of complete respect for its past and faith in its future." In this regard, the Minister of Public Education emphasized that the "patriotic mood of mentors" should positively influence students and encourage them to use educational material to develop "patriotic feelings" in schools. Given the above, on days of significant historical events or national holidays, educational institutions should hold appropriate events with the participation of students and teachers (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 363. Fol. 9).

Control over the implementation of the academic process schedule was carried out in secondary educational institutions. Thus, on November 30, 1911, the director of the Korostyshiv Teachers' Seminary was informed that the winter holidays were scheduled from December 23 to January 6. In this regard, on December 22 and January 7, all scheduled classes had to be held at the school. The head of the institution was obliged to report whether lessons were held on January 7 and whether all teachers "started work." If someone did not, the reason had to be indicated. The timely return of students from holidays to the school was also controlled (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 363. Fol. 179).

In 1907, the director of the Korostyshiv Teachers' Seminary was informed about a cholera outbreak in certain regions of the empire. In this regard, it was proposed to familiarize seminarians with measures to prevent cholera. It was considered expedient for a doctor to give lectures on infectious diseases to seminarians, as they were to work as teachers in schools in the future (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 330. Fol. 48).

Also, in a number of documents addressed to the heads of secondary educational institutions, attention was focused on resolving issues related to the First World War. In particular, in one document dated January 16, 1915, the director of the Korostyshiv Teachers' Seminary was recommended to determine which teachers affected by the war were in a difficult financial situation and had not received assistance (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 436. Fol. 5).

On February 23, 1915, the Committee for Assistance to the Wounded and Families of Reservists, which functioned under the KED, decided to send Easter gifts to the active army from those educational institutions that were unable to do so on their own. When preparing gifts, it was proposed to include tea, sugar, chocolate, candies, sweets, smoked sausages, and other non-perishable products, as well as cigarettes, makhorka, cigarette paper, matches, flints, stationery, envelopes, shirts, underwear, socks, soap, disinfectant powder, combs, etc. (DAZO. F. 75. Inv. 1. Case 436. Fol. 12).

Thus, as we can see, the archival documents preserved in the Zhytomyr archive illuminate many important issues concerning the functioning of secondary educational institutions in Volyn Governorate during the period under study. In particular, significant attention was paid to controlling the academic process, preventing the spread of infectious diseases, and resolving a number of issues related to the events of the First World War.

The Zhytomyr Female Gymnasium of Saint Anastasia was separate from other secondary educational institutions. This was due to the circumstance that the aforementioned private educational institution was opened thanks to the efforts of the Zhytomyr branch of the Union of the Russian People (URP). Documents illuminating its activities are located in fund 79 of the State Archive of Zhytomyr Region.

The management of the newly opened educational institution was informed that, according to a circular directive, an annual estimate of income and expenditures of special funds, prepared by the economic committee or pedagogical council of the educational institution, must be submitted to the educational district administration. The total amount of current year expenses should not exceed the amount of income (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 2. Fol. 1-2).

In another document analyzing the financial situation of the educational institution, it was stated that during the 1912-1913 academic year, the Zhytomyr Female Gymnasium of Saint Anastasia received 9,885 rubles for the education of students in grades 1-6. The payroll for gymnasium staff amounted to 10,720 rubles. This included staff remuneration for the head of the gymnasium and the head supervisor, 500 rubles each, and for class supervisors of all classes, 300 rubles each. Rental expenses amounted to 1,800 rubles, heating to 480 rubles. Total expenses under Article B amounted to 3,800 rubles. The maintenance of this educational institution required 14,520 rubles, which was 4,635 rubles more than the income received from its functioning. This situation was considered "unbearable for the Zhytomyr branch" of the URP (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 2. Fol. 6).

On December 13, 1912, the council of the Zhytomyr branch of the URP decided to "accept the estimate for the maintenance of St. Anastasia Gymnasium" despite the deficit of funds (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 27. Fol. 6).

.....
According to the circular of the educational district administration dated February 7, 1907, it was necessary to "hear at the nearest meetings of pedagogical councils" issues related to increasing the expenditure estimate, and the petition for this had to be confirmed by a copy of the resolution of the economic committee. The decision of the economic committee on carrying out repairs in the premises during the summer holidays was sent for consideration to the Trustee of the KED no later than February, and the results had to be available by April 1, so that the trustee could approve the estimates in a timely manner (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 27. Fol. 15).

To strengthen religious education of students, it was recommended to pray in every educational institution before classes (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 27. Fol. 35).

From December 27, 1911, to January 3, 1912, the 1st All-Russian Congress of Teachers was planned to be held in St. Petersburg, whose organizing committee appealed to the MPE with a request to recommend mathematics teachers of secondary educational institutions to participate in its work (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 1. Fol. 66).

Another document stated that from December 28 to December 31, 1911, a congress of teachers of ancient languages organized by the Society of Classical Philology and Pedagogy was planned in St. Petersburg. It was planned to consider issues of improving the quality of teaching ancient languages in secondary and higher schools. Separately, measures aimed at improving the teaching of these subjects and teaching methods were to be analyzed. The MPE demanded that as many teachers of ancient languages as possible participate in its work (DAZO. F. 79. Inv. 1. Case 1. Fol. 68).

Thus, as we can see, the analysis of archival documents makes it possible to illuminate the activities of this female educational institution and determine the influence of the local branch of the URP on its functioning. It is worth noting that the St. Anastasia Gymnasium was a private educational institution, and its activities were financed by tuition fees or subsidies from the Zhytomyr branch of the URP.

A significant amount of information on the activities of secondary educational institutions during World War I, the procedure for their evacuation from frontline counties, is contained in documents reflecting the activities of the Lutsk Male Gymnasium. Fund 6 Lutsk Male Gymnasium, State Archive of Volyn Region (DAVO).

In August 1914, Minister of Public Education L. Kasso informed the Council of Ministers that as a result of the interdepartmental commission's reduction of the MPE's credit for 1914, it received only 11,415,930 rubles instead of 21.9 million rubles, which were transferred to localities. In this regard, the ministry was unable to implement its plans. In some areas, school construction was suspended due to lack of funding. The minister requested an additional allocation of at least 3 million rubles to "meet the urgent needs of the industry" (DAVO, F. 6. Inv. 1. Case 146. Fol. 279).

In particular, it was emphasized that at the beginning of World War I, the heads of educational institutions received a directive stating that the MPE believed that classes in educational institutions "should proceed normally as far as possible." A necessary condition was the constant supervision by educational district administrations over the premises of educational institutions occupied by military quarters, hospitals, and infirmaries for the wounded. This was to ensure that in case of "their release, measures were immediately taken to put these premises in order, and if necessary, to resume regular classes in them" (DAVO, F. 6. Inv. 1. Case 146. Fol. 277).

Thus, as archival documents indicate, at the beginning of World War I, education expenditures sharply decreased, complicating the functioning of the sector. Particular attention was paid to the fact that the premises of some educational institutions could be temporarily repurposed as hospitals or could house military personnel. It was the responsibility of the educational district administrations to monitor these facts, and after their release by the military, to do everything possible to resume the educational process in these institutions as soon as possible.

During military operations, secondary and higher educational institutions were evacuated from frontline counties in accordance with regulatory documents governing this process under martial law. Thus, the educational institutions of Volyn Governorate were evacuated and remained under the subordination of the KED trustee. In particular, the director of the Lutsk Male Gymnasium sent the KED trustee an excerpt from the minutes of the economic committee of the Bilhorod Male Gymnasium dated May 16, 1916, regarding the reimbursement of part of the expenses for maintaining the building where the evacuated Lutsk Gymnasium was located, and requested permission to pay the local gymnasium 834 rubles 31 kopecks (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 234. Fol. 20).

The economic committee of the Bilhorod Male Gymnasium, having reviewed the expenses for maintaining the premises of the local gymnasium from September 1, 1915, to May 1916, concluded that the amount of 2,748 rubles 07 kopecks was significantly higher than in previous years. Given that the evacuated Lutsk Male Gymnasium was conducting classes in the premises, it was decided that this educational institution should pay part of the expenses. In particular, it was recommended to pay one-third of the cost of heating and cleaning, garbage removal and disinfection, one-fourth for fuel,

and half for electricity consumed, totaling 834 rubles 31 kopecks (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 234. Fol. 21).

The director of the Lutsk Male Gymnasium informed the KED Trustee that during the evacuation in the summer of 1915, 75 rubles of assistance for 12 weekly lessons were received from the county treasury. According to the Temporary Regulation on the relocation of civil servants at state expense, approved on August 20, 1914, "I mistakenly submitted a request to the Kursk Treasury on November 19, 1915, under No. 1085, for additional payment of this assistance," and as of July 1, 1916, I received a refusal. I enclose a copy of the refusal and a list of gymnasium teachers, specifying the amount of assistance and "the amount that, in my opinion, they are still due." I asked for assistance in issuing the aid, the total amount of which was 1,349 rubles 92 kopecks (DAVO, F. 6. Inv. 1. Case 242. Fol. 15).

Thus, as the analysis of archival documents indicates, despite the fact that secondary educational institutions were evacuated and located far outside the region, they remained subordinate to the KED Trustee. However, given their remoteness, this created obstacles for the quick resolution of issues.

In another case, attention was focused on the fact that on December 9, 1916, the heads of the evacuated educational institutions of the KED received a directive to provide information to the KED Trustee regarding: the condition of the premises of the evacuated educational institutions, the need for their repair and the indication of the necessary expenses for this; the suitability of school furniture, educational support rooms, etc., for the educational process; and the employees of the educational institution who were able to "immediately" start performing their official duties in settlements liberated from Austro-Hungarian and German troops (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 242. Fol. 51).

Thus, after the liberation of parts of the Western counties of Volyn Governorate, the KED trustee requested information on the condition of the premises of the evacuated educational institutions, primarily those located in the liberated county towns. This was because many buildings were damaged as a result of military operations, and some were looted by German and Austro-Hungarian troops.

The imperial authorities kept records of secondary educational institution graduates for their subsequent training for service in the active army. In this regard, in one document marked "secret" from 1916, the director of the Lutsk Male Gymnasium was asked to promptly provide the police with nominal lists of students from the last four senior gymnasium classes, "indicating their place of registration, age, and place of residence in Bilhorod" (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 248. Fol. 14).

In November 1916, the heads of the KED educational institutions received a circular directive proposing to implement the idea of "Fraternal Assistance" in educational institutions. This could be achieved as follows: educational institutions in full, individual classes, student groups, individual male and female students, parent committees, and employees received verified information about the wounded from the Moscow Department of the Society of Universal Assistance and independently sent them financial aid. As a rule, an unmarried person was sent no less than 3 rubles, and a married person no less than 5 rubles per month (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 60. Fol. 5).

Another document dated November 1, 1916, defined the procedure for approving members of trustee boards in secondary educational institutions. Members of the trustee boards of female secondary educational institutions were approved by the Trustee of the Educational District after "presentation by the relevant board" (DAVO. F. 6. Inv. 1. Case 248. Fol. 6).

At the beginning of the 20th century, Volyn witnessed a growing number of secondary educational institutions, driven by the objective needs of societal development. The initiative to open new secondary schools in the region came less from the imperial Ministry of Public Education and more from local self-government bodies. Thanks to their persistent efforts and financial support, some pro-gymnasiums were reorganized into full gymnasiums, and several new ones were opened. For instance, in 1900, another secondary educational institution, a girls' gymnasium, appeared in Rivne. The Rivne City Council played a key role in this, initiating the gymnasium's opening and assuming all financial costs for its functioning. A letter from the Rivne mayor to Baron F. R. Shtengel emphasized that "the Minister of Public Education has permitted the opening of a girls' gymnasium in Rivne, as informed by the Trustee of the Kyiv Educational District." Consequently, an extraordinary meeting of the Rivne City Council took place on September 8, 1900, where a number of key issues related to the opening of the girls' gymnasium in Rivne were settled (DARO. F. 366. Inv. 1. Case 42. Fol. 1-2).

The opening of the girls' gymnasium not only increased the number of educated women in the county but also contributed to the further development of the county town. The Zemstvo also actively participated in the opening of the girls' gymnasium. In 1902, it transferred a building for the gymnasium's educational block to the Rivne City Council's balance sheet free of charge (DARO. F. 568. Inv. 1. Case 51. Fol. 1). In 1904, fulfilling its obligations, the city built a two-story stone building for the educational block. Only in 1908 was it transferred to the disposal of the Ministry of Public Education, and only on the condition that it would continue to house a girls' gymnasium "or another secondary educational institution" in the future (DARO. F. 568. Inv. 1. Case 51. Fol. 1-3).

.....
The process of opening the Dubno Male Gymnasium unfolded similarly. On April 9, 1908, a meeting of Dubno city plenipotentiaries discussed the need to open a classical male gymnasium in the county center. The local self-government body justified its position by stating that, according to its data, 320-340 children from Dubno county received secondary education outside the county. They also proved that a significant number of parents in the county planned to send their children to a classical gymnasium if one were opened in the county center. On the same day, a decision was made to open a classical male gymnasium in Dubno with the prospect of educating 40 students in each class. Tuition fees were to be 100 rubles per year in main classes and 60-80 rubles in preparatory classes. The director and all teachers of the newly established gymnasium were to be appointed by the KED trustee in accordance with the legislation of the time (DARO. F. 359. Inv. 1. Case 9. Fol. 114-116.).

Following this decision, relevant appeals were prepared and sent to the Volyn governor and the trustee of the Kyiv Educational District with a request to support the opening of the classical male gymnasium. The simplified local self-government body assumed all expenses related to the opening of the new educational institution and prepared an estimate of the necessary costs for organizing the male gymnasium. Soon, thanks to the efforts of the simplified city self-government body, the educational process began in the newly opened gymnasium in Dubno, which largely depended on the financial support of local self-government bodies until 1914. For example, in the first half of 1914, the expenses of this educational institution amounted to 17,126 rubles 15 kopecks, while tuition fees amounted to only 10,140 rubles. The deficit was covered by city budget funds, which was approved by a relevant decision of the local city self-government body (DARO. F. 359. Inv. 1. Case 12. Fol. 69). In February 1914, the trustee of the Kyiv Educational District decided to fully transfer the Dubno Classical Male Gymnasium to state funding starting from the second half of 1914. The gymnasium director and the city council were informed of this (DARO. F. 359. Inv. 1. Case 12. Fol. 65).

Thus, as we can see, local self-government bodies played a key role in the opening of secondary educational institutions in Volyn Governorate. As the analysis of archival documents shows, they were the initiators of opening new educational institutions in the region. In addition to gymnasiums, local self-government bodies also provided financial support to primary educational institutions, some of which were opened and functioned solely thanks to them.

It should be noted that during the period under study, the activities of all educational institutions were under constant control of administrative authorities, as reflected in archival documents. The upbringing and educational process in all educational institutions, without exception, were constantly checked and controlled, and annual appraisals were given by the director of the educational institution for all teachers, influencing their future career progression. Special attention in the appraisals of gymnasium teachers was paid to their political reliability and behavior outside the educational institution. For example, soon after the opening of the Rivne Girls' Gymnasium, a full and comprehensive inspection of its educational work was conducted. The inspection was carried out by the assistant trustee of the Kyiv Educational District. His report on the results of the inspection of this gymnasium not only characterized the educational institution's teachers but also thoroughly analyzed their level of teaching and pointed out shortcomings in the teaching of individual educators after observing their lessons (DARO. F. 568. Inv. 1. Case 3. Fol. 17-18).

During the selection of personnel for secondary educational institutions, their political reliability was particularly carefully checked. Among those considered politically unreliable by the empire's power structures were members of anti-government political organizations that opposed autocracy or participated in anti-government protests. Such individuals were dismissed and prohibited from engaging in teaching activities within the empire. Relevant information with a strict demand not to allow them to engage in pedagogical activity was sent to all secondary educational institutions without exception. In one such document, sent by the KED trustee to the director of the Rivne Girls' Gymnasium, it was stated that, according to the directive of the trustee of the Odesa Educational District, Sh. D. Brodsky was dismissed from his position as a teacher due to political unreliability and was prohibited from engaging in pedagogical work (DARO. F. 568. Inv. 1. Case 50. Fol. 27). A significant number of documents with similar content are stored in the fund of this educational institution and in the funds of other secondary educational institutions. This fact testifies to the strict control by the imperial authorities over the political reliability of secondary educational institution teachers.

Conclusions. Thus, as the analysis of archival documents shows, the imperial authorities constantly monitored the activities of pedagogical staff in secondary educational institutions, and all teachers, without exception, received annual appraisals regarding their political reliability. Simultaneously, the authorities monitored the quality of teaching, especially concerning newly opened secondary educational institutions.

Therefore, a detailed study, analysis, and systematization of archival documents allow for an analysis of the development of secondary education in Volyn Governorate at the beginning of the 20th

century. Special attention is paid to the opening of new secondary educational institutions in the region and the role of local self-government bodies in these processes. As contemporary documents indicate, it was precisely thanks to their funding that a number of new gymnasiums were opened in the region, which became a significant impetus for the development of education in Volyn Governorate. The analysis of archival documents makes it possible to clarify all areas of activity of secondary educational institutions and to characterize the interaction between secondary educational institutions and government and local self-government bodies. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, imperial authorities paid particular attention to controlling the political reliability of teachers in secondary educational institutions.

Acknowledgments: The authors express gratitude to the staff of the State Archives of Volyn, Zhytomyr, and Rivne Regions, and the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv for their assistance in preparing the materials.

Funding: The authors did not receive financial assistance for the research and publication of the article.

References:

- CSHA of Ukraine in Kyiv** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archive of Rivne Region]
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region]
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region].
- Moskovchenko, N., Palekha, Yu., & Zozulya, N.** (2021). Orhanizatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini v umovakh paperovoho holodu [Organization of archival business in Ukraine in conditions of paper deficit.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia - Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 37, 46-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-46-53> [in Ukrainian]
- Romaniuk, N., Makhorin, H., & Marchenko, S.** (2025). Navchalne i pobutove zhyttia himnazystiv v Ukraini XIX – pochatku XX st. (na prykladi Pershoi cholovichoï himnazii u Zhytomyri) [Educational and everyday life of gymnasium students in Ukraine in the 19th and early 20th centuries (using the example of the First Men's Gymnasium in Zhytomyr)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 52, 24-34. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-52-24-34> [in Ukrainian]
- Tsetsyk, S., Tsetsyk, Ya.** (2020). Osoblyvosti rozvytku profesiinoï osvity ta pidhotovky pedahohichnykh kadriv na Volyni na pochatku XX st. [Peculiarities of the development of vocational education and training of pedagogical personnel in Volyn at the beginning of the 20th century]. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii : Istoriiia - Problems of the Humanities. Series: History*, 5, 178–192. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217827> [in Ukrainian]
- Tsetsyk, Ya., Oleksin, Yu. & Tsetsyk, S.** (2023). Rozvytok osvity na Volyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The development of education in Volyn in the late 19th and early 20th centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istoriiia.– Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 45, 53-61 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-53-61> [in Ukrainian]

Надійшла до редакції/ Received: 10.06.2025 Схвалено до друку / Accepted: 18.07.2025

Reinterpreting the theoretical model and methodological tools of ‘memory studies’ in the context of the russian-ukrainian war*

Vitalii V. Masnenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Dr (History), Professor (Ukraine)

email: masnenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/Y-9559-2019>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57453927500>

Vitalii V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

Dr (History), Professor (Ukraine)

email: telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

WOS Researcher ID: X-5320-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203392950>

Abstract.

The purpose of this research is to justify the feasibility of developing a new theoretical model of memory studies and effective methodological tools for studying the Ukrainian mnemonic space in the context of the russian-Ukrainian war, based on the need to correct them and practically counteract the historical propaganda of the aggressor country, the RF. **Research methodology.** The proposed study was conducted using methodological approaches from memory studies and comparative historiography, which made it possible to identify and describe existing and promising theoretical models for studying the mnemonic sphere. The productivity of the theoretical paradigms themselves was determined through empirical verification of the initial scientific hypothesis about the extreme memory regime in conditions of aggression. **The scientific novelty** of the study lies in the redefinition of existing theoretical approaches and methodological tools of memory studies, which is caused by new challenges faced by researchers in the context of Russian aggression against Ukraine. The proposed deconstruction of the theoretical foundations of the model of “post-Soviet nationalist conflict” and the concepts of “Western epistemological colonialism.” **Conclusions.** The necessity of overcoming a systemic methodological error is ignoring the fact of russian aggression, not only military but also memorial – is argued. It is proposed to abandon the description of memory politics as antagonistic within the framework of the model of “post-Soviet nationalist conflict.” A more productive and promising alternative is considered: the theoretical model of memory of “different civilizations,” namely the conflict between the Central and Eastern European culture of memory and the Eurasian one. It is assumed that such an approach could bring us closer to exhausting the potential of antagonistic memory and open up opportunities for the formation of a culture of agonistic memory. It is proposed to focus on the analysis of the transformation of different types of mnemonic actors (actors of memory) and modes of memory. It is substantiated that the deconstruction of the repressive type of historical memory discourse of the aggressor state, the RF, is of both theoretical scientific and practical social interest.

Keywords: ‘memory studies’ theory, methodological tools, russian-ukrainian war, historical politics /propaganda, memory aggression, theoretical model of memory of “different civilizations,” Central and Eastern European culture of memory, types of mnemonic actors, memory regimes.

* The article was supported by the state funding program “Resistance to historical policies of state-aggressor RF in the process of de-occupation of Ukrainian territories” (number of state registration 0123U101598, Ukraine).

Переосмислення теоретичної моделі та методологічного інструментарію *memory studies* в умовах російсько-української війни

Віталій Масненко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: masnenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/Y-9559-2019>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57453927500>

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

WOS Researcher ID: X-5320-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203392950>

Анотація.

Метою статті є обґрунтування доцільності вироблення нової теоретичної моделі *memory studies* та результативного методологічного інструментарію студіювання українського мнемонічного простору в умовах російсько-української війни, виходячи з потреби їхньої корекції та практичної протидії історичній пропаганді країни-агресора РФ. **Методологія дослідження. Пропоноване дослідження проведене з використанням методологічних підходів *memory studies* та компаративної історіографії, які дозволили виявити та описати існуючі та перспективні теоретичні моделі студіювання мнемонічної сфери. Продуктивність самих теоретичних парадигм з'ясувалася шляхом емпіричної верифікації первинної наукової гіпотези про екстремальний режим пам'яті в умовах агресії. **Наукова новизна** дослідження полягає у переосмисленні існуючих теоретичних підходів та методологічного інструментарію *memory studies*, яке зумовлене новими викликами, що постали перед дослідниками в умовах російської агресії проти України. Запропонована деконструкція теоретичних засад моделі «пострадянського націоналістичного конфлікту» та концепцій «західного епістемологічного колоніалізму». **Висновки.** Аргументована необхідність подолання системної методологічної помилки – ігнорування факту російської агресії, не тільки військової, але й пам'яттєвої. Запропоновано відмовитися від опису політики пам'яті як антагоністичної у рамках моделі «пострадянського націоналістичного конфлікту». Розглянуто більш продуктивну і перспективну альтернативу теоретичну модель пам'яті «різних цивілізацій», а саме конфлікту між центрально-східноєвропейською культурою пам'яті та євразійською. Зроблено припущення, що такий підхід може наблизити до вичерпання потенціалу антагоністичної пам'яті і відкрити можливості до формування культури агоністичної пам'яті. Пропонується зосередитися на аналізі трансформації різних типів мнемонічних діячів (акторів пам'яті) та режимів пам'яті. Обґрунтовано, що деконструкція репресивного типу історичного пам'яттєвого дискурсу держави-агресора РФ становить одночасно теоретичний науковий, і практичний соціальний інтерес.**

Ключові слова: теорія *memory studies*, методологічний інструментарій, російсько-українська війна, історична політика/пропаганда, пам'яттєва агресія, теоретична модель пам'яті «різних цивілізацій», центрально-східноєвропейська культура пам'яті, типи мнемонічних діячів, режими пам'яті

Framing the problem. Russia's aggression against Ukraine, initially as a hybrid war, the occupation of Crimea, the local war in Donbas, and, over time, a full-scale armed invasion, not only poses a huge threat to the preservation of state sovereignty and national identity of Ukrainians, but also creates a large number of challenges for the scientific sphere, including historical science. In particular, there is an urgent need to rethink the approaches of Ukrainian historians to researching the retrospective of relations with an aggressive neighbor. But no less urgent tasks arise in the field of theoretical and methodological re-equipment of our historical workshop, including such a currently sought-after field as *memory studies*.

Even so, it is worth starting with a more general issue – deciding how to describe the contemporary russian, to be more precise, russian-centric historical narrative, especially the one used as a significant part of the aggressor state's propaganda and, in essence, as an ideological justification for the aggression itself. Undoubtedly, this situation requires discussion among a wider

professional circle of Ukrainian historians, and in the future, with the involvement of foreign colleagues, in order to reach a certain consensus. We consider this publication as a proposal for such a discussion and offer our interpretation of contemporary Russian texts produced by historians, political scientists, sociologists, and all those representing the social sciences and humanities. We believe that the term “Russian historiography,” which implicitly contains a scientific component, cannot be used in relation to them. This is not about denying the Russian side its scientific status altogether. Obviously, there are still some researchers in the aggressor country and beyond its borders who are trying to preserve the reputation of history as a science, but they are currently on the margins, almost completely subordinate to Putin's propaganda machine of the RF's historical Smithy. In a situation where Russian scholars agree that the Kremlin dictator is recognized as the leading expert in the field of historical knowledge, it is difficult to talk about the scientific nature of such a narrative. It is also important to mention that the vast majority of Russian historians have publicly supported the aggression against Ukraine since 2014. And with the start of the full-scale invasion, a whole new direction has emerged in Russian “humanities,” within which pseudoscientific arguments are being mass-produced to justify the aggression – the expediency of the so-called ‘special military operation’ (Ivangorodsky, 2024).

We are currently witnessing a paradoxical situation in the field of *memory studies*, the situation that requires careful analysis and an appropriate response. It is important to note that this particular field of study is the most sensitive and, at the same time, the most vulnerable to the profanation of historical knowledge and its transformation into a purely propagandistic construct. It is noteworthy that this applies not only to the aggressor country, but also to Western scholars and some specialists in this field of Ukrainian origin. It turns out that the theoretical model of “nationalist conflict” remains quite a priority, if not dominant, through which the mnemonic space of Ukraine is viewed as incomplete, deformed by the excessive radicalism of nationalist-minded elites, and any deviations from the Russian-centric narrative are classified as exclusive, dividing Ukrainian society and provoking a corresponding negative reaction from the Russian side. We consider the assertion that it was precisely this position of the Ukrainian side that provoked Russian aggression to be an extreme manifestation of such excessive speculative constructs.

Analysis of resources and recent studies. It should be mentioned that the theoretical and methodological foundations of *memory studies* in the Ukrainian social sciences and humanities were formed under the strong influence of Western scientific tradition, with certain corrective impulses from the Russian side (the usefulness of the latter seems rather doubtful, as will be discussed in the main text). Similar logistics for introducing theoretical innovations into Ukrainian research practice can be observed in other segments of contemporary historical knowledge.

It is generally recognized that the most significant influence on the formation of Ukrainian memorial studies was exerted by the classical works of Western European and American researchers M. Halbwachs (Halbwachs, 1968; Halbwachs, 2007), P. Nora (Nora, 2014), P. Connerton (Connerton, 1989; 2024), J. Assmann (Jan Assmann, 2004), A. Assmann (A. Assmann, 2012), J. Rüsen (Rüsen, 2010), P. Hatton (Hatton, 2003), and others.

An important component of adjusting the theoretical foundations for our issue is research into social memory in wartime (Suleiman, 2006; Weber, 2015; *Memory and Cultural History*, 2014) and the formation of a culture of memory in the post-war situation (Lagrou, 1999; Edwards, 2015; 2018; Demshuk, 2012, Johnson, 2018). Interesting examples of research into memory discourse can be found in postcolonial studies. Among them, it is worth mentioning the texts by B. Stora on mnemonic problems in France regarding the controversial colonial Algerian heritage and J. Bertrand on the identity conflict surrounding the problems of the occupation of Northern Cyprus (Stora, 1999; 2009; Bertrand, 2009).

Some Ukrainian historians have also used the theoretical developments of their Russian colleagues for a long time**. The conceptual texts of L. Repina (*History and Memory*, 2006; *Dialogues with Time*, 2008; Repina, 2013), I. Savelyeva (Savelyeva, 2003), A. Poletayev (Poletayev, 2006), M. Kuposov (Kuposov, 2011; 2018) and O. Miller (*Methodological issues*, 2018; *Symbolic aspects*, 2021) were particularly popular. But the limitations of such an intellectual resource were often not taken into account. On the one hand, the vast majority of Russian theoretical models were of a secondary, derivative nature, since they were modifications of Western intellectual concepts. On the other hand, in the theoretical constructions of Russian researchers there was a fairly stable tendency to strengthen imperial great-power connotations. A striking example of the latter is the position of O. Miller, who for a long time positioned himself as an unbiased academic historian, and in the current conditions quite

** References to publications (citations of publications) of the aggressor state of the Russian Federation are made in order to counter hostile narratives, information threats and hostile propaganda in the information sphere (in accordance with the letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1/19894-24 dated 10.25.2024).

openly demonstrates typical pro-imperial approaches (Miller, 2016; 2020; 2020a; 2022; 2023; 2024). Hence, in our opinion, the interpretation of historical memory was artificially implanted into the Ukrainian scientific space, primarily as a purely political instrumentalist project, with special attention to the determining role of official historical policy in its formation, and the policy of memory itself was a priori viewed as a conscious manipulation of historical knowledge in favor of the ruling (nationalist) elites.

The theoretical foundations of contemporary Ukrainian *memory studies* are described in detail in the works of L. Nahorna (Nahorna, 2012), A. Kyrydon (Kyrydon, 2016), G. Kasianov (Kasianov, 2018), O. Hrytsenko (Hrytsenko, 2022), and other researchers. We consider the conceptual approaches of O. Hrytsenko, who introduced an extremely important sociocultural aspect into the study of collective memory and historical politics, to be particularly productive for our research. It is precisely this paradigm that brings us closer to a civilizational distinction in the perception of mnemonic realities of wartime. These developments undoubtedly constitute an important basis for the further theoretical and methodological “rearmament” of our historical research.

But we consider the Achilles heel that correct theoretical constructions quite often did not work when studying the real state of historical memory of Ukrainian society and especially the current politics of memory. A typical example of such irrational use can be M. Minakov's conclusions that the official policy of memory in Ukraine, based on the principles of conservative ethnocentrism, establishes an ideological monopoly, allegedly neglecting many social, cultural, ethnic, religious and linguistic groups and thereby splitting society (Minakov, 2020). At the same time, this author and many other researchers did not notice that the phenomena they described occurred in the context of Russian aggression, which significantly changed the mnemonic space and required an appropriate defensive reaction from the country that was the victim of this invasion.

The authors of the research have already offered their own vision of methodological approaches to studying the politics of memory in the temporarily occupied territories (Masnenko, 2022; Masnenko, Telvak, Telvak, Yanyshyn, 2021; Telvak, Ilnytskyi, 2023; Ilnytskyi, Telvak, 2024). The current publication is focused on the further development of the considerations expressed. At the same time, the authors relied on the verification of their own scientific hypothesis and the results obtained during the implementation of several scientific research projects on the specified issues.

Objective of the article. To justify the feasibility of developing a new theoretical model for *memory studies* and effective methodological tools for studying the Ukrainian mnemonic space in the extreme conditions of the Russian-Ukrainian war, based on the need for their substantial correction and practical counteraction to the historical propaganda of the aggressor country, the RF.

The subject matter. First of all, it is necessary to determine how appropriate and unbiased from the point of view of academic discourse can be the study of memory issues during a fierce military confrontation, accompanied by equally antagonistic “wars of memory.” This is especially true when representing the scientific community of a country that has been the victim of aggression. Will the proposed methodological suggestions “fall outside” the purely academic field and enter the risky zone of counter-propaganda? Moreover, some researchers of mnemonic issues have already expressed similar concerns. According to G. Kasianov, in Ukraine, scholars who study Russian memory politics may be perceived as collaborators – both legally and in public opinion – if they do not follow the official guidelines for fighting the enemy and instead attempt to present a balanced academic analysis. Allegedly: “The very fact of scientific interest in Russian memory politics can arouse suspicion. Regardless of the content, a positive public assessment of the ideas and works of Russian scientists can be seen as the spread of ‘Kremlin narratives’ (Kasianov, 2022). The authors strongly disagree with this position. This strange statement by G. Kasianov is clearly an attempt to invent a kind of “intellectual alibi” to justify his own bias, especially given his previous work in the field of historical memory issues.

Instead, we believe that analyzing the aggressor's memory /historical propaganda policy, primarily the essence of the “Russian world,” Putinism, Russian historical myths, encroachments on Ukrainian historical heritage, actors/disseminators of memory discourse, the aggressor state's memorial legislation, commemorative practices (especially in temporarily occupied territories), the anti-Ukrainian memory component in the education system, and the involvement of professional historians in official propaganda will not only enrich the issues addressed by Ukrainian memory studies, but also develop an effective mechanism to counter the RF's memory invasion. Such an approach not only does not contradict academic standards, but also updates them, giving them a much-needed social orientation.

Analyzing the optimal theoretical model of *memory studies*, it is worth recalling the differences in the internal nature of historical knowledge and mnemonic knowledge. If historical knowledge is focused on the past and is formed on the basis of historical facts and interpretations of the researcher, then mnemonic knowledge concerns mainly the present and is a constantly reproduced construct of social ideas about the past. Moreover, this memory construct is not necessarily based on historical

.....
facts, and professional historians are far from the first to influence its formation. Accordingly, the next aspect is to determine the most productive theoretical model of memory studies from a methodological point of view. In our opinion, it is necessary to abandon the use of the research model of the “*post-Soviet nationalist conflict*”, widespread in Western expert and scientific circles (and blindly borrowed by some Ukrainian authors (Kasianov, 2021)), which turned out to be unproductive, and to focus on studying the topic in the coordinates of the formation of a memorial tradition, a culture of memory in the space of “*different civilizational models*”. In a broader sense – European and Eurasian.

Moreover, it is easy to see that the adherents of the model of “post-Soviet nationalist conflict” openly or covertly profess the ideas of “Western epistemological colonialism”, which are strangely combined with Russian great power. Their use of colonial rhetoric creates an unequal division between widely recognized “stable” centers (in their interpretation – russia), which are legitimized by academic knowledge, politics and a monopoly on “theory”, including in the field of *memory studies*, and “unstable” peripheries (in this case – Ukraine), which are supposedly characterized by localism, lack of scientific maturity and a non-standard approach to research problems, which is often contemptuously assessed as “emotional” and “radical”.

For instance, in a 2021 review article, P.A. Rudling “modestly” hinted that he, as a “highly qualified expert,” could help confused /ignorant Ukrainians settle the memory wars: “If the Ukrainian government had relied on international expertise rather than its own memory managers, some of these memory conflicts could have been avoided or defused before they escalated into diplomatic conflicts with very real political consequences for Ukraine”.

There are quite reasonable doubts as for the quality of such “international expertise.” As N. Bernard-Kovalchuk rightly pointed out, even in the context of russian aggression against Ukraine, narratives that directly echoed the pseudo-historical theses of putin’s propaganda were spread in the Western academic environment: “A number of leading Western historians continued to contribute to the formation of an intellectual framework within which Russian irredentist claims to Ukraine could be perceived as acceptable or legitimate (Bernard-Kovalchuk, 2025)”. A. Zayarniuk provided a detailed analysis of the epistemological disconnection of the Western academic community from Ukrainian realities, showing how the refusal to recognize the Holodomor as genocide, the demonization of Ukrainian nationalism, and the emphasis on Ukraine’s “internal problems” created the impression of symmetry between the aggressor and the victim. At the same time, the lack of an adequate academic response to the instrumentalization of victory in World War II and the revival of the Stalin cult in Russia shaped a historiographical discourse that resonated with Kremlin narratives and downplayed the threat of aggression. The researcher sees the recovery of the Western academic environment in a significant change in research models, a kind of decolonization of research on Central and Eastern Europe, and advises leaving the “decolonization” of its own history and culture to Ukraine. This process, according to A. Zayarniuk, should be accompanied by the “de-imperialization” of the imperial optics of Western academia (Zayarniuk, 2022).

Returning to *the European civilizational model* of the mnemonic landscape /room, it is proposed to apply a clearer structuring of it by identifying several separate but interrelated segments: *Western European, Central and Eastern European, Balkan*, etc. The peculiarity of the historical culture of the Central and Eastern European space, and Ukraine within it, lies in its burdened post-genocidal, post-totalitarian Soviet legacy, which forms a more complex structure of memory. This is because the pan-European transnational memory of the Holocaust is joined by the memory of the Holodomor and other repressive actions of the communist era. It is positive that the European community is moving towards a common perception of the mnemonic concerns of post-communist countries (the 2009 decision of the European Parliament and the OSCE Parliamentary Assembly to commemorate August 23 as the Day of Remembrance for the Victims of Totalitarian Regimes). In the context of Russian aggression against Ukraine, these processes have noticeably intensified and are being considered at the state level. Thus, on August 3, 2022, the leaders of Estonia, Lithuania, Latvia, Poland, and Romania signed a joint appeal to the European Union to pay more attention to condemning the crimes of all totalitarian regimes of the 20th century and honoring the memory of their victims (Leaders of Eastern European countries, 2022). The place of Eastern Europe in the common European mnemonic space is also being explored by scholars. A productive example of this approach can be found in the monograph ‘Memory and Theory in Eastern Europe’, particularly in the chapters devoted to the prehistory of post-Soviet “wars of memory” in Ukraine (by Andriy Portnov) and russian expansionism (by Ilya Kalinin) (Memory and Theory, 2013).

Although, there is another approach, demonstrated by russian researchers, in particular O. Miller. He believes that the former post-communist countries of Central and Eastern Europe have destroyed the balanced culture of memory formed in Western Europe, based on consensus in the assessment of the Holocaust, and, using an aggressively instrumentalist approach to the past, imposed their own extreme model, which emphasizes the suffering of their own peoples and identifies russia as the main threat. Predictably, he included Ukraine among those responsible for reformatting

European memory politics (Miller, 2016; 2020). Thus, we are witnessing an unproductive attempt not only to distort European memory culture, but also to shift the blame for the “memory wars” from the aggressor country, the RF, to the post-communist countries. Ultimately, a manipulative approach to the assessment of the European model of memory has become typical of contemporary Russian discourse (Voronovich, 2018).

The next important, even decisive, component in understanding the current mnemonic situation in Ukraine and throughout Central and Eastern Europe should be the consideration of Russian aggression (both hybrid and open, armed) and its impact on memory politics. It is surprising that many researchers of memory issues have long overlooked this and continued their studies of the Ukrainian situation in isolation from the tragic realities (M. Minakov (Minakov, 2020), A. Plekhanov (Plekhanov, 2018), Y. Yurchenko (Yurchenko, 2017)).

Gradually, these about Russian aggression against Ukraine are nevertheless appearing in studies of historical memory (this is especially evident after the full-scale invasion of 2022, which was extremely difficult to ignore), but some researchers still continue to focus on criticizing the policies of the Ukrainian government and right-wing memory actors, which, in their opinion, provoke not only internal but also external conflicts. In our opinion, this approach consciously or unconsciously distorts reality, turning it into a “crooked mirror” in which causes and effects are reversed.

Thus, in his 2018 monograph, G. Kasianov examines Ukraine's confrontation with Russia in terms of so-called “brotherly rivalry” and characterizes historical politics in the international dimension as “competition between national projects and national identities.” He describes the Russian-Ukrainian conflict as “a conflict between Soviet-nostalgic (with elements of imperial-nostalgic) and national/nationalist narratives of memory promoted at the level of state ideology” (Kasianov, 2018, s. 389-390). Moreover, the Russian model of memory is a priori defined as inclusive (unifying, in particular through the formula of the “Russian world”), while the Ukrainian model is, on the contrary, defined as exclusive and divisive. As we can see, this intellectual construct lacks a definition of the aggressor and, accordingly, the victim of aggression.

In another text, G. Kasianov considers “the annexation of Crimea, the war in the east of the country, and the absence of a structured and politically mobilized opposition” to be only the main circumstances that “contribute to the spread of the nationalist narrative of memory (its definition of Ukraine's official memory policy) (Kasianov, 2018a, s. 277)”. Thus, Russia's aggressive actions are interpreted only as accompanying circumstances in which the so-called apologization of radical nationalism in the Ukrainian public space takes place.

Ultimately, Kasianov and Osadchuk acknowledged the fact of aggression and its impact on the mnemonic space: “Memory wars between the two countries have become an integral part of the armed conflict, in which Russia plays the role of the aggressor, and Ukraine is forced to seek a symmetrical response (Kasianov & Osipchuk, 2017, s. 92)”. At the same time, criticizing the process of decommunization in Ukraine, they emphasize its artificial “linking” to the needs of countering aggression: “From the very beginning of “decommunization,” the Soviet legacy was presented in official representations as the ideological basis for the actions of the aggressor country and the occupiers. “Decommunization” became part of the war against the aggressor (Kasianov, 2021a, s. 185)”.

A rather peculiar approach is observed in the latest texts of P.A. Rudling. On the one hand, he condemns the full-scale Russian invasion and gives a proper assessment of the aggressor's historical propaganda: “The piercing distortions of the RF go beyond the simple falsification of history. Its systematic distortion forms the ideological basis for the policy of revenge and neo-imperial expansion.” At the same time, he believes that this was caused by the Ukrainian authorities themselves: “The ill-considered policy of memory during the time of Volodymyr Zelensky's predecessors ... is used as the basis for a relentless barrage of disinformation in an attempt to discredit the Ukrainian state project as “Nazi”, “genocidal” and “satanic” (Rudling, 2024; 2024a).

So, in order to avoid such “intellectual wanderings” and comprehensively explore the memory issue, we must admit that the main reason for the global confrontation, including the “memory wars”, in the space of Central and Eastern Europe is the aggressive policy of the RF, which embodies the Eurasian/Asian mnemonic model. A description of this model requires a separate publication. Here we will only note that in the form of a hybrid war, the Russian *memory aggression/invasion* to Ukraine began immediately with the declaration of independence in 1991. Initially, it was local in nature and was limited to pseudo-historical and pseudo-legal attempts to undermine the Ukrainian belonging of Crimea, etc. But gradually, a solid anti-Ukrainian component was formed and strengthened in the official historical policy of the Russian Federation, which covered the entire temporal dimension of the past. Such a policy should be classified as historical propaganda. This concept is proposed to define a manipulative type of historical policy, which consciously imposes a completely distorted view of the past in order to achieve political goals, in our case – the mental and physical enslavement of Ukrainians.

.....

Thus, the historical policy /propaganda of the aggressor state of the RF could be defined as an extreme surrogate model of distortion of the past and undisguised instrumentalization of history for the manipulation of public consciousness in favor of a clearly articulated political goal – not only to violate the state sovereignty of Ukraine and its territorial integrity, but also to destroy Ukraine as a socio-political reality and the national identity of Ukrainians. The memorial invasion of the Russian Federation began much earlier than the military aggression, and performed several interrelated functions: preparing favorable ground for the invasion by erasing the historical consciousness of Ukrainian citizens, provoking conflicts in Ukrainian society around historical heritage; substantiation of territorial claims and, ultimately, as information support for the full-scale invasion itself.

The nature and content of Russian historical propaganda does not depend on the memory policy pursued by the Ukrainian authorities or various domestic political actors. It was not a reaction to the Ukrainian national or nationalist narrative, as claimed by the above-mentioned researchers. On the contrary, the Ukrainian side tried from time to time, and rather ineffectively, only to counter Russian historical encroachment. Moreover, in Ukraine itself, at least until recently, there were still many agents/representatives of memory who spread, and in some cases continue to spread, Russian historical narratives. These include politicians, academics, journalists, bloggers, clergy of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, and others.

It is important to emphasize that the historical propaganda of the Russian Federation is of a total nature, since it is directed not only against Ukraine, but also against many states and peoples. First of all, these are countries that the Russian leadership considers to be the area of its own influence, its own dominance: the Baltic states – Estonia, Latvia, Lithuania, Belarus, the countries of the South Caucasus, the countries of the former "socialist camp" – Poland, Slovakia, Hungary, etc. There are many organizations (under the guise of non-state agents of historical policy) and various projects through which Russian imperial narratives are spread. In conditions of full-scale aggression, the so-called "collective West" and even the mythical "Anglo-Saxons" have also become the target of Russian historical propaganda. The aggressor state is constantly trying to manipulate foreign players to increase mnemonic pressure on Ukraine. The most recent example is the appeals of the Minister of Foreign Affairs of the RF S. Lavrov to the historians of Poland, Slovakia and Hungary to put forward joint claims to Ukraine.

In addition, official Russian historical propaganda is also directed against its own citizens, primarily against non-Russian ethnic communities, in order to prevent the spread of any alternative historical narratives that would undermine the imperial great-power myth. At the same time, it is quite clear that Ukraine is and will remain the main target of the Russian *historical invasion* for a long time, since the aggressor absolutely needs the appropriation of the Ukrainian heritage to legitimize its own historicity.

In terms of updating the methodological tools, it is worth paying attention to the application to our problems of the theory of memory politics of J. Kubik and M. Bernhard, which allows us to identify different types of mnemonic figures and memory regimes. Four ideal types of *mnemonic figures* are proposed: mnemonic warriors, who consider themselves carriers of the only correct historical memorial discourse; mnemonic pluralists, who recognize the plurality of visions of the past and the right to a different interpretation of it; mnemonically indifferent, who are not interested in the politics of memory or those who prefer to stay away from cultural confrontations and "wars of memory"; mnemonically future, who oppose any appeal to the past and ignore its effects on the present and the future (Kubik & Bernhard, 2014).

In the case of the Russian Federation's hybrid aggression against Ukraine since 1991, a situation of asymmetrical opposition was observed. Until 2014, quite aggressive mnemonic warriors operated on the Russian side, while, as it does not seem strange now, mnemonic pluralists prevailed on the Ukrainian side. This situation was largely detrimental to Ukraine, as it allowed Russian memory actors to quite successfully promote their content into the Ukrainian mnemonic space. In 2014, the situation underwent noticeable changes. Since then, we have been talking about the dominance of mnemonic warriors, both on the part of the occupiers and those who oppose their aggressive policy. At the same time, the vast majority of Ukrainian citizens who found themselves in temporary occupation remain passive, falling under the definition of mnemonically indifferent. Therefore, one of the promising options for exiting the occupation regime was the search for optimal ways to return mnemonic pluralists. Although even then it was clear that until the cessation of Russian aggression and the completion of the process of actual de-occupation, this task would have a kind of "deferred" status. From February 24, 2022, this option was finally lost. From now on, we are talking about the long-term prospect of encapsulating the status of mnemonic warriors in a rather rigid interpretation.

It is clear that different groups of mnemonic figures produce different *memory regimes*, that is, they form an orderly way of remembering individual phenomena, events or processes of the past, which is constantly fueled by current socio-political realities. Therefore, the memory regime in conditions of aggression and occupation is proposed to be defined as *totalitarian* and extreme, which,

in addition to the dominant memory model imposed through coercion, including by force of arms, contains several repressed models of currently victimized population groups. In the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol, and the occupied parts of the Luhansk, Donetsk, Zaporizhia, and Kherson regions, citizens with a distinct (and even hidden) Ukrainian identity, Crimean Tatars, other ethnic groups, believers of certain Protestant denominations, and communities of the OCU became carriers of repressed memory.

At the same time, there is every reason to argue that the commemorative coercion by the occupiers generates the foreseeable instability and temporary nature of such a memory regime. This situation allows us to propose several possible scenarios for exiting it and moving to a more favorable and productive memory regime. So, not every day “memorial wars”, but a radical change in the general option – the regime of functioning of historical memory – will allow stopping Russian aggression in this area. The response of the Ukrainian side must also be adequate, diversified and take into account the peculiarities of the historical consciousness of different groups of citizens in these regions.

Conclusions. In summary, we emphasize the innovative aspects of transforming the theoretical model and methodological tools of *memory studies* in the context of Russian aggression against Ukraine. The tragic reality prompts researchers to search for valid theoretical foundations for its understanding. First, it is necessary to overcome a systemic methodological error - ignoring the fact of Russian aggression, not only military but also memorial (*historical invasion*). This will allow for an adequate analysis of all the contradictory phenomena of the mnemonic sphere in Central and Eastern Europe. Second, we must abandon the description of memory politics as antagonistic within the framework of the “*post-Soviet nationalist conflict*” model. The theoretical model of “*different civilizations*,” namely the conflict between *Central and Eastern European* memory culture and *Eurasian* one, seems more productive and promising. Ideally, such an approach could bring us closer to exhausting the potential of antagonistic memory and open up opportunities for the formation of a culture of agonistic memory. Third, focus on analyzing the transformation of different types of *mnemonic actors* (actors of memory) and *memory regimes*.

So the deconstruction of the repressive type of historical memory discourse of the aggressor state, the RF, is of both theoretical scientific and practical social interest.

Acknowledgments. We express sincere gratitude to all members of the editorial board.

Funding. The article was supported by the state funding program “Resistance to historical policies of state-aggressor RF in the process of de-occupation of Ukrainian territories” (number of state registration 0123U101598, Ukraine).

References:

- Assman, A.** (2012). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty. per. z nim. [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory. Trans. from German]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Assman, Jan.** (2004). Kulturnaya pamyat: Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v visokikh kulturakh drevnosti. per. s nem. [Cultural Memory: Writing, Memory of the Past, and Political Identity in the High Cultures of Antiquity. Trans. from German]. Moscow. [in Russian].
- Bernard-Kovalchuk, N.** (2025) Skladnoshchi freimuvannia: istorychne pysmo v umovakh viiny. [The Complexities of Framing: Historical Writing in Wartime]. *Krytyka – Criticism*. Cherven – June. URL: <https://Krytyka.com/ua/articles/skladnoshchi-freimuvannia-istorychne-pysmo-v-umovakh-viiny?> [in Ukrainian].
- Bertrand, J.** (2009). Porazka Yevropeiskoho soiuzu v kyperskomu identychnisnomu konflikti. [The defeat of the European Union in the Cypriot identity conflict]. *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny. per. z fr. – Europe and its painful past*. Trans. from French. Kyiv. 208-219. [in Ukrainian].
- Connerton, P.** (2004). Yak suspilstva pamiataiut. [How societies remember]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Demshuk, A.** (2012). The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945–1970. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. [in English]
- Dialogues with Time** (2008) Dialogi so vremenem: pamyat o proshlom v kontekste istorii. red. L. P. Repina. [Dialogues with Time: Memory of the Past in the Context of History. ed. L. P. Repina]. Moscow. [in Russian].
- Edwards, S.** (2015). Allies in Memory. World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, 1941-2001. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Halbwachs, M.** (1968). La memoire collective. Paris: Presses Universitaires de France. [Collective memory. Paris: Presses Universitaires de France]. [in French]
- Halbwachs, M.** (2007). Sotsialnie ramki pamyati. per. s fr. [Social frameworks of memory. Trans. from French]. Moscow. [in Russian].

-
- History and Memory** (2006) *Istoriya i pamyat: istoricheskaya kultura Yevropi do nachala Novogo vremeni*. red. L. P. Repina. [History and Memory: Historical Culture of Europe before the Beginning of the Modern Age. ed. L. P. Repina]. Moscow. [in Russian].
- Hrytsenko, O.** (2022). *Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe*. Vyd. druhe, dop. upor. N. Honcharenko. [Decommunization in Ukraine as a state policy and as a socio-cultural phenomenon. Second ed.]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hutton, P.** (2003). *Istoriya kak iskusstvo pamyati*. per. s angl. [History as an Art of Memory. Trans. from English]. Saint Petersburg. [in Russian].
- Ilnytskyi, V., Telvak, V.** (2024). Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts' reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk - East European Historical Bulletin*. № 31. 218–237. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344> [in English]
- Ivangorodsky, K.** (2024). Dehumanizatsiia ukraintsiv i demonizatsiia Ukrainy rosiiskoiu istoriohrafieiu yak zasib vypravdannya tak zvanoi «SVO». [Dehumanization of Ukrainians and demonization of Ukraine by Russian historiography as a means of justifying the so-called "SMO"]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky» – Bulletin of Cherkasy University. Series "Historical Sciences"*. № 1. 8-24. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-1-8-24> [in Ukrainian].
- Johnson, E.** (2018). *Cultural Memory, Memorials, and Reparative Writing*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. [in English]
- Kasianov, G.** (2018). Past continuous. *Istorychna polityka 1980-kh–2000-kh: Ukraina ta susydy*. [Past continuous. Historical politics of the 1980s–2000s: Ukraine and its neighbors]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kasianov, G.** (2018a). Tolkovaniya OUN i UPA v publichnom diskurse Ukraini 1990-kh-2000-kh gg.: ot «reabilitatsii» k apologii. [Interpretations of the OUN and UPA in the public discourse of Ukraine in the 1990s-2000s: from “rehabilitation” to apology]. *Forum noveishei vostochnoevropeiskoi istorii i kulturi. – Forum of Modern Eastern European History and Culture*. №1-2. 257-279. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>. [in Russian].
- Kasianov, G.** (2021). Ukraina kak «natsionaliziruyushchee(sya) gosudarstvo»: obzor praktik i rezultatov. [Ukraine as a “Nationalizing State”: A Review of Practices and Outcomes]. *Sotsiologiya vlasti – Sociology of power*. 33 (2): 117-146. [in Russian].
- Kasianov, G.** (2021a). «Dekomunizatsiya» v Ukraine, 2014–2021: protsess, aktori, rezultati. ["Decommunization" in Ukraine, 2014–2021: Process, Actors, Results]. *Istoricheskaya ekspertiza – Historical expertise*. № 4(29). 174– 200. [in Russian].
- Kasianov, G.** (2022). Challenges of antagonistic memory: Scholars versus politics and war. *Memory Studies*. vol. 15(6). 1295 –1298. [in English]
- Kasianov, G. & Osipchuk, S.** (2017). *Istoricheskaya politika v Ukraine v kontekste konflikta s Rossiei, 1990–2017*. [Historical politics in Ukraine in the context of the conflict with Russia, 1990–2017]. *NeObektivnie konflikti: Politicheskie praktiki razdeleniya obshchego proshlogo. Rossiya, Ukraina, Moldova i Pridnestrovo: analiz i rekomendatsii*. red. S. Rummyantsev. – Non-Objective Conflicts: Political Practices of Dividing a Common Past. Russia, Ukraine, Moldova and Transnistria: Analysis and Recommendations. ed. S. Rummyantsev. Berlin. 57-96. [in Russian].
- Koposov, N.** (2011) *Pamyat strogogo rezhima: Istoriya i politika v Rossii*. [Memory of the Strict Regime: History and Politics in Russia]. Moscow. [in Russian].
- Koposov, N.** (2018). *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Kubik, Jan. & Bernhard, Michael.** (2014). A Theory of the Politics of Memory. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, edited by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press. 7–36. [in English]
- Kyridon, A.M.** (2016). Heteropii pamiati: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiati. [Heteropias of Memory: Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lagrou, P.** (1999). *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Leaders of Eastern European countries** (2022) *Kerivnyky skhidnoevropeyskykh derzhav napysaly lyst-zvernennia pro yevropeysku pamiat*. [Leaders of Eastern European states wrote a letter of appeal about European memory]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/3/161638/> [in Ukrainian].
- Masnenko, V., Telvak, V., Telvak, V., Yanyshyn, B.** (2021). Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the “Wild field” to Russian occupation. *Analele Universităţii din Craiova. Istorie*. Nr. 2 (40). 101–114. <http://dx.doi.org/10.52846/AUCSI.2021.2.08> [in English].

- Masnenko, V.V.** (2022). Metodolohichni aspekty doslidzhennia polityky pamiaty na okupovanykh Rosiiskoiu Federatsiieiu ukrainskykh terytoriakh. Panelna dyskusiiia «Viina Rosii proty Ukrainy 2014–2022 rr.: istorychna retrospektyva i sproby naukovoï refleksii» (19–20 travnia 2022 r.). [Methodological aspects of studying the politics of memory in the Ukrainian territories occupied by the Russian Federation. Panel discussion “Russia’s War against Ukraine 2014–2022: Historical Retrospective and Attempts at Scientific Reflection” (May 19–20, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 4. 47-50. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_4_3. [in Ukrainian].
- Memory and Cultural History** (2014) *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War: Realms of Oblivion*. ed. Aurora G. Morcillo. Leiden-Boston: Brill. [in English]
- Memory and Theory** (2013) *Memory and Theory in Eastern Europe*. ed. Uilleam Blacker, Alexander Etkind & Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillan. [in English]
- Methodological issues** (2018) *Metodologicheskie voprosi izucheniya politiki pamyati: Sb. nauchn. tr. red. A.I. Miller, D.V. Yefremenko*. [Methodological issues in studying the politics of memory: Collection of scientific papers. edited by A.I. Miller, D.V. Efremenko]. Moscow – Saint Petersburg. [in Russian].
- Miller, A.** (2000). *Russia and Europe in memory wars*. Oslo: Published by the Norwegian Institute of International Affairs. [in English]
- Miller, A.I.** (2016). *Politika pamyati v postkommunisticheskoi Yevrope i yee vozdeistvie na yevropeiskuyu kulturu pamyati*. [The Politics of Memory in Post-Communist Europe and its Impact on the European Culture of Memory]. *Politiya – Politya*. № 1. 111–121. [in Russian].
- Miller, A.I.** (2023). *Talking Politics: Vladimir Putin’s Narrative on Contemporary History (2019–2022)*. *Russia in Global Affairs*. 21(2). 58–75. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2023-21-2-58-75> [in English]
- Miller, A.I.** (2024). *Global Memory Culture in Doubt*. *Russia in Global Affairs*. 22(3). 32–44. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2024-22-2-32-44> [in English]
- Miller, A.I.** (2020a). *Russia and Europe in Memory Wars*. *Political Use of the Past in Russia and Abroad: Collection of essays*. ed. Miller A.I., Malinova O.Y., Efremenko D.V., Voronovici A.A. Moscow. 211-223. [in English]
- Miller, A.I.** (2022). *Empathy Is the Best Strategy for Diplomacy. National Identity in Ukraine: History and Politics*. *Russia in Global Affairs*. 20(3). 94-114. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2022-20-3-94-114> [in English]
- Minakov, M.** (2020). *Othering from within. The ideological function of Ukrainian Institute of National Remembrance in 2015–2018*. *Ideology And Politics Journal*. №2 (16). 215-228. [in English]
- Nagorna, L.** (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii*. [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Nora, P.** (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat*. per. z fr. [Present, nation, memory. Trans. from French]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Plekhanov, A.A.** (2018). *Razrushenie prostranstva sovetskogo simvolicheskogo gospodstva v postsovetskoi Ukrainie*. [The Destruction of the Space of Soviet Symbolic Domination in Post-Soviet Ukraine]. *Politicheskaya nauka – Political Science*. № 3. 231–263. <https://doi.org/10.31249/poln/2018.03.10> [in Russian].
- Poletaev, A.V. & Savelyeva, I.M.** (2006). *Znanie o proshlom: teoriya i istoriya*. T.2. «Obrazi proshlogo». [Knowledge of the Past: Theory and History. Vol.2. Images of the Past]. Saint Petersburg. [in Russian].
- Riepina, L.** (2013). *Indywidualne i ponadindywidualne w konceptualizacji pamieci: od dychotomii do syntezy*. [Individual and supra-individual in the conceptualization of memory: from dichotomy to synthesis]. *Sensus Historiae*. Vol. XI (2). 43-56. [In Polish]
- Rudling, Per A.** (2024). *Tarnished Heroes: The Organization of Ukrainian Nationalists in the Memory Politics of Post-Soviet Ukraine*, ibidem-Verlag, Hannover, Stuttgart. [in English]
- Rudling, Per A.** (2024a). *Repatriating An Edifying Past: The Diaspora Ukrainian Authoritarian Right and Power Over Memory, 1991–2021*. *Nationalities Papers* 52: 1308–1331, <https://doi.org/10.1017/nps.2024.47> [in English]
- Rüsen, J.** (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. per. z nim. [New Ways of Historical Thinking. Trans. from German]. Lviv. [in Ukrainian].
- Savelyeva, I.M. & Poletaev, A.V.** (2003). *Znanie o proshlom: teoriya i istoriya: V 2 t. T. 1: Konstruirovaniye proshlogo*. [Knowledge of the Past: Theory and History: In 2 volumes. Vol. 1: Construction of the Past]. Saint Petersburg. [in Russian].
- Stora, B.** (1999). *Le transfert d'une mémoire: de l'«Algérie française» au racisme anti-arabe*. Paris, La Découverte. [The Transfer of Memory: From “French Algeria” to Anti-Arab Racism. Paris, La Découverte]. [in French]

-
- Stora, B.** (2009). *Frantsiia y Alzhyr u pastkakh pamiati* [France and Algeria in memory traps]. *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny. per. z fr. – Europe and its painful past. Trans. from French.* Kyiv. 40-50. [in Ukrainian].
- Suleiman, S.** (2006) *Crises of Memory and the Second World War.* Cambridge, London: Harvard University Press. [in English]
- Symbolic aspects** (2021) *Simvolicheskie aspekti politiki pamyati v sovremennoi Rossii i Vostochnoi Yevrope.* red. V.V. Lapin, A.I. Miller. [Symbolic Aspects of Memory Politics in Contemporary Russia and Eastern Europe. ed. V.V. Lapin, A.I. Miller]. Saint Petersburg. [in Russian].
- Telvak, V., Ilnytskyi, V.** (2023). A year of existential war in analytical reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk - East European Historical Bulletin.* № 27. 249–258. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281552> [in English]
- The Invention of Tradition** (1983). ed. E. Hobsbawm and T. Ranger. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Voronovich, A.A.** (2018). Rol yevropeiskoi politiki pamyati v gosudarstvennoi istoricheskoi politike Moldovi i Ukraini v 2000-kh godakh. [The Role of European Memory Policy in State Historical Policy of Moldova and Ukraine in the 2000s]. *Politicheskaya nauka – Political Science.* № 3. 204–230. <https://doi.org/10.31249/poln/2018.03.09> [in Russian].
- Weber, C.** (2015). *Social Memory and War Narratives. Transmitted Trauma among Children of Vietnam War Veterans.* Houndmills: Palgrave Macmillan. [in English]
- Yurchuk, Y.** (2017). Reclaiming the past, confronting the past: OUN–UPA memory politics and nation-building in Ukraine (1991–2016). *War and memory in Russia, Ukraine and Belarus.* J. Fedor et al. (eds). New York. Palgrave Macmillan. 107–137. [in English]
- Zayarnyuk, A.** (2022). Historians As Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression. *East/West: Journal of Ukrainian Studies.* October 26. Vol. IX. No. 2. 191-212. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/754/378>. [in English]
- Connerton, P.** (1989). *How Societies Remember.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989. [in English]
- Connerton, P.** (2009). *How Modernity Forgets.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009. [in English]

Надійшла до редакції/ Received: 4.06.2025 Схвалено до друку / Accepted: 13.07.2025

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується у Web of Science, Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 53. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 192 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2025-53

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується у *Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.*

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О.П.

Технічний редактор Маліновська А.С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 27.08.2025 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.23,1. Умовн. друк. арк. 21,8. Обл.-видавн. арк. 22,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 6514/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
email: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua